

[SiC] itur ad astra

76
(2022)

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága
támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Szerkesztőség

Balogh János Mátyás, Bolgár Dániel, Csunderlik Péter, Gyökös Eleonóra
Illés Gábor, Koloh Gábor, Kovács Janka, Lászlófi Viola, Marsai Viktor
Papp Gábor, Rózsa Márton, Szokol Réka, Tolmár Bálint,
Tóth Kelemen, Veress Dániel, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Tóth Kelemen szerkesztette.

A borító Kovács Janka munkája.

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:
Könyvpont Nyomda Kft.
Felelős vezető: Gembela Zsolt

ISSN 0238-4779

Tartalom

Tanulmányok

- 5 **Pieter M. Judson**
„Ahol a közösség az egyes államoknak életszükséglete...” Gondoljuk újra a Habsburg Monarchia végét!
- 37 **Egry Gábor**
Magyar birodalom? Regionális elitek, nacionalista politika, centrum-periféria küzdelem Magyarországon a dualizmus utolsó évtizedeiben
- 61 **Alon Rachamimov**
Hűségellenőrök. Osztrák–magyar cenzorok az I. világháború idején
- 85 **Juhász Balázs**
Se veled, se nélküled, avagy Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia a 20. században
- 99 **Bari Bence László**
Egy birodalom öröksége. A (cseh)szlovák politikai érdekképviselő transznacionális fogalomtörténete az I. világháborúban (1917–1918)

Szemle

- 133 **Szabó Róbert Károly**
Fegyverszünet karácsonyra: az 1914-es frontkarácsony története
Richards, Anthony: The True Story of the Christmas Truce: British and German Eyewitness Accounts of the First World War. Bransley, Greenhill Books, 2021.
- 141 **Tóth Kelemen**
Pengjen más kezében
Gyurgyák János: Elvesztett illúziók – megtalált történelem. Budapest, Osiris, 2021.
- 145 **Háber Kornél**
Jászi antimarxizmusa
Takáts József: Jászi és a liberális szocializmus. Eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, Osiris, 2021.

153	G. Szabó Sarolta A hatalom memóriája <i>Filep Tamás Gusztáv (szerk.): Ünnepek és felejtés. Emlékezet, identitás, politika.</i> Budapest, Kalligram Kiadó, 2018.
157	Arkhely Fruzsina Egy depresszióba zuhant térség <i>Alabán Péter: Egykor volt gyárváros – Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig.</i> Budapest, Kronosz Kiadó, 2020.
161	English abstracts
163	Szerzőink

Pieter M. Judson

„Ahol a közösség az egyes államoknak életségüké...”

Gondoljuk újra a Habsburg Monarchia végét!

1918 novemberének századik évfordulójához közeledve a tanulmány olyan lehetőségeket kínál, amelyek segítségével a történészek újra-gondolhatják többek között az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveivel, összeomlásának okaival és a háború utáni örökségével kapcsolatos domináns narratívákat. A Monarchia felbomlásával kapcsolatban elfogadott értelmezések sok szempontból még mindig azokból a megállapításokból táplálkoznak, amelyeket az utódállamok nemzetépítői tettek. Gondolatrendszerük alapjai, ideológiai érveik és világnézetük még akkor is alapvetően befolyásolják azt, ahogyan ma a Monarchia összeomlásáról gondolkodunk, ha az elmúlt száz évben nézeteiket az észszerűség talaján állva némileg újrhangolták. Ahogy az utódállamok megítélésére is komoly hatást gyakorolnak.

Azokat a problémákat illusztrálandó, amelyekkel az Európa és a Monarchia történetével foglalkozó történészek az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó fél évszázadának értékelésekor szembenéznek, vizsgáljuk meg annak az eseménynek az utólagos értékelését, amely 1916-ban megrázta Európa egyik háborúban álló birodalmát. Ez az esemény a nacionalizmus és a birodalom viszonyának szövevényes kérdéseit helyezte reflektorfénybe egy olyan időszakban, amikor az említett birodalom ezt egyáltalán nem engedhette volna meg magának. 1916. április 24-én nacionalista fegyveres felkelés tört ki az egyik európai birodalom koronatarományában. Az incidens kapcsán kidomporodó nacionalista tevékenység joggal keltethetné fel a közép-európai birodalmakkal foglalkozó történészek érdeklődését. Ez volt ugyanis a legnagyobb nacionalista felkelés a háború alatt, és mint ilyen, nyomasztó kérdéseket vetett fel a katonaság és a civil lakosság nagy részének a birodalom iránti hűségét illetően.

A felkelő nacionalisták erőszakos fellépésükkel saját államuk politikai autonómiájának megteremtésére tettek kísérletet. A felkelés a civil lakosság körében azonban

---

* A fordítás alapjául szolgáló szöveg: Pieter M. Judson: „Where our commonality is necessary...”: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook*, 48. (2017) 1–21. A fordítás elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium, illetve az ELTE támogatta a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program keretében.

nem talált a vezetők által remélt széleskörű támogatásra; jelentős részük a mindennapi háborús nehézségek közepette ugyanis kevésbé volt fogékony a nacionalisták üzenetére. Ennek ellenére a kérdéses birodalomnak több ezer – nehéztüzérséggel megtámogatott – katonát kellett mozgósítania annak érdekében, hogy megerősítsék a tartományban már korábban is működtetett elnyomó rezsimit. Mindez ráadásul egy olyan időszakban történt, amikor minden hasonló jellegű intézkedés a fronton harcoló seregektől vonta el az erőforrásokat. A birodalmi hadsereg és a csendőrség hat napon keresztül küzdött a nacionalista felkelők ellen, amely küzdelemnek háromezer sérültje volt, többségében civilek. Az ágyúzás és a rákövetkező tüzesetek kisebb városrészeket pusztítottak el a tartományi fővárosban. Amikor a hetekig tartó utcai küzdelmek után végül sikerült visszaállítani a rendet a városban, a felkelés több vezetőjét agyonlőtték, legalább háromezer embert pedig válogatás nélkül bebörtönöztek, közülük 1800 főt a birodalom más területein lévő internálótáborokba szállítottak.¹

De hol is történtek ezek az események? Mely birodalomban vált olyannyira elviselhetetlenné az elnyomás, hogy egy ún. „periférikus koronartomány” nacionalista aktivistái egy ellenséges hatalommal szövetséget kötve fegyveres felkelést terveztek? Ez a tartományi főváros Dublin volt, az események pedig húsvéti felkelés néven híresültek el. A történészek azonban ritkán tekintették a Brit Birodalmat egy olyan etnikai konfliktus színterének, amely képes volt lényegesen meggyengíteni a birodalom egészét. Ehelyett az antant propagandistái és a későbbi történészek is amellet érveltek, hogy hasonló eseményeknek az Osztrák–Magyar Monarchiában kellett volna végbemenniük, pontosan a felkelők szembetűnő nacionalizmusa miatt. A kortárs vélekedés szerint ugyanis – amely nem csak az antant propagandistáit jellemezte – az Osztrák–Magyar Monarchia, más európai államokkal összehasonlítva, különösen megérett a felbomlásra, köszönhetően az állítólagos képzetelenségének arra, hogy lecsendesítse a határain belül az egymással szembenálló nemzetiségeket, valamint annak, hogy azok legitim politikai autonómiatörekvéseit erőteljes eszközökkel igyekezett elnyomni. A brit liberális történész, George Macaulay Trevelyan 1915-ben az olasz frontról írva – fejtegetéseit ebbe az érvrendszerbe illesztve –, arra a következtetésre jutott, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia régóta a nemzetiségek elégedettségének melegágya volt, köszönhetően a német és magyar urak a szláv „alattvaló fajokkal” szemben tanúsított arrogáns magatartásának. A Monarchia belviszonyairól közvetlenül a háború előtt Trevelyan a következőképpen vélekedett: *„Néhányan kérdezik, hogy ha az alattoalónak tekintett fajok így elidegenedtek a kormányzattól, miért nem keltek fel ellene? A válaszom erre az, hogy azért, mert a fiatalokat mind besorozták és a modern hadirabszolgaság rendszerbe kényszerítették, vezetőik pedig vagy fogságban, vagy pedig száműzetésben voltak.”*² „Hadirabszolgaság” alatt Trevelyan minden bizonnyal az 1867-es kiegyezés után életbe léptetett toborzási rendszert értette, amit a kortársak valójában demokratizáló tendenciái miatt dicsérték, hiszen a katonákat társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül sorozták be.³

¹ A felkelésről lásd: TOWNSHEND, 2006.

² TREVELYAN, 1920.

³ Az Osztrák–Magyar Monarchia sorozási törvényéről: HÄMMERLE, 2004; STERGAR, 2011.

Trevelyan említett esszéjét az Egyesült Államokban a háború után *The Great Events of the Great War (A nagy háború nevezetes eseményei)* címmel kiadott, reprezentatív kiadványsorozatban találtam meg. A sorozat „elfogulatlanként” és „pártatlanként” jellemzett kötetei – a szerkesztők szavaival élve – „arra tesznek kísérletet, hogy őszintén és átfogóan tájékoztassák az olvasót, így hozzásegítve őt a háborúk legnagyobbikának megfelelő értelmezéséhez”.⁴ A nemrég befejezett háború végleges és visszavonhatatlan értelmezésére valóban őszintén törekedtek. A kötetekben több száz, az összes hadviselő országból származó kormányzati irat és illusztráció – nagyrészt karikatúra – kapott helyet. Ez a széles merítés, sugallták a szerkesztők, a háborúról, annak előzményeiről és kimeneteléről szóló beszámolók objektivitását támasztotta alá. A sorozatot egy szélesebb közönségnek szánták, mindenekelőtt olyan amerikai férfiaknak, akik maguk is részt vettek a háborúban, de megcélózták a fiatalabb generációk tagjait is. Hozzám ezek a kötetek nagyapám, George Moulton French örökségeként kerültek, aki maga is a nagy háború egyik kitüntetett veteránja volt. A könyvsorozat különös érdeklődést váltott ki belőlem, mert az elmúlt időben egyre jobban foglalkoztatott az a kérdés, hogy nagyapám és kortársai 1921-ben milyen ismeretekkel rendelkezhetek a Monarchiáról, annak jellegzetességeiről és 1918-ban bekövetkezett összeomlásáról. Ám míg a kötetekben rengeteg információt találtam Nagy-Britanniáról, Franciaországról, Németországról és Oroszországról, az Osztrák–Magyar Monarchia, az Oszmán Birodalom, Bulgária, Görögország, Montenegró, Románia, Szerbia és különösképp Albánia a homályban maradtak. Még az első, 400 oldalas kötet is, amely a háború kitörésével foglalkozott (*How the Great War Arose*), csupán öt oldalt szentelt Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának (akit ráadásul hibásan Ferenc József fiaként azonosított), és mindösszesen egy rövid, 16 oldalas fejezetet szánt a balkáni szláv nacionalizmus felerősödésének, valamint Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia problematikus viszonyának. Ez a fejezet, amelyben Trevelyan fent idézett megállapításai is olvashatók, egy tipikus háború utáni értelmezést kínált az olvasóknak a háború előtti időszak fő problémáiról. A kérdéses fejezet egy soknemzetiségű anakronisztikus társadalmat írt le, amelyet kegyetlen erőszakkal tartott egyben egy olyan birodalom, amely ekkorra már rég túlélte önmagát.

99 évvel később, 2014-ben egy népszerű és köztisztületben álló hadtörténész olyan sorokkal indította a keleti front eseményeiről szóló beszámolóját, amelyeket akár Trevelyan is írhatott volna 1915-ben: „*Ausztria gyengesége egymással konfliktusban álló nemzetiségeinek elégedetlenségéből fakadt.*” Ugyanez a szerző érvelt azonban amellet is, hogy „*a Habsburgok és az Oszmánok fej fej mellett haladtak a kortársak szeme láttára elsovadó és elhalálozó nagyhatalomnak járó »Európa beteg embere« címért folytatott versenyben.*”⁵ Az egymással háborúban álló nemzetiségek és a haldokló Osztrák–Magyar Monarchia képei kitartottak, sőt, egyre nagyobb teret nyertek az elmúlt évszázad történeti diskurzusában, különösen az I. világháborúval kapcsolatos elemzésekben. Ám, ha a Monarchia valóban az összeomlás szélén egyensúlyozott, amely folyamatot bármikor elindíthatta volna egy nacionalista felkelés, hogyan lehetséges az, hogy az I. világháború legnagyobb nacionalista lázadása

⁴ HORNE (ED.), ix.

⁵ WAWRO, 2014. 15.

Dublinban tört ki, nem pedig Ljubljanában, Lvivben, Prágában vagy Zágrábban? A Brit Birodalom láthatóan nem volt versenyben az „Európa beteg embere” címért. Senki nem beszél a brit államról úgy, mint anakronizmus a 20. század eleji világban, annak ellenére sem, hogy az írországi helyzet a háború előtt válságok sorát idézte elő, hogy a Lordok Háza antidemokratikus hatalommal rendelkezett, a parlamenti választójog pedig a német, a francia vagy a birodalmi osztrák gyakorlatokhoz képest meglehetősen korlátozott volt. Miért ne tekinthetnénk tehát a Brit Birodalmat a korabeli Európa egyik, a nemzetiségi kérdés miatt leginkább omladozóban lévő államának, amelynek helyzetét a gyarmatok fenntartásával járó kihívások csak súlyosbították? Az ennél is fontosabb kérdés azonban az, hogy miért tartja magát még mindig sok történész ahhoz az elképzeléshez, amihez korábban Trevelyan is, vagyis, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását a nacionalizmusból táplálkozó politikai konfliktusok idézték elő már jóval 1918 ősze előtt?

Néhány szakavatott és még több nem szakavatott történész egészen máig azt feltételezi (és még csak nem is tekintik vitás kérdésnek), hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as összeomlásához nagyrészt a Közép-Európában már évtizedek óta lappangó nemzetiségi ellenállás vezetett, mintha a négyéves háború tapasztalatainak nem is lett volna hatása erre a kérdésre. Ami azonban még ennél is rosszabb, hogy az 1920-as évek európai történéseit sokszor még abban az esetben is hajlamosak vagyunk ebben a keretben értelmezni, ha egyébként alapvetően nem értünk egyet azzal, hogy a birodalom létét a nemzetiségi konfliktusok ingatták meg. Nem vitatom azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának szembe kellett néznie a nacionalizmus politikai kihívásaival, úgy gondolom azonban, hogy ezt hajlamosak vagyunk az európai fejlődés egy olyan kivételeként kezelni, amely megnehezíti a más államokkal való összehasonlítást. Azonban már önmagában az a tény rendkívül sokatmondó, hogy minden, a nacionalizmus által támasztott állítólagos nehézség ellenére a Monarchia soha még a közelébe sem került olyan destruktív veszélynek, mint amilyen az ír nacionalisták hűsvéti felkelése volt.

Mindazon történészek számára, akik az Osztrák–Magyar Monarchia történetét nagyrészt az ún. „nemzetiségi kérdés” kontextusában értelmezték, az I. világháború általában két szempontból érdekes: az egyik a háború kitörése 1914 nyarán, valamint a vége – nagyjából 1918 ősze és a régióban folyó küzdelmek lezárulta között – valamikor az 1920-as évek elején. A háborúról szóló általános beszámolók például előszeretettel feledkeznek el szinte mindenről, ami a Monarchiában 1914 júliusa és 1918 októbere között történt.⁶ A történet általában a következő: az Osztrák–Magyar Monarchia azért indította a háborút, hogy megelőzzön egy bizonyos összeomlást. A belső viszonyokat tekintve a nemzetiségi küzdelmek vesélyesen magasra hágtak, kezdve Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálásától az ezt követő 1912–1913-as balkáni háborúig. Hasonló okok miatt a Monarchia egyre inkább tartott azoktól az irredentizmus által támasztott belső kihívásoktól, amelyeket polgárainak az Oszmán Birodalom és Bulgária felett az első és a második

⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia és az I. világháború kapcsolatáról szóló irodalom lényeglátó áttekintését lásd: DEAK, 2014. Lásd még Alexander Watson munkáját, amely figyelemre méltó és alapos elemzésével a Monarchiában a háború alatt végbement változásokról, kivételt képez a szakirodalomban: WATSON, 2014.

balkáni háborúban aratott győzelmeiktől egyre inkább felbátorodó keleti és déli szomszédai irányában tanúsított, egyre fokozódó szimpátiája idézett elő. Négy évvel később, amikor 1918 októberében már nem támaszkodhatott többé a bukásra álló német szövetségesére, a birodalom egyszerűen széthullott korábban már előre látott nemzetállami egységekre (néhány határkonfliktussal súlyosbítva a helyzetet például Lengyelország és Csehszlovákia, Lengyelország és a születő ukrán állam, Ausztria és Magyarország, valamint Ausztria és Jugoszlávia között). Ezen narratívák kontextusában szükségtelennek látszik elmagyarázni, hogy mi történt a kezdő- és a végpont, tehát 1914 és 1918 között, hiszen a végkimenetel már a háború előtt is előre látható volt. Ahogyan azonban sok, a témát kutató történész az elmúlt két évtizedben hangsúlyozta, ennek éppen az ellenkezője volt igaz. Pontosán a sokak által elhanyagolt részletek jelentettek fordulópontot a Monarchia számára, amely 1913-ban még egyáltalán nem egyensúlyozott az összeomlás szélén.⁷

A továbbiakban két gyakran félreértett fogalomra koncentrálok majd, amelyekre az Osztrák–Magyar Monarchia szervezetének ilyen irányú értelmezéseit és a két ország egymáshoz fűződő szövevényes viszonyát gyakran felfűzik: a „birodalomra” és a „nemzetre”. E két fogalom fontos szerepet játszott például Trevelyan Monarchia-értelmezésében, ám különböző módokon ezek a mai napig hatással vannak arra, ahogy a háborút és annak következményeit a Habsburgok által dominált Közép-Európa kontextusában értelmezzük. Előszeretettel állítjuk be a nagy kontinentális birodalmakat problematikus államszervezetekként, amelyek már nem feleltek meg a 20. század kívánalmainak, különösképpen a hatalomgyakorlásnak olyan állítólagosan elnyomó formái miatt, amelyeket hatalmas régiókkal és az ott élő népekkel szemben alkalmaztak. Másrészt azonban a nemzetállamokat – különösen kezdeti formájukban – gyakran meglehetősen pozitív fényben láttatjuk, köszönhetően annak a Közép- és Kelet-Európa népei által kifejezett tömegtámogatásnak, amelyről hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy egyúttal demokratikussá is tette ezeket az államszervezeteket. Az 1918-hoz fűződő elképzeléseket erősíti az is, hogy a nemzetállam továbbra is világszerte támogatott forma maradt: sokan az egyetlen olyan működőképes szervezetnek gondolják, amely képes stabilitást és prosperitást teremteni, valamint esetlegesen demokratikus berendezkedést létrehozni. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy gyakran hivatkozunk a gyarmattartó Franciaországra, Nagy-Britanniára, Spanyolországra és Olaszországra is nemzetállamokként, ám ezek kevésbé jól összehasonlíthatók a Habsburgok, a Romanovok vagy az Oszmánok birodalmaival.⁸

Ebből következően tehát nem lehet meglepő, ha sok történész az 1918. októberi eseményeket a birodalom általános elutasíthatósága és a nemzetállami forma (egészen pontosan a nacionalizmus) támogatottsága kontextusában értelmezi, még akkor is, ha számos bizonyítékunk van ezek ellenkezőjére. Az kétségtelenül igaz, hogy a végtelennek tűnő háború végére a Habsburg dinasztia és birodalma jelentősen kisebb támogatást élvezett, gyakorta azért, mert a kormányzat érdektelensége

⁷ Lásd: BOYER, 2003; CORNWALL, 2016; HEALY, 2004; HEALY, 2002; RACHAMIMOV, 2002; ÜBEREGGER, 2002; ÜBEREGGER, 2006; ZAHRA, 2006.

⁸ Németország a két végtel között helyezkedik el. Lásd Leonard Smith éleslátó elemzését: SMITH, 2014.

miatt éhínség sújtotta a területeket, a katonai kormányzók pedig – különösen az osztrák birodalomfélben – elhanyagolták a civil lakosság és a jogállami érdekek védelmét (hasonló panaszok más hadban álló birodalmakban is előfordultak). Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a legtöbb ember számára a nemzetállami forma kínálta volna az egyértelmű megoldást az említett problémákra. Ez a leegyszerűsítő megállapítás még csak meg sem közelíti azoknak a konceptuális problémáknak a mélységét, amelyeket jelen tanulmányban fel szeretnék vetni. Nem elég csupán a „nemzet” vagy a „birodalom” kifejezések leggyakrabban használt jelentéseire szorítkoznunk, ahogy az sem, ha komoly vagy kevésbé komoly nacionalista elköteleződést tulajdonítunk az utcai tömegeknek, amelyek 1918-ban elősegíthették a rezsimváltást. A valódi probléma az, hogy a Monarchiával és a háború alatti kríziseivel foglalkozó elemzések többsége a „birodalom” és a „nemzet” fogalmait egymással szöges ellentétben állónak képzelik el, mintha két párhuzamos univerzumot jelölnének. Ez a két fogalom azonban mély kapcsolatban állt egymással, és pontosan ezért talán ideje lenne, ha elhagynánk őket mint hasznosnak vélt fogalmi eszközöket a Monarchia és az azt felváltó államok jellegzetességeinek megértéséhez.

Hogy újragondolhassuk a nemzet *versus* birodalom hagyományos narratíváját, újra kell fogalmaznunk a kapcsolatot az osztrák, illetve az osztrák–magyar közintézményeket és diskurzusokat 1848 után valóban domináló politikai nacionalizmus és az azt sok tekintetben előidéző államszervezet között. A nacionalizmusra itt most kifejezetten „politikai nacionalizmusként” utalok, emlékeztetőként arra, hogy a nacionalizmus az Osztrák–Magyar Monarchia esetében mindenekelőtt egy politikai jelenség volt. Mint ilyen, sokat köszönhetett a birodalom politikai intézményeinek, amelyek létrehozták és táplálták, és amelyek kiterjesztésében és átalakításában a 19. század folyamán és a 20. század elején komoly szerepet játszott. A politikai nacionalizmus nem feltétlenül jelentette egyúttal a birodalom lebontásának szándékát is, hiszen a birodalom teremtette meg a nacionalizmus számára a virágzásához szükséges kontextust és struktúrákat. A nacionalizmus mint politikai jelenség emellett sokak számára nem volt különösebben érdekes a mindennapi élet során, bár bizonyos alkalmakkor, például választási kampányok vagy népszámlálások idején természetesen jobban előtérbe tudott kerülni.⁹ Bár nem a politikai nacionalizmus okozta a birodalom összeomlását, mégis sok nacionalista profitált belőle, ahogyan azt az alábbiakban látni fogjuk.

Ebben a tanulmányban mindenekelőtt olyan értelmezési lehetőségeket szeretnék kínálni a birodalom és a politikai nacionalizmus fogalmaihoz és modelljeihez, amelyek a háború előtti Monarchia kontextusába helyezik azokat, és rámutatnak arra, hogy ezek sorsa miként alakult a háború alatt. Elsőként egy olyan egyszerű dologra szeretném felhívni a figyelmet, amit gyakran elfelejtünk: hogy számos – talán a legtöbb – nacionalista maga is komoly szerepet játszott bizonyos birodalmi struktúrák, intézmények, hálózatok és kulturális gyakorlatok fenntartásában. Ugyanakkor olyan alapvető módszerekre is kitérek majd, amelyek segítségével a birodalom a saját legitimitását a nemzeti létezés fogalmáról szóló elképzelésektől nem függetlenül igyekezett alátámasztani. Másodsorban amellet fogok érvelni,

⁹ JUDSON, 2006. 1–11; JUDSON, 2016a; ZAHRA, 2010.

hogy bizonyos 1914 és 1918 között történt fejlemények, amelyek nem, vagy csak közvetett módon kapcsolódtak a nacionalizmushoz, segíthetik annak magyarázatát, hogy a Monarchia miért éppen úgy bomlott fel, ahogy, és miért éppen akkor, amikor. A birodalmi összeomlás ugyanis sokkal kevésbé volt a felforgató nacionalista tevékenység eredménye, mint más tényezők. E tényezők közül az első a rezsim háború előtti legitimációjának komoly eróziója: ez részben a katonai vezérkar által a háború alatt meghozott belpolitikai döntések pusztító következményeivel állt összefüggésben, amelyek gyakran a korona és a legmagasabb tisztviselők támogatását is élvezték. Minden hadban álló ország társadalma érzékelte bizonyos mértékig ezt a fajta legitimációvesztést: Franciaországban komoly katonai lázadások és tüntetések voltak a háború ellen 1917-ben, Oroszország egy év alatt két forradalmat élt át, Németország és Nagy-Britannia pedig az ipari dolgozók tüntetéseinek veszélyes hullámaival nézett szembe, nem is beszélve a hűsvéti felkelésről. A Monarchia felbomlásához sok tekintetben hozzájáruló második tényező a belső irányítás és képviselői struktúráinak összeomlása volt, különös tekintettel a birodalmi központ a regionális (gyakran nacionalista) eliteket megkerülő, közvetlenül a néphez szóló kommunikációs képességének csökkenésére.¹⁰ Tekintettel arra, hogy az egyes nacionalista pártok már a háború előtt is befolyással bírtak a bürokrácia és az igazságszolgáltatásba való kinevezések felett, a nacionalisták a háború során aratott sikereket könnyedén értelmezheték saját sikereiként, miközben a kudarcokért gyakran Bécset és Budapestet okolták. Itt ismét szeretném kihangsúlyozni, hogy ez a két fejlemény, szinte azonos módon, más hadviselő országokban is megjelent. Az Osztrák–Magyar Monarchia esetében azonban ezek egy sajátos, a központi hatalom 1918 októberében való teljes összeomlásával járó, előre el nem tervezett föderalizációt eredményeztek, szemben az egyéb opciókkal, mint amilyen a központi hatalom bizonyos mértékű gyengülése vagy a nyílt forradalom volt.

Végezetül kitérek majd egy kapcsolódó kérdésre is, amit, azt gondolom, hogy érdemes átgondolnunk az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának 100. évfordulója előtt. Sok történész és újságíró továbbra is kritikus töréspontként kezeli 1918. novemberét mint szimbolikus és egyben nagyon is valóságos pillanatot, amely mélyreható változást idézett elő a 20. századi Európában. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja a birodalmat és az azt felváltó államokat összekötő jelentős folytonosságokat. A régió két világháború közötti történelme például egészen más megvilágításba kerül, ha a birodalmi folytonosságok, nem pedig éles törések mentén próbáljuk meg értelmezni. E kontinuitások követésének szellemében amellet is érvelni fogok, hogy nekünk, történészeknek, érdemes lenne megszabadulnunk attól a gondolattól, hogy az utódállamok ún. „nemzetállamok” lettek volna. Úgy gondolom, hogy többségük – beleértve a trianoni Magyarországot is – nem volt nemzetállam. Fel kell hagynunk ennek a fogalomnak a használatával, legalább analitikus, de akár deskriptív értelemben is. Ezek az országok törekedhettek ugyan nemzetállami programok megvalósítására, mégis úgy vélem, hogy legtöbbjük valójában birodalom volt, még akkor is, ha sokkal kisebb, mint az Osztrák–Magyar Monarchia.

¹⁰ Köszönöm Rok Stergarnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

Birodalom és nemzet

Bár a Monarchia és a régió történetével foglalkozó történészek már régóta feladták őket, a nacionalista feltételezések a koherens nemzeti közösségek Európában való létezéséről és működéséről továbbra is ott kísértének a népszerű és átfogó Európa-történetek narratíváiban. Ez különösen akkor igaz, amikor Európa keleti fele és az I. világháború lezárása kerül e munkák érdeklődésének középpontjába. Ahogyan fentebb említettem, a legtöbb nacionalista feltételezés pontosan abban az időszakban keletkezett, amikor az utódállamok létrejöttek, és még évtizedekig hatással voltak az azok létrehozásával és terjeszkedésével kapcsolatos narratívákra. A hidegháború időszakában ezekre a berögződésekre erősítették rá a társadalomtudósok, magyarázatot keresve a látszólag hosszútávú strukturális különbségekre az ún. demokratikus és kapitalista Nyugat és a Keletre jellemző fejletlen, tekintélyelvű rendszerek között.¹¹ Ezek a feltevések a Monarchia történetét kutatók számára is ismertek voltak. Ahogy ezek húzódnak azon narratívák háttérében is, amelyek a régió történetét a közös birodalmi intézmények, tapasztalatok és gyakorlatok helyett mindenekelőtt a nemzetek által alkotott egységek korszakokon átívelő történeteként mutatják be.¹² A Monarchia történetét kutatók azonban az elmúlt években sokat tettek azért, hogy lebontsák a nemzetek egységével kapcsolatos elképzelést, amely a korábbi narratívák szerint a régió történelmének legfőbb mozgatórugója volt.¹³ Mindazonáltal ezek a „vámpírszerű”, halhatatlannak tűnő történelmi feltételezések továbbra is erőteljesen jelen vannak a populáris történeti képzetekben, gyakorta perverz nacionalista alakot öltve a birodalomról és a háborúról szóló népszerű és tudományos narratívákban egyaránt. Ennek részben az az oka, hogy ezek a képzetek számos utódállam kortárs politikai kultúrájában továbbra is túlságosan fontosak ahhoz, hogy komoly hazai tudományos kritikái vizsgálatnak vessék alá őket. Szinte mindenhol jelen vannak: az iskolai tankönyvektől a nemzeti ünnepekig és megemlékezésekig. A nacionalista emlékművek formájában pedig fizikailag is beleíródnak a tájba. Újrateremtésükhöz pedig a politikai irányvonal, az intézmények és a kutatások is hozzájárulnak, még úgy is, hogy valójában nincs hiány azokból a közép-európai történészekből – különösen a helyi és regionális kérdésekkel foglalkozóknak esetében – akik már teljes egészében leszámoltak ezekkel a képzetekkel.

¹¹ A „demokratikus nyugat” magában foglalta Franco Spanyolországát, Salazar Portugáliáját és az 1967 és 1974 között ezredesek által irányított Görögországot is.

¹² A nemzeti mesternarratívákról és a Közép- és Kelet-Európai történetírás kereteiről: KOLÁR, 2006; KOLÁR–KOPEČEK, 2007; HEISS–KLIMÓ–KOLÁR–KOVÁČ, 2008. Ha megvizsgáljuk a tekintélyes és sok tekintetben lenyűgöző *Habsburgermonarchie 1848–1918* címmel az elmúlt évtizedekben az Osztrák Tudományos Akadémia által kiadott sorozatot, egyértelművé válik, hogy a régió története – ahogyan a történészek képzése is – milyen mértékben megosztott a nemzeti törésvonalak mentén.

¹³ Az elmúlt harminc évben született rengeteg széleslátókörű és sokféle témát felölelő szakirodalom hathatósan ásta alá a hagyományos narratívákat egyrészt a birodalom mint egész, valamint a lokális és regionális (de nem nemzeti) fejlődés vizsgálatával. Ennek példáit lásd: BOYER, 1981; COHEN, 1981; COLE, 2014; DEÁK, 1990; DEÁK, 2015; GAMMERL, 2010; HASLINGER, 2010; HEINDL, 1991; HÖSLER, 2006; KING, 2002; KOMLOSY, 2015; REILL, 2012; STRUVE, 2005; ZAHRA, 2008. Három különösen fontos elemzés arról, hogy a birodalmi intézmények miként segítettek a nemzeti közösségek gondolatának kialakításában: STOURZH, 1985; BRIX, 1982; BURGER, 1995.

A nacionalista történetírás már a kezdetektől fogva ragaszkodott a nemzetek és az őket 1918-ig állítólagosan összefogó birodalom dichotóm kapcsolatának képzetéhez.¹⁴ Már ugyanebben az évben, 1918-ban az utódállamok propagandistái két államforma, a haldokló birodalom és a felemelkedő nemzetállamok manicheus összeütközéseként értelmezték a közelmúlt eseményeit. 1918 decemberében Tomáš Garrigue Masaryk, az újonnan megalakult Csehszlovákia elnöke a következő szavakkal jellemezte a nemzeteknek a birodalom felett aratott győzelmét: „Egészeben véve azt gondolom, hogy a soknemzetiségű birodalmak már a múlthoz tartoznak, egy olyan időszakhoz, amikor a nyers erőt nagyra becsülték, a nemzetiségi elvet pedig még nem ismerték el, hiszen a demokráciát sem fogadták el.”¹⁵ Masaryk itt egy népszerű retorikai trükköt alkalmazott, amely a nemzetállamokat a demokratikus intézményekkel azonosítva a jövő megtestesítőinek állította be, miközben a birodalmakat az elnyomással állította párhuzamba. A nemzet és a birodalom fogalmi itt egymás szöges ellentéteiként jelennek meg, egymást azáltal definiálva, ami a másikból hiányzik: a birodalmak nem demokratikusak, míg a nemzetállamok nem elnyomóak.

Természetesen ezek az állítások, hogy koherensek maradhassanak, a birodalom fogalmának instrumentális és ideologikus elképzelésain alapultak. Kétlem, hogy egy olyan kifinomult gondolkodó, mint Masaryk, aki maga is a birodalmi parlament választott képviselője volt, ténylegesen hitt volna ebben a kijelentésben, bár annyi bizonyos, hogy propagandisztikus értékével tisztában volt. Az ilyen kijelentések a demokrácia elméletének legfontosabb elemeit keverték össze, amely néhány esetben ahhoz vezetett, hogy egyes nacionalisták a demokratikusság álcája mögé rejtözve igazolást találhattak az általuk végrehajtott radikális etnikai tisztogatásokra. Ki volt azonban az alanya ennek az állítólagos demokráciának? Az az absztrakt, szabadelvű individuum, akit Masaryk feltehetően vizionált? Vagy egy elképzelt nemzeti közösség, ahogyan azt számos nacionalista aktivista gondolta 1918 előtt és után?

Különösen 1918 után a demokrácia alanyával kapcsolatos magyarázatok minden bizonnyal az egyénnel szemben a nemzeti közösséget favorizálták volna: ezt a trendet elemezte mesterien Tara Zahra a cseh és német nacionalistáknak a család irányában mutatott ambivalenciája kapcsán. Úgy tűnik, hogy a nacionalista aktivisták folyamatosan amiatt aggódtak, hogy az olyan esetekben, amikor több választási lehetőség is felmerülhet, az egyes szülők könnyen rossz döntést hozhatnak gyermekeikkel kapcsolatban, amikor az iskola nyelvének megválasztásáról vagy a nemzeti identitásuk kialakításáról kell dönteniük. Éppen ezért a nemzeti léttel kapcsolatos választásokat nem lehetett az egyén hibás, idioszinkratikus döntésére bízni, hanem ezekben a kérdésekben objektív feltételeket számba véve a nemzeti közösségnek kell döntenie.¹⁶ A demokráciának ez a nacionalista felfogása tehát elutasította azt, hogy a birodalmi döntéshozók érdektelenek voltak az egyének és családjaik nyelvválasztásával kapcsolatban – mind a törvények, mind

¹⁴ MORELON, 2015. 228. A régi Habsburg Birodalom és az új Csehszlovákia közötti – állítólagos – ellentét tárgyalásakor Morelon Ivan Šedivý kritikájára a támaszkodik, amit a cseh nacionalisták I. világháború alatti politikai aktivitásának jellemzésére gyakran használt kifejezéssel („ellenállás”) szemben fogalmazott meg. Vö. ŠEDIVÝ, 2001.

¹⁵ MASARYK, 1941. 153.

¹⁶ ZAHRA, 2008. 4. és 5. fejezet.

a közigazgatás terén. Nem csoda, hogy 1918-ra a nacionalistáknak a birodalomról – mint tekintélyelvű és elnyomó szervezetről – rajzolt karikatúrája alkalmas kontrasztot kínált a nemzetállam definíciójának kialakításához. Ebben az értelemben a nemzetállam, ami állítólagos demokratikussága miatt új, dinamikus és jövőorientált, a birodalom tökéletes ellentéte.¹⁷

Ha azonban visszatekintünk a 19. század derekára, és megvizsgáljuk a politikai nacionalizmus kialakulásának gyökereit a Habsburg Birodalomban, azt fogjuk látni, hogy konceptuálisan – ellentétben Masaryk állításaival – a birodalom és a nemzet nem álltak szöges ellentétben egymással. Ahogyan az sem igaz, hogy két egymással szembenálló politikát vagy politikai formációt jelöltek volna. 1848-tól kezdve inkább arról van szó, hogy ezek a fogalmak egymással szoros kapcsolatban álló jelenségeket írtak le, amelyek mögöttes logikája meglehetősen hasonló volt. A nemzet és a birodalom értelmezése ugyanannak a fogalmi világnak az alkotóelemeit képezték. A nacionalizmus nem az egyes ébredő nemzetekben született meg, ahogyan ezt a 19. századi nacionalisták hangoztatták. Ahogy a nacionalizmus a birodalmat sem tagadta meg. A nemzetnek szüksége volt a birodalomra és annak intézményeire, hogy jelentéstartalmat és irányt adhasson. Valójában a birodalmi intézmények teremtették meg azokat a retorikai és politikai tereket, amelyek lehetővé tették az etnikai nacionalisták számára, hogy követeléseket fogalmazhassanak meg. Ez a háború végéig így is maradt.

Nézzünk meg egy példát arról, hogyan segítették a birodalmi intézmények a politikai nacionalizmus karakterének formálódását: a 17-18. században a Habsburgok pragmatizmusa hagyományosan az anyanyelv használatát ösztönözte a helyi alsófokú iskolákban vagy a rendeletek közzétételekor. Bár néhány uralkodó, köztük II. József, megpróbálkozott az állami adminisztráció nyelvének egységesítésével, a kétnyelvű rendeletek kiadásának gyakorlatával azonban ők sem hagytak fel.¹⁸ A 19. század folyamán, köszönhetően a nacionalisták által 1848-ban megfogalmazott követeléseknek, ezek a hagyományos gyakorlatok fokozatosan az egyes állampolgárok alapvető és megkérdőjelezhetetlen jogaivá váltak. Az egyén soknyelvűséghez való, kezdetben implicit, majd explicitté váló jogának elismerése – egészen eltérő társadalmi kontextusokban, a helyi iskoláktól a hadseregig – több követelés megfogalmazását tette lehetővé a nemzetiségi csoportok számára abban a korban, amikor a tömegpolitika egyre nagyobb szerephez jutott. Ez még ott is igaz volt – mint például a kiegyezés utáni Magyarországon –, ahol a szavazójog egészen a háború végéig meglehetősen korlátozott maradt. Mind az 1867-ben megfogalmazott osztrák alapjogok, mind az 1868-as magyarországi nemzetiségi törvény a politikai és társadalmi mozgósítás erőteljes eszközévé tette a nyelvhasználatot azáltal, hogy olyan jogi környezetet teremtett az állampolgárok számára (akik gyakran vélték úgy, hogy egész nyelvi csoportok nevében beszélnek), amelyben a nyelvi – később a nemzeti – hovatartozás alapján állva követeléseket fogalmazhattak meg az állam felé.

¹⁷ GERWARTH, 2016. 6.

¹⁸ Lásd R. J. W. Evans a hivatalos és helyi nyelvhasználatra fókuszáló kiváló elemzéseit a következőkben: EVANS, 2006.

Ha a 19. századi politikai nacionalizmus fejlődését e körülmények kontextusában vizsgáljuk, gyorsan világossá válhat, hogy nem a nemzeti közösségek pusztá létezése volt az, ami az Osztrák–Magyar Monarchiában elkerülhetetlenül a nemzetiségek lármás aktivizmusához vezetett a század utolsó évtizedeiben. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a nacionalisták a császári és királyi intézményeket tudatosan használták arra, hogy nemzeti tömegközösségeket (*mass national communities*) hozzanak létre az 1880-as és az 1890-es évek folyamán. A nyelvhasználatban megmutatózó különbségek (amelyeket később kulturális különbségekké alakítottak) az aktivisták számára különösen jó alapot jelentettek ahhoz, hogy a politikai autonómia olyan új formáit követeljék, amelyek a nemzeti lét nyelvi és kulturális definícióin nyugodtak. Az aktivisták a nyelvhasználat meggyőző különbségeire építettek, hogy rámutassanak arra, hogy nemzeti kultúráik markánsan eltérnek szomszédaik kultúrájától, valamint arra, hogy ezen különbségeknek a politikai intézményekben is le kellene képeződniük. Továbbá a tömegpolitika és a városi autonómia erősödésének időszakában, ahogy Ausztriában, úgy Magyarországon is, a nemzeti érvek hatékony eszközként szolgáltak a helyi vezetők számára ahhoz, hogy olyan potenciális támogatókat vonzzanak magukhoz, akiket egyébként a társadalmi különbségek vagy a földrajzi távolság elválasztott volna tőlük.

Azzal együtt, hogy a nemzeti létnek saját karaktere meghatározásához szüksége volt a birodalmi intézményekre, az etnikai nemzetekkel kapcsolatos elgondolások a Habsburg Birodalom számára is új létigazolásokkal szolgálhattak ebben az időszakban. A Német-római Birodalom 1806-os felbomlása, valamint Ausztria veresége az Itáliai-félszigeten és Közép-Európában a 19. század közepén azt jelentették, hogy létjogosultságának egyik legfőbb alapja – az egyetemes Római Birodalom öröksége – néhány évtized alatt szinte semmivé lett. A 19. század második felében azonban a nemzeti mozgalmak, valamint a kulturális különbségekről megfogalmazott kijelentések teljesen új okot adtak az Osztrák–Magyar Monarchiának a létezésre. A birodalom fokozatosan talált rá legitimációjának új formáira, melyek szerint állítólagosan alkalmas lehet a határain belül lévő különböző kultúrák kellő mértékű gyámolítására. A történész František Palacký még akkor is azt állította, amikor 1848-ban a csehországi cseh nemzet sajátosságairól értekezett, hogy Ausztriának mint birodalomnak fontos szerepe van a határai között élő kisebb nemzetek túlélésében, „amelyek közül egyik sem elég erős ahhoz, hogy sikeresen álljon ellen a sokkal erősebb keleti szomszédnak” vagy pedig nyugatról Németországnak. Ezek a nemzetek „erre csak akkor lehetnek képesek, ha egy szoros és erős kötelék fűzi őket egybe”.¹⁹

Mindössze öt évvel később, 1853-ban az orientalista és oszmanista professor, Joseph von Hammer-Purgstall az Osztrák Tudományos Akadémián tartott beszédeben szintén Ausztriát mint az uralma alatt álló nemzetek védelmezőjét dicsérte, kiemelve, hogy a birodalom jövőbeli sikereinek kulcsa soknyelvűsége lesz. Az osztrák állam hivatalos többnyelvűségével – érvelt – Ausztria dicséretre méltó egységet és fejlődést segített elő a birodalom különböző népei között ahelyett, hogy egyetlen nemzetnek rendelte volna őket alá.²⁰ Az 1880-as évekre a Habsburg császár

¹⁹ PALACKÝ, 2007. 326.

²⁰ HAMMER-PURGSTALL, 1852. Lásd még Peter Stachel fontos tanulmányát: STACHEL, 2002.

és király, aki magát hagyományosan a katolicizmus protestánsokkal, zsidókkal és muszlimokkal szembeni leghűségesebb védelmezőjének állította be, egyre többek szemében jelent meg úgy, mint a különféle felekezetek védelmezője és ügyük előmozdítója. Ez nem volt véletlen. Ferenc József, aki uralkodása korai időszakában újra hatályba helyezett bizonyos antiszemita és protestánsellenes törvényeket, az 1870-es és 1880-as években mindent megtett azért, hogy kifejezze a zsidó, a protestáns és a muszlim alattvalói irányába való elköteleződését is. Az 1880-as években Galíciában tett utazása során például, ellentétben a korábbi, 1859-es utazásával, kifejezetten törekedett a zsinagógák és a görögkatolikus templomok látogatására.²¹ Később ez a fajta birodalmi legitimáció még specifikusabbá vált a keleti és déli irányú ún. Habsburg civilizatorikus missziók során, amelyek az elképzeléseik szerint kulturális értelemben elmaradott népek felemelésére irányultak.

Ezt a tendenciát különösen jól megfigyelhetjük az osztrák, majd később az osztrák–magyar tudományos és populáris etnográfia változó jellegében. A 19. század közepén Karl von Czörnig néprajztudós például a birodalom határain belül élő népek műveltségének és gazdasági jólétének különbségeit a regionális társadalmi különbségekkel magyarázta. Ugyanakkor Czörnig, hasonlóan Hammer-Purgstallhoz, amellel foglalt állást, hogy a birodalom alapját nem az egyes népek Ausztria által való elnyomatása, hanem az általuk formált egység jelentette.²² Az 1870-es és 1880-as évekre azonban ezeket a regionális társadalmi különbségeket, amelyekre Czörnig felhívta a figyelmet, egyre inkább az eltérő civilizációs szintekkel összefüggésben magyarázták. Itt már nem pusztán arról volt szó, hogy az Ausztria fennhatósága alatt élő népek különbözőségének védelmezésére való hajlandóság legitímálta a birodalom létezését. A birodalmi propagandistáktól az újságírókon és köztisztviselőkön át az antropológusokig többen amellel foglaltak állást, hogy a birodalom feladatai közé tartozik a civilizáció alacsonyabb fokán álló kultúrák felemelése is. Kezdve a parasztok otthonainak az 1873. évi bécsi Világkiállításon való bemutatásától a czernowitzi német nyelvű Ferenc József Egyetem (Csernyivci, ma Ukrajnához tartozik) alapításán át Bosznia-Hercegovina okkupációjáig, amely gazdasági fejlődést, felvilágosodást és civilizációt volt hivatott a régióba vinni, a Habsburg Monarchia egy sor olyan, önmaga legitímálását célzó érvet fogalmazott meg, amelyek radikálisan különböztek a megelőző évszázad gyakorlataitól.²³ Mindennek a szimbolikus tetőpontját kétségtelenül az ún. *Kronprinzenwerk* (Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen) kiadása jelentette, amely egy ambivalens, ám dinamikus példája annak, hogy a 19. század végére a nemzet és a birodalom milyen jelentős mértékben vettek részt egymás megalkotásában.²⁴ Egy másik hasonló példája ennek a folyamatnak Bosznia-Hercegovina irányítása volt, amelyben imperialista köztisztviselők, valamint szerb és horvát nacionalisták egyaránt szerepet vállaltak – akik személyükben sokszor megegyeztek.²⁵

²¹ Lásd a következő kiváló elemzést: UNOWSKY, 2005. különösen 64–70.

²² CZOERNIG, 1857. 1. kötet.

²³ A néprajzi reprezentáció változó formáiról a Monarchiában lásd: RAMPLEY, 2011; JOHLER, 2015; JOHLER, 2002. A Ferenc József Egyetem alapításáról lásd: JUDSON, 2016b. 321–322.

²⁴ A *Kronprinzenwerk*ről lásd: SZÁSZ, 1997; STAGL, 2002; BENDIX, 2002; PETSCHAR, 2011; PETSCHAR, 2016. 315–356.

²⁵ OKEY, 2007; HAJDARPASIC, 2015.

A nemzet és a birodalom között meglévő szoros kapcsolat azonban jóval hétköznapibb és pragmatikusabb politikai szempontból is megérthető. A nacionalista aktivisták és politikusok a nyilvánosság előtt gyakran keserves harcot folytattak egymással, miközben közösen dolgoztak azon, hogy létrehozzák saját birodalmaikat a birodalmon belül. A kluboktól a politikai pártokon, kisebbségi iskolák hálózatán és jótékonyági intézményeken át a régiókon és sokszor határokon átvelő gazdasági intézményekig (bankok) a nacionalisták szorosán hozzákötötték az egyre növekvő közösségeiket a birodalom intézményi életéhez. 1900-ra a közhivatalnokok kinevezése mind birodalmi, mind tartományi szinten a nacionalista politikai pártok lobbitevékenységének befolyása alá került.²⁶

Nagyrészt ezen okok miatt fordulhatott elő az, hogy amikor a Cseh[szlovák] Nemzeti Bizottság 1918-ban átvette a hatalmat Csehországban, az első általános törvény kibocsátásakor ragaszkodtak ahhoz, hogy „minden korábbi tartományi és birodalmi törvény és rendelet egyelőre érvényben maradjon”. Gary Cohen az Osztrák-Magyar Monarchia politikájáról és polgári társadalmáról szóló nagyhatású esszéjében a törvénnyel kapcsolatban – jó érzékelve annak tétjeit – amellet érvelt, hogy a Cseh[szlovák] Nemzeti Bizottságnak a korábbi tartományi és birodalmi törvények fenntartásával kapcsolatos elköteleződése rávilágít arra, hogy az új nacionalista rezsim a birodalomtól örökölt keretek között képzelte el saját működését.²⁷ Ez az első törvény nem csupán kísérlet volt a társadalmi rend fenntartására egy potenciálisan veszélyes forradalmi pillanatban, amíg nem nyílik lehetőség az új törvények megfogalmazására. Ez annak beismerése volt, hogy a cseh nacionalisták jelentős mértékben képesek voltak kihasználni a birodalmi struktúrákat a kiterjedt hálózaton nyugvó intézményes politikai hatalmuk kialakításához.²⁸ A cseh nacionalista politikusok úgy tekintettek a cseh adminisztrációra, mint a saját alkotásukra, ezért azt a birodalom összeomlásakor sem voltak hajlandóak lerombolni. Igaz volt ez a galíciai lengyel nacionalistákra, a krajnai szlovénokra és a zágrábi horvátokra is, nem is beszélve az olasz nacionalistákról a tengeremelléken.

A nacionalizmus jelentős mértékben hozzájárult a birodalom működéséhez, olyan új utakat keresve az intézmények átalakítása során, amelyek a birodalmon belüli nemzeti létezését még fontosabbá tették. Az osztrák birodalomfélben a morvaországi (1908), bukovinai (1905) és galíciai (1914) politikai megállapodások és egyezségek megerősítették a helyi nacionalistákat azáltal, hogy hatalmat adtak nekik saját tartományi közösségeik politikai életének leválasztására és megszervezésére. Ebből következően ebben a három koronatarományban, amikor az állampolgárok iskolába küldték gyerekeiket vagy szavaztak, akkor saját nyilvántartással rendelkező nemzeti közösségeik tagjaiként tették mindezt, nem pedig egyik vagy másik nyelven beszélő egyénekként. Ilyenformán, ahogyan azt Jeremy King sok évvel ezelőtt már megjegyezte, a Monarchia osztrák fele jellegét tekintve fokozatosan és hivatalosan is egyre inkább soknemzetiségűvé vált.²⁹

²⁶ A legmeggyőzőbb és legkonkrétabb példáját ennek a politikai jelenségnek a cseh nacionalizmus kontextusában lásd: KLEČACKÝ (ED.), 2015; KLEČACKÝ, 2016.

²⁷ COHEN, 2007. 278.

²⁸ JUDSON, 2016. 433–434.

²⁹ KING, 2001. 112–152.

Magyarországon mindeközben a nemzet és az állam vagy a birodalom közötti kapcsolat egészen más volt, mind alkotmányos, mind pedig gyakorlati értelemben. Mindazonáltal a nemzeti léttel kapcsolatos kortárs elképzelések szintén egy olyan kontextusban születtek meg, amit birodalmi keretnek hívhatunk, még akkor is, ha ez a keret sokszor a nacionalista retorika álcáját öltötte magára. A magyarosítás állami politikája az 1890-es évektől kezdődően – akár sikeres volt, akár nem – egyre hangsúlyosabbá tette a kapcsolatot a magyar nyelv valamilyen mértékű ismerete és a teljes jogú állampolgárság között. Mégis, ezt a kapcsolatot gyakran úgy képzeltek el, – különösen helyi szinten –, mint egy, a birodalmi hatalom és a helyi közösség között kötött alkú eredménye, amit sokszor inkább társadalmi, semmint etnikai keretben definiáltak.³⁰

Tekintettel a birodalom és a nemzeti lét között meglévő szoros és kölcsönösen egymásra utalt kapcsolatokra, meg kell vizsgálnunk a nacionalistáknak az Osztrák–Magyar Monarchia háborús erőfeszítéseivel fűződő viszonyát is. Néhány nacionalista – például Tomáš Masaryk – úgy kalkulált, hogy a központi hatalmak elvesztik a háborút, a vereség pedig új lehetőségeket teremt majd a nacionalista hatalmi politika számára. Az irredenták egy része is lehetőséget látott arra, hogy a velük szövetségre lépő szomszédos nemzetállamok az Osztrák–Magyar Monarchia területeit annektálhassák. Sokan közülük ezekbe az országokba is menekültek. Ezek az egyének azonban, még akkor is, ha más országokban ünnepelték is őket, kivételesek voltak. Hasonló alakokat más európai országokban is találhatunk, ilyen volt például Roger Casement, aki Németországgal tárgyalt, hogy fegyvereket vásároljon az írországi húsvéti felkeléshez. A nacionalisták és a birodalom közötti sajátos egymásra hatás Európán belül strukturálisan egyedülállóvá tette az Osztrák–Magyar Monarchiát. Ezt azonban nem úgy kell értenünk, hogy az I. világháború során a nacionalizmus az állam létét fenyegette volna. Ahogyan Claire Morelon és Richard Lein tanulmányai a közelmúltban rámutattak, számos cseh nacionalista például a háború éveiben a birodalom iránti hűség elmélyítésén fáradozott. Elsősorban azonban a csehek is, hasonlóan más nacionalista mozgalmak résztvevőihez, sokkal inkább saját régiójuk, városuk vagy saját katonáik és menekültjeik jólétének szorgalmazásával tették ezt.³¹

Sok nacionalista abban is reménykedett, hogy a győzelem lehetőséget fog teremteni a birodalomnak az ő elképzeléseik szerinti megreformálására. A háború alatt, ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk, amikor magas beosztású hivatalnokok és katonai vezetők felelőtlen szövebeszédeket terjesztettek a csehek áruulásával kapcsolatban (ahogy tették a szerbekkel és olaszokkal kapcsolatban is), a cseh nemzeti közösség elszánt küzdelmet folytatott e híresztelések ellen, rámutatva arra, hogy sok esetben csak a német nacionalisták által kitalált rosszindulatú koholmányokról volt szó. A háború után azonban az áruulás mítoszai hasznosnak bizonyultak az új Csehszlovák Köztársaság legitimitásának megszilárdításához, és mind a cseh, mind a német nacionalisták, ha akaratlanul is, de igyekeztek ezek valós voltát igazolni.

³⁰ Annak különbségeit, hogy a budapesti politikusok és újságok hogyan értelmezték és jellemezték a(z) elsősorban etnikai) csoportokat, és hogy ez helyi szinten hogyan érvényesült, a következőket néhány fejezete nagyszerűen világítja meg: NEMES, 2016.

³¹ MORELON, 2015. különösen 70–73; 89–90; 95–104; LEIN, 2011.

Miért omlott össze?

Ahogy az elmúlt három évtized történetírása aláasta a régebbi nemzet- és államközpontú narratívákat, ugyanezek a kutatások tették lehetővé azt is, hogy olyan fontos, háború alatti tényezőkre összpontosítsuk a figyelmünket, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a birodalom elveszítse legitimitását a helyi népesség körében. Persze nem arról van szó, hogy ezek a tényezők ne lettek volna eddig is szem előtt. Valójában ezek közül néhányat a nacionalisták fogalmaztak újra és értelmeztek át azzal, hogy saját politikai követeléseikkel kapcsolták össze. A mindennapi túlélést övező frusztrációk, szorongás és félelmek egyértelműen gyengítették az állam legitimitását a háború alatt, és egyre inkább előtérbe helyezték a regionális és a városi politikai szereplőket a kormány távol lévő minisztereivel szemben. E kérdésben szintén azokra a történészekre támaszkodom, akik az elmúlt időben meggyőzően érveltek amellett, hogy az osztrák kormány azzal, hogy a háború első két évtizedében egyértelműen lemondott a jogállamiság eszméjéről, valamint a katonaság azzal, hogy diktatórikus eszközökkel erőszakosan és indokolatlanul üldözte az egyes nyelvi csoportok tagjait, aláasta azt a hagyományos elképzelést, miszerint a birodalom egyenértékűen képviseli a határai között élő nyelvi csoportok érdekeit.³²

Hogy megérthessük, a birodalom 1918-ra miért veszítette el legitimitációját, meg kell vizsgálnunk a kapcsolatot a katonaság és a két alkotmányos birodalomfél között. Az 1867-es kiegyezés után a császár és király teljes hatalommal rendelkezett az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege felett. Mind az osztrák, mind a magyar parlamentnek joga volt ahhoz, hogy ellenőrizze és felülbírálja a hadsereg költségvetését, ez tehát azt jelentette, hogy a politikától való névleges függetlenségük ellenére az uralkodó és a hadsereg is rá volt kényszerítve arra, hogy a követeléseikről politikusokkal egyeztessenek. Azonban, hasonlóan a német helyzethez, amelyről Isabel Hull *Absolute Destruction* című munkájában értekezett, sem a törvényhozó, sem pedig a bírói hatalom nem tudta felelősségre vonni a hadsereget a tetteiért.³³ Valamint, az osztrák birodalomfélben elfogadott titkos törvény szerint, amellyel Bécsben létrehozták az ún. Hadi Felügyeleti Hivatalt (Kriegsüberwachungsamt), a katonaság rendkívüli törvényeket vezethetett be a háború éve alatt, amely ellentmondott a jogrendnek és a polgári szabadságjogoknak.³⁴ Még a polgári bürokráciának sem volt elég ereje szembeállni a hadsereggel, habár mint kiderült, helyi szinten a katonai funkcionáriusoknak szüksége volt a polgári bürokraták szakértelmére, ez pedig helyi szinten gyakran enyhíthette a radikálisabb katonai rendelkezések végrehajtását.

³² A katonaság és a katonai diktatúra gyakorlataihoz és kiterjedéséhez, illetve a kérdés hátteréhez lásd: SCHEER, 2010; MOLL, 2007; RACHAMIMOV, 2005; FÜHR, 1986; GUMZ, 2009; KRONENBITTER, 2003. Lásd még John Deak lényeglátó megjegyzéseit a hadseregről és az államapparátusról a háború időszakában: DEAK, 2015. A témáról szóló klasszikus munka, amely az utóbbi időben újra az érdeklődés középpontjába került a diktatúra kérdése kapcsán: REDLICH, 1925. Angol nyelvű kiadását lásd: REDLICH, 1929.

³³ HULL, 2006.

³⁴ SCHEER, 2010.

A katonai vezérkarnak számos elképzelése volt arra vonatkozóan, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának milyen utat kellene követnie; elképzelések, amelyek befolyásos arisztokrata körökben is visszhangra találtak. Néhányan úgy tartották, hogy a kiegyezést követő és a demokratizálódást elősegítő reformok tönkretették a Monarchiát, mivel önző nacionalista politikai pártok szeszélyeinek rendelték alá, amelyek nem viselték szívükön a birodalom sorsát. A katonai vezetők a politikában nem az esetleges véleménykülönbségek rendezésének vagy megtárgyalásának lehetőségét látták. Sokkal inkább a gyengeség jeleként értékelték. Főként pedig abban hittek, hogy az állam szövétét a politikai nacionalizmus hasította fel. A birodalmat vissza akarták juttatni egy olyan – valójában sohasem létezett – politika előtti korszakba, amelyben a népesség még teljes mértékben kimaradt a politikából. Ebben az indíttatásban annak az osztrák–magyar elitnek az utolsó, levegőért kapkodó megmozdulását láthatjuk, amelyik valójában ellene volt a társadalmi változásnak. A saját státuszuk megerősítésének zálogát abban látták, ha visszaforgatják az idő kerekét, és visszatérnek az 1848 előtti időszakra, amely azonban olyan formában sohasem létezett, ahogyan arra ők emlékeztek.³⁵

Magyarországon azonban nem volt hatása ezeknek az ambiciózus álmoknak, hiszen ott a titkos törvények, amelyek a hadseregnek különleges hatalmat biztosítottak volna a civil lakosság felett, nem voltak érvényben. Magyarországon, tekintettel az állam nemzeti jellegére, a parlamentnek kellett volna ezeket a törvényeket elfogadnia. A magyar politikusok, akik mindig is féltékenyen védelmezték előjogaikat az osztrákokkal szemben – még az Osztrák–Magyar Monarchia közös intézményeiben is, ahol a magyaroknak jelentős befolyása volt –, visszautasították a hadsereg arra vonatkozó kérését, hogy Magyarországon is léptessenek érvénybe hasonló intézkedéseket. Az 1904 és 1907 közötti időszakban Magyarország egy olyan súlyos politikai válságot élt át, amely a saját hadsereg igénye körül rajzolódtott ki, ezért a politikusok még érzékenyebbek voltak a hadsereg teljhatalmát illetően. Ennek eredményeképpen a Hadi Felügyeleti Hivatal még a kitartó próbálkozások ellenére sem tudta kiterjeszteni az ellenőrzését Magyarországra. Ehelyett a magyarok egy saját intézményt állítottak fel. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyarországi intézmény működése jelentősen különbözött volna a bécsi hivatalétól. Az azonban lényeges különbség maradt, hogy a magyar civil politikusok jelentős mértékű befolyást tudtak a hatáskörükben gyakorolni.³⁶

Már a háború kitörése előtt, 1914 nyarán károkat okozott az állam és a társadalom viszonyát illetően az a fajta mély tiszteletlenség, amit a hadi vezetés Ausztriában és Magyarországon is a jogrend és a polgári jogok irányában tanúsított, megnehezítve ezáltal az emberek meggyőzését a háborús áldozatvállalás szükségességéről. Mindenekelőtt, amellet, hogy felfüggesztették a polgári jogokat és hadi bíróságra küldték az állampolgárokat, a hadsereg nem minden nyelvi csoport irányában tanúsított egyforma megvetést. A vezetők aktívan üldözték a szláv nyelveket beszélőket, azt feltételezték ugyanis, hogy ők hajlamosabbak lehetnek elárulni a birodalmat.

³⁵ Nemcsak a vezérkar, de – nem meglepő módon – az arisztokrácia több tagja is osztozott a peszsimista megközelítésben a birodalom jövőjével kapcsolatban egy elkövetkezendő demokratikus korszakban. Lásd: WANK, 1988.

³⁶ SCHEER, 2010. 145–167; GALÁNTAL, 1989. 72–79.

A hadi vezetés a háború kezdetétől fogva minden bizonyíték hiányában és a jogi normák felfüggesztésével üldözte mindazokat, akiket az állam ellenségeinek vélt. A háború korai szakaszában ez az ún. szerb szimpatizánsokra (és gyakran másokra is, akik délszláv nyelveken beszéltek), illetve az ukrán anyanyelvűekre terjedt ki. Később már ide tartoztak a cseh és az olasz nyelvet beszélők is.

A törvények és joggyakorlatok hirtelen változásai, a korlátozások, az elnyomás és a cenzúra önkényes alkalmazása nem mozdították elő sem a szolgálatkészséget, sem a stabilitást. Éppen ellenkezőleg, rendkívüli zavarodottsághoz és szorongáshoz vezettek az osztrák társadalomban. Ez a zűrzavar azonban gyakran a polgári lakosság feletti ellenőrzés teljes elvesztését eredményezte. Ahogy arra Maureen Healy rámutatott, az erős kormányzati cenzúra önmagában is felelős volt azért, hogy ellenőrizhetetlenül terjedhetett számtalan pletyka és népszerűvé vált a szomszédok közti feljelentgetés. A hadsereg korlátozásai szinte rögtön, a háború kitörését követő első hetekben a társadalom katonai és polgári irányításának teljes összeomlásához vezettek. 1914. július 22-én a belügyminisztérium, a hadsereg utasításait követve, elrendelte a helyi tisztviselők számára a szerbbarát és a hadsereggel szembe fordított vélemény megfogalmazókkal szembeni éberséget. Az elképzelések szerint ez abban segítette volna a hatóságokat, hogy felvegyék a harcot a szerb és orosz kémekkel, és hogy megtörjék a lappangó szocialista ellenzéket. Ám míg a hatóságok gyorsan elfeledkeztek a szocialistákról, addig például Stájerország déli részén a szerbellenes hangulat a tetőfokára hágott. Martin Moll lesújtó részletességgel dokumentálta, hogy a szlovén és német anyanyelvű lakossággal rendelkező régióban a katonaság által gerjesztett gyanakvás hogyan járult hozzá besúgások és válogatás nélküli letartóztatások tömegéhez. Az árulókkal szembeni kegyetlenkedésnek és megbélyegzésnek sokszor nem volt más alapja, mint a szomszédok általi névtelen bejelentések vagy a csendőrség agresszív taktikái, Stájerországban azonban mégis több mint ezer férfit és nőt börtönöztek be hetekre (a többségüket nem tartották fogva egy hónapnál tovább). Ez a besúgási hullám és a rendőrségi eljárások jelentős mértékben rontották az állam reputációját, ahogy azt később a parlamenti vizsgálatok is visszaigazolták.³⁷

Egészen eddig a pontig a nacionalista büszkeség jelentette a birodalmi patriotizmus alapját. A fent említett boszorkányüldözések áldozatai javarészt hazaszerető állampolgárok voltak. Sokan azonban a bebörtönzés miatt elvesztették állásukat. A polgári hatóságok azonban mégsem tudták megakadályozni, hogy ez a helyzet megismétlődjön Triesztben és a tengermentésben, miután Olaszország hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának 1915-ben. Ekkor a belügyminisztérium utasította a hatóságokat, hogy „*ne csináljanak semmit, ami nyugtalanságot kelthet a lakosság körében*” vagy „*felzaklathatja a lojális elemeket*”. Ez azonban aligha tartotta vissza a katonaságot, különösen a megszállási zónákban, ahol a polgári hatóságoknak nem volt tekintélye. A helyzet Magyarországon sem volt jobb. Itt a háború kitörését követően a polgári lakosság egy része a szerb és rutén anyanyelvű közösségek ellen támadt, gyakran a hatóságok támogatásával. Tisza István miniszterelnök felszólította a megyei hadnagyokat, hogy demonstráljanak erőt a nem magyar

³⁷ A vizsgálóbizottságokról és jelentéseikről (az 1917-es amnesztia kihirdetése után): MOLL, 2007. 472–499.

lakossággal szemben; ezt követően a csendőrök azonnal letartóztatták a szerb és horvát közösségek vezetőit és a parlamenti küldöttjeiket is. Bár Magyarországon a parlament felügyelte a polgári intézményeket a háború alatt, az alkalmazott gyakorlatok kíméletlenségén ez mit sem változtatott.

Két további szempontot kell még figyelembe vennünk e diktatúra romboló hatásának megértéséhez, amelyekben csak Ferenc József 1916 novemberében bekövetkezett halála hozott változást. Elsőként azt érdemes felidézni, hogy annak érdekében, hogy az 1914–1915-ben elszenvedett kudarcokról el tudják terelni a figyelmet (vagy hogy meg tudják magyarázni azokat), a katonai vezetés felerősítette az egyes nyelvi csoportok által állítólagosan elkövetett árulások ellen szóló hisztérikus retorikáját. Az Osztrák–Magyar Monarchia vereségeiért egyre inkább a hűtlen csapatok felforgató tevékenységét okolták, amiket általában szerb, rutén és cseh anyanyelvű katonák alkottak. Ezt egyrészt a sajtónak szivárogtatott pletykák segítségével, másrészt az árulás kérdésének nyílt emlegetésével tematizálták. Így táplálták más csoportok szimpatizáns nacionalistáinak retorikáját, akik túlságosan is készek voltak azokban hinni. A cseh csapatok állítólagos megfutamodásával kapcsolatos mítoszok valójában csak mítoszok voltak, és ahogyan arra fentebb már utaltam, a cseh nacionalisták kitartoán cáfolták ezeket, a német nacionalistákat vádolva a terjesztésükkel. Mindezt egészen addig tartották fenn, amíg a csehek felforgató viselkedésének mitológiája nem vált Csehszlovákia alapítástörténetének igen hasznos elemévé. Sok német nacionalista lelkesen táplálta ezeket a szóbeszédet az áruló cseh csapatokról; a későbbiekben ezek a kétes eredetű történetek azon kevés pont egyikévé váltak, amelyekben a háború után a cseh és a német nacionalisták egyet tudtak érteni.³⁸ Ennél is fontosabb azonban az, hogy amíg 1914 óta sok történész állította azt, hogy a háború alatt a népei elárulták az Osztrák–Magyar Monarchiát, addig ennek éppen az ellenkezője volt igaz. Ahogy Laurence Cole lényeglátóan érvelt a veteránok szervezeteiről szóló nemrégiben megjelent kötetében, „sokkal inkább a vezető elit volt az, amely elvesztette hitét a népeiben, semmint fordítva”.³⁹ Másodsorban azt érdemes megjegyeznünk, hogy amikor az új uralkodó, I./IV. Károly megpróbálta helyreállítani a jogállam bizonyos elemeit, újrainyitni az osztrák parlamentet és kegyelmet adni a bebörtönzött civileknek, már nem élvezhette népei remélt támogatását. Sőt, csak új fórumokat teremtett a tiltakozásnak és a panasznyilvánításnak, valamint a kompenzáció és az azonnali reformok iránti egyre hevesebb követeléseknek.

Maureen Healy példaértékű, a háborús Bécsről szóló tanulmányában összegezte mindazokat a tényezőket (az élelmiszerhez, üzemanyaghoz és oktatáshoz való hozzáférés nehézségei, valamint a menekültek jelenléte), amelyek gyorsan erodáltak a birodalomba vetett hitet. Egyúttal azonban ugyanennek a történetnek egy másik, nem kevésbé jelentős oldalát is megmutatta. A városi lakosság a hazai fronton hozott áldozataiert cserébe egyre inkább igényt tartott különböző ellenszolgáltatásokra. Sokan egyenesen úgy állították be ezeket az erőfeszítéseket – legalábbis retorikailag – mintha a frontokon szolgáló katonák áldozataival egyenlő értékűek

³⁸ A cseh nacionalisták elpártolásának cáfolatát lásd: LEIN, 2011. Az árulás más mítoszairól és a cseh nacionalisták által adott válaszokról lásd: MORELON, 2015. 58–63; 161–163.

³⁹ COLE, 2014. 322.

lettek volna. Ám ahogyan más hadban álló országokban, úgy a kormányzat itt is csak ritkán tudott lépést tartani a lakosság jogos igényeivel. Sőt, még a legjobb szándékú polgári hivatalnokok is rendre néhány lépéssel a városi lakosság mögött jártak minden egyes újonnan felmerülő krízis kezelését illetően.

Hogyan omlott össze?

1918. október 16-án, a háború elvesztését követően, I/IV. Károly egy nyilatkozatot adott ki Ausztria szövetségi állammá válásáról, amelyben a következőket fogalmazta meg: „népeinek kívánságát figyelembe véve Ausztriának szövetségi állammá kell válnia, amelyben minden néptörzs [Volksstamm] saját külön állami közösséget fog alkotni letelepedési területén”. Az uralkodó igyekezett hangsúlyozni, hogy ez az újjászervezett állam mindazonáltal „a közös érdekek hatékony védelmét hivatott szolgálni mindenhol, ahol a közösség az egyes államoknak életszükséglete. [...] a szövetség megkapja a felhatalmazást a nagy feladathoz, hogy igazságosan és jogszerűen orvosolja a háború következményeit.” Károly kinyilatkoztatása, utolsó kísérletként a birodalomhoz való tartozás előnyeit hangsúlyozandó, František Palacký szavait visszhangozta, amelyekkel nagyjából 70 évvel korábban a frankfurti parlamentbe való meghívására válaszolt, megfogalmazva azt, hogy Közép-Európa kis népei csak akkor maradhatnak életben „ha egy szoros és erős kötelék fűzi őket egybe”.⁴⁰

A történészek többsége azonban úgy vélekedik, hogy mire Károly kiadta a nyilatkozatot, már túl késő volt. A nyilatkozat ezért csupán történelmi érdekesség maradt. Ám mindezzel egyidőben a birodalom nagyobb városaiban mégis elindult valamiféle föderalizálódás, ami mindenekelőtt a szükségszerűségből fakadt. Hogy meg tudják teremteni a túlélés feltételeit, a helyieknek át kellett venniük az irányítást a megmaradt élelmiszer- és üzemanyagkészletek, valamint a közlekedés felett. Ehhez olyan föderációt kellett kialakítani, amely minden formális, közös birodalmi érdeket figyelmen kívül hagyott. Több mint fél évszázadon keresztül az osztrák politikusok, újságírók, imperialisták és nacionalisták azoknak a kapcsolatoknak az előmozdításán fáradoztak, amelyeket az uralkodó is hangsúlyozott a nyilatkozatában. 1918 októberére azonban ezek a kapcsolatok átmenetileg, ám drámai módon megszakadtak. A túlélés érdekében minden régióknak egyedül kellett szembenéznie a felmerülő problémákkal.

Károly úgy képzelte el a föderalizálódást, mint nemzeti egységek szövetségét. Később a történészek is úgy vélekedtek, hogy a birodalom összeomlása a császári Ausztriát nemzeti egységekre osztotta. Valójában azonban egy egészen másfajta összeomlás indult meg. A központi hatalom felbomlásával tartományi és regionális egységek jöttek létre, még akkor is, ha ezekre gyakran nemzeti egységekként tekintünk. Néhány esetben a régió és az ott élő nemzeti közösségek fedték egymást, amely lehetővé tette a győztes utódállamok politikusai és történészei számára, hogy mindezt az új nemzetállamaik hősies alapító mozzanataként láttassák.

⁴⁰ A nyilatkozat szövegét lásd: *Neue Freie Press*, 18 October 1918, 1. A Palacký-szöveget lásd: PALACKÝ, 2007. 326–327.

Nem volt azonban semmi mitikus abban, hogy a túlélés ösztöne arra készítette az embereket, hogy feladják a birodalomról szóló gondolataikat.

Nézzük meg például egy olyan szövetségi egységét, a stájer koronatartományt, ahol a régió nem alkotott nemzeti egységet. A tartomány fővárosában, Grazban, 1918-ban befolyásos polgárok egy csoportja úgy döntött, hogy megszakítja a kapcsolatot a birodalommal. Az üzleti élet és a munkásság képviselői – akik már a háború időszakában is befolyásolták a rendszer működését – hetekig tartó titkos tárgyalásokat folytattak a tartomány államapparátusának a központi kormányzatról való leválasztásáról. Ez a korporatista bizottság azt tervezte, hogy a stájer ipari termékeket közvetlenül cserélné el a szomszédos tartományok gabonájára, zsírájára és húsarújára. Az önjelölt Stájer Közjóléti Bizottság úgy tartotta, hogy csakis a puccs lehet a régió túlélésének záloga. A terveiket az uralkodó föderalizációt szorgalmazó nyilatkozatának kiadása után néhány nappal a következő mottóval tették közzé: *„Nem akarunk meghalni!”* A nyilvánosság ezt láthatóan némi megkönnyebbüléssel fogadta. Egy grazi újság kijelentette, hogy *„mivel nincs központi irányítás Bécsben, mi itt, vidéken, nem várhatunk tovább. Le kell mondanunk olyan hatalmak támogatásáról, amelyek nem képesek megvédeni minket az éhezéstől.”*⁴¹ Ahogyan ez a radikális példa is jól mutatja, a legnagyobb problémát az államnak a mindennapokban tapasztalt, egyre fokozódó hiánya jelentette.

Ha közelebbről is megvizsgáljuk azt, hogy mi történt 1918-ban, nyilvánvalóvá válik, hogy a tartományok és a központ között folyamatosak voltak a krízistanácskozások, ahogy az is, hogy a két fél nem mindig volt ellenséges egymással. A stájer esetben például, amikor a grazi bizottság átvette a kormányzat feladatait a helytartóságtól, táviratban értesítették a bécsi birodalmi kormányzatot és a grazi helytartót a szándékaikról. A birodalmi kormányzat egyetértett a stájerrek döntésével, és még arról is tájékoztatta a helytartót, hogy az ellátás és a birodalmon belüli kereskedelem kérdéseiben a Közjóléti Bizottságra ruház minden hatalmat.⁴² Azért tartom fontosnak ezt megemlíteni, mert bár ezt a döntést a kétségbeesés motiválta, mégis úgy vélem, hogy a Habsburg kormányzat rugalmasságának jeleként kell értelmeznünk. A birodalom éppen azért tudott fennmaradni addig, ameddig, mert az ilyen szükség diktálta helyzetekben a Habsburgok képesek voltak az improvizációra és az innovációra, miközben persze retorikai szinten azt állították, hogy a *Pragmatica Sanctio* óta semmi sem változott.

Folytonosság

Mindaz, ami az 1918 körüli években történt, sokkal inkább a birodalmi kontextusban, gyakorlatokban és tradíciókban gyökerezik, mint amennyire azt hajlandóak vagyunk elismerni. Ahogyan a fenti Masaryk-idézet esetében is láttuk, a birodalom felbomlása után a nacionalisták új államaikat oly módokon igyekeztek legitimálni, amelyekkel megtagadták a birodalom örökségét, miközben szép csendben új birodalmakat hoztak létre a Habsburg Birodalom helyén. A korabeli nacionalista

⁴¹ MOLL, 2014. 159.

⁴² MOLL, 2014. 160–162.

gondolkodás az 1918 utáni időszakot a radikális eredet és az újrakezdés jegyében értelmezte. Számtalan példát találhatunk azonban a birodalom és az utódállamok közti folytonosságra, a törvénykönyvektől az államapparátus struktúráin át az oktatási intézményekig, az adózási rendszerig és a kultúrpolitikáig.⁴³ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Csehországtól Horvátorszáig a közvélemény is alátámasztja ezt a folytonosságra vonatkozó elképzelést. Amikor a szerb csapatok elfoglalták Horvátország jelentős részét, akkor a parasztok arról panaszkodtak, hogy a szerb megszállás a háború alatt hatalmaskodó birodalmi hatóságok módszereire emlékezteti őket. Prágában egészen az 1920-as évek elejéig a háborús menekültek – különösen a zsidók – jelenlétére, a jegyrendszerre és a hosszú sorokra panaszkodtak. „Ez az, amiért évekig harcoltunk?” – hangzott el gyakran a kérdés az utcákon. Még a csehszlovák állam kritikusai, a német nacionalisták is az „osztrákság” megnyilvánulásainak tekintették a folyamatos élelmiszer- és lakáshiányt, valamint az általános törvénytelenkedést. Úgy tűnik, kevés dolog változott.⁴⁴

Úgy gondolom, hogy az eddig említett érvek józan ésszel elfogadhatóak, megemlítenék azonban még egy dolgot, ami talán provokációnak is tűnhet. Ha felidézünk, hogy milyen fogalmakat használunk a korszak, sőt mi több, a teljes két háború közötti időszak jellemzésére, nem lenne-e logikus, ha felhagynánk a „nemzetállam” kifejezés használatával, legalábbis elemzési kategóriaként? A nemzetállam az 1920-as években egy széles körben használt fogalom volt. Egy olyan gyakran használt kifejezés, amely mindenféle állam létének igazolására volt hivatott – de használata valóban segítheti a történeti elemzést? Mindegyik önjelölt nemzetállam – a trianoni Magyarország kivételével – soknemzetiségű állam (*Vielvölkerstaat*) volt, olyan állam, amelynek területén többféle népesség vagy nemzet él, néhány esetben egész szélsőséges mértékben.⁴⁵ Még a kis Ausztriában is megragadták a nacionalisták és a tradicionális imperialisták képzeletét az olyan jelenségek, mint a karintiai szlovén nyelvű kisebbség, vagy az újonnan megszerzett Burgenland magyar és horvát anyanyelvű lakói.⁴⁶ Noha Magyarország az etnikailag homogén társadalom egy jó példája lehet, a két világháború közötti politikusok, aktivisták és újságírók komoly energiákat fordítottak a birodalmuk visszaszerzésére. Lengyelországban és Romániában a népesség több mint egyharmada nem beszélte a nemzeti nyelvet és nem gyakorolta az államvallást (amely Lengyelországban a katolicizmus, Romániában az ortodox kereszténység volt). Arról volt szó, hogy Lengyelországban a sok népet magába foglaló jóléti állam birodalmias víziója ellentétben állt a kisebb lengyel katolikus nemzetállam képével. Csehszlovákiában, ahogyan a birodalmi Ausztriában is, egyetlen nyelvi csoport sem érte el a népesség 50%-át, csak úgy, hogy a cseh és szlovák nyelvű lakosokat egybe számolták, a szlovák nacionalisták azonban ezt a gyakorlatot az állam megalapításától fogva élesen bírálták. Olaszország fennhatósága alá több ezer horvát, szlovén és német anyanyelvű tartozott. Jugoszlávia három egymással rokon szláv nemzet (szerb, horvát, szlovén)

⁴³ Robert Gerwarth szintén kis birodalmakként írt a háború utáni államokról. Vö. GERWARTH, 2016. 14. Lásd még: ARENDT, 1915. 260; 269–270; SMITH, 2014.

⁴⁴ Ezekhez a példákhoz lásd: MORELON, 2015. 214–217.

⁴⁵ HASLINGER–PUTTKAMMER (Hg.), 2007.

⁴⁶ A birodalmi és nacionalista ambíciók példáihoz az első osztrák köztársaságban lásd: JUDSON, 2014; JUDSON, 2011.

uniójának nevezte magát, úgy, hogy határain belül macedónok és albánok is éltek, nem is beszélve a német és magyar anyanyelvű népeiségről.

Ahogy az államapparátus struktúrái, úgy a kormányzati gyakorlatok is – klasszikus értelemben véve – birodalmiak voltak. Jugoszláviát, Romániát és Olaszországot is központilag irányították Belgrádból, Bukarestből és Rómából, ebből következően a földrajzi szempontból periférikus régiók helyi igényeire vagy különbségeire kisebb hangsúlyt fektettek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az új vezetők számos korábbi irredenta nacionalistát, akik a háború előtt és alatt az új államok létrehozásáért küzdöttek, szélsőséges gyanúval, túlzott „osztrákságuk” vagy „magyarságuk” miatt pedig nagyfokú bizalmatlansággal kezeltek. Romániában az erdélyi román nacionalisták hamar megtanulták, hogy azt az autonómiát és önrendelkezést, amelyre Magyarország részeként törekedtek, az új bukaresti vezetés nem fogja számukra biztosítani. A korábban Ausztriához tartozó trentói olasz nacionalistákat és irredentákat pedig a délről érkező hivatalnokok szorították ki az államigazgatásból.⁴⁷

Felmerül továbbá a területi igények kérdése is. Magyarország aktívan kereste annak módját, hogy visszaszerezze a korábbi, román, szerb és szlovák anyanyelvűek által is lakott területeit. Mások – néha Ausztriát is ide sorolják – olyan területeket követeltek, amelyek lakói nem feltétlenül tartoztak etnikai vagy nyelvi szempontból a saját nemzetükhöz. Ezt gyakran biztonsági szempontokkal indokolták, ahogyan ez a Habsburg Birodalom vagy a Romanovok Oroszországa esetében is történhetett. Csehszlovákiának például el kellett foglalnia az Ukrajna részét képező Kárpátalját azért, hogy határos lehessen a szövetséges Romániával. Az a szempont aligha számított, hogy a területet ukrán, magyar és jiddis anyanyelvű népesség lakta. Az új csehszlovák állam ezt a korábban Magyarországhoz tartozó területet a saját birodalmi civilizatorikus projektjének célkeresztjébe állította, amely nyomán az elmaradott régió Prága paternalista és birodalmi irányítása alatt fejlődő protektorátussá vált, ám, ahogyan arra Rudolf Kučera rámutatott, egyben a „gyarmati” erőszak egy távoli helyszínévé is.⁴⁸ Mindez pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az új birodalmak, soknemzetiségű lakosságuk kezelésére, előszeretettel használták a Habsburg Birodalomban kifejlesztett különböző civilizációk és kulturális szintek terminológiáját. Csakhogy a nemzeti identitást már sokkal inkább az állam írta elő, semmint az egyéni döntések határozták meg. A népszámlálások és az alsófokú oktatás immáron a statisztikai asszimiláció olyan eszközeivé váltak, amelyekről a régi birodalomban csak álmodozni mertek. A román kormány például azt bizonygatta, hogy a bukovinai ukránok valójában románok, akiket az osztrák politika tett ukránná, ebből kifolyólag nincs is szükségük anyanyelvű oktatásra. Az erdélyi székelyeket magyarosított románoknak gondolták, akiknek szintén szükségük saját iskolákra. Jugoszláviában a német anyanyelvű, de szláv vezetőknévvel rendelkező családoktól elvették a kisebbségi nyelven való oktatás jogát, hiszen nyilvánvalónak tekintették, hogy csak a közelmúltban németesedtek el. Csehszlovákiában pedig, amely kétségtelenül a legliberalisabb volt az utódállamok közül, a népszámlálás

⁴⁷ Ezekről a dinamikákról Olaszországban lásd: PERGHER, 2012. különösen 104–113. Az erdélyi románokkal kapcsolatos bánásmódról lásd: LIVEZEANU, 1995. 155–166.

⁴⁸ KUČERA, 2016. különösen: 846–850; 854.

során az etnikai hovatartozásra vonatkozó hamisnak vélt válaszok börtönnel vagy szigorú pénzbüntetéssel sújtandó kihágásnak számítottak.⁴⁹

A Habsburg Birodalom valamikor 1918 késő októberében omlott össze. Az a „szükségszerű közösség”, amelyről az uralkodó beszélt a nyilatkozatában, ekkorra már semmivé lett, előbb csak papíron, majd később a párizsi békekonferencián kialakított új határoknak köszönhetően a valóságban is. A korabeli politikusok és történészek hamar hozzáálltak, hogy kitöröljék a közös intézményeket, gyakorlatokat és egyéb folytonosságokat a köztudatból és az emberek mentális térképéről. Vámhatárokat hoztak létre és ledöntötték a Habsburg emlékműveket. Nyilvánvalóvá vált azonban, hogy maga a birodalom csak nehezen szűnt meg létezni a Habsburgok Közép-Európájában. Azok a „szükségszerű közösségek”, amelyekre I./IV. Károly utalt, rendkívül nehezen adták meg magukat. Mindenekelőtt azért, mert a hagyományos kötődések, a közös tapasztalatok és világszemlélet 1918 után is fontos orientációs pontot jelentettek a közép-európai társadalmak számára. Mondhatjuk persze azt, hogy a mentális térképeken és a közvéleményben a közösségek emlékei időnként olyan szellemekként kísértének tovább, amelyeket nehéz kitörölni a személyes vagy családi történetekből, még akkor is, ha a történészek és a politikusok rég el is utasítják őket. Az ilyen emlékek közül azonban több fontos táptalajul szolgált a közösségi azonosulás új formái számára, mint például a bukovinai közösség befogadó multikulturalizmus-eszméje. Ez az eszme azonban egy olyan tradíción alapul, amelyhez a mai bukovinaiaknak szinte semmi köze nincsen, a régió száz évvel korábbi multietnikus történetének viszont nagyon is. A legmagasabb kormányzati körökben az 1920-as és az 1930-as években is meghatározta a politikai irányvonalat a birodalmi gondolkodás. Mi haszna van tehát annak, ha továbbra is nemzetállamként gondolunk ezekre az országokra, ha elbuktak azóta, ha nem? Többségük birodalomként működött, még akkor is, ha földrajzi kiterjedésük sokkal kisebb volt, mint azé a birodalomé, amelynek a helyébe léptek. Azt javaslom tehát, hogy ha jobban meg akarjuk érteni ezeket az államokat, politikájukat és a két háború közötti és a II. világháború alatti időszak jelentőségét, akkor kezeljük őket végre birodalmakként.

A szöveget fordította: Kovács Janka

Felhasznált irodalom és rövidítések

ARENDT

1951 ARENDT, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, NY, Harcourt, Brace and Co., 1951.

BENDIX

2003 BENDIX, Regina: *Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the Kronprinzenwerk*. In: *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in*

⁴⁹ ZAHRA, 2008. 118–141; LIVEZEANU, 1995; VOVKO, 1988.

Habsburg Central Europe. Ed.: WINGFIELD, Nancy M. New York, NY, Berghahn Books, 2003. 149–166.

BOYER

- 1981 BOYER, John: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: The Origins of the Christian Social Movement*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1981.
- 2003 BOYER, John W.: Silent War and Bitter Peace: The Austrian Revolution of 1918. *Austrian History Yearbook*, 34. (2003) 1–56.

BRIX

- 1982 BRIX, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: Die Sprachenstatistik in den zisleithanien Volkszählungen 1880 bis 1910*. Wien, Böhlau, 1982.

BURGER

- 1995 BURGER, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. (*Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie*, 26.)

COHEN

- 1981 COHEN, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861–1914*. Princeton, NJ, Purdue University Press, 1981.
- 2007 COHEN, Gary B.: Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. *Central European History*, 30. (2007) 2. sz. 241–278.

COLE

- 2014 COLE, Laurence: *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford, Oxford University Press, 2014.

CORNWALL

- 2016 CORNWALL, Mark: Das Ringen um die Moral des Hinterlandes. In: *Die Geschichte der Habsburgermonarchie. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Hg.: RUMPLER, Helmut – SCHMIDT-KOWARZIK, Anatol. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. 393–435.

CZOERNIG

- 1857 CZOERNIG, Karl Freiherr von: *Ethnographie der österreichischen Monarchie mit einer ethnographischen Karte in vier Blättern, Vol. 1*. Wien, Kaiserl.-Königl. Hof- u. Staatsdr., 1857.

DEAK

- 2014 DEAK, John: The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War. *Journal of Modern History*, 86. (2014) 336–380.
- 2015 DEAK, John: *Forging the Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford, CA, Stanford University Press, 2015.

DEÁK

1990 DEÁK, István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York, NY, Oxford University Press, 1990.

EVANS

2006 EVANS, R. J. W.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe c. 1683–1867*. Oxford, Oxford University Press, 2006.

FÜHR

1968 FÜHR, Christoph: *Das k.u.k. Oberarmee Kommando und die Innenpolitik in Österreich, 1914–1917*. Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1968. (Studien zur Geschichte der Habsburgermonarchie, 7.)

GALÁNTAI

1989 GALÁNTAI József: *Hungary in the First World War*. Transl.: GRUSZ Éva – POKOLY Judit. Rev.: GOODMAN, Mark. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 72–79.

GAMMERL

2010 GAMMERL, Benno: *Untertanen, Staatsbürger und Andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.

GERWARTH

2016 GERWARTH, Robert: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End*. New York, NY, Allen Lane, 2016.

GUMZ

2009 GUMZ, Jonathan: *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. New York, NY, Cambridge University Press, 2009. (Cambridge Military Histories)

HAJDARPASIC

2015 HAJDARPASIC, Edin: *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2015.

HAMMER-PURGSTALL

1852 HAMMER-PURGSTALL, Joseph Baron von: Vortrag über die Vielsprachigkeit. In: *Die feierliche Sitzung des kaiserlichen Akademie der Wissenschaften am 29. Mai 1852*. Wien, Aus der Hof und Staatsdruckerei, 1852. 87–100.

HÄMMERLE

2004 HÄMMERLE, Christa: Die k. (u.) k. Armee als 'Schule des Volkes'? Zur Geschichte der allgemeinen Wehrpflicht in der multinationalen Habsburgermonarchie (1866 bis 1914/18). In: *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert. Ein internationaler Vergleich*. Hg.: JANSEN, Christian. Essen, Heinrich-Böll-Stiftung, 2004. 175–213.

HASLINGER

- 2010 HASLINGER, Peter: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs, 1880–1938*. München, Oldenbourg, 2010.

HASLINGER-PUTTKAMMER (HG.)

- 2007 HASLINGER, Peter – PUTTKAMMER, Joachim von (Hg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa, 1918–1914*. München, Oldenbourg, 2007.

HEALY

- 2002 HEALY, Maureen: Becoming Austrian: Women, the State, and Citizenship in World War I. *Central European History*, 35. (2002) 1–35.
- 2004 HEALY, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

HEINDL

- 1991 HEINDL, Waltraud: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich, 1780–1848*. Wien, Böhlau, 1991.

HEISS-KLIMÓ-KOLÁŘ- KOVÁČ

- 2008 HEISS, Gernot – KLIMÓ, Árpád von – KOLÁŘ, Pavel – KOVÁČ, Dušan: Habsburg's Difficult Legacy: Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar, and Slovak National Historical Master Narratives. In: *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Eds.: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008. 367–403.

HORNE (ED.)

- 1920 HORNE, Charles F. (ed.): *The Great Events of the Great War, Vol. 1*. New York, NY, National Alumni Ltd., 1920.

HÖSLER

- 2006 HÖSLER, Joachim: *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768–1848*. München, Walter de Gruyter, 2006.

HULL

- 2006 HULL, Isabel: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2006.

JOHLER

- 2002 JOHLER, Reinhard: 'Ethnisierte Materialien' – 'materialisierte Ethnien'. In: *Das entfernte Dorf. Moderne Kunst und ethnischer Artefakt*. Hg.: MORAVÁNSZKY, Ákos. Wien, Böhlau, 2002. 61–94.
- 2015 JOHLER, Reinhard: The Invention of the Multicultural Museum in the Late Nineteenth Century: Ethnography and the Presentation of Cultural Diversity in Central Europe. *Austrian History Yearbook*, 46. (2015) 51–67.

JUDSON

- 2006 JUDSON, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2006.
- 2011 JUDSON, Pieter M.: 'Das ist Zukunftsstaat': Political Travel and German Nationalism in Austria 1900–1933. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 22. (2011) 112–134.
- 2014 JUDSON, Pieter M.: Reisebeschreibungen in der 'Südmark' und die Idee der deutschen Diaspora nach 1918. In: *Zwischen Exotik und Vertrautem. Zum Tourismus in der Habsburgermonarchie und ihren Nachfolgestaaten*. Hg.: STACHEL, Peter – THOMSEN, Martina. Bielefeld, transcript Verlag, 2014. 59–76.
- 2016a JUDSON, Pieter M.: Nationalism and Indifference. In: *Habsburg Neu Denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*. Hg.: FEICHTINGER, Johannes – UHL, Heidemarie. Wien, Böhlau, 2016. 148–155.
- 2016b JUDSON, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, Belknap Press, 2016.

KING

- 2001 KING, Jeremy: The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond. In: *The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Eds.: WINGFIELD, Nancy – BUCUR, Maria. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2001. 112–152.
- 2002 KING, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, CA, Princeton University Press, 2002.

KOLÁŘ

- 2006 KOLÁŘ, Pavel: Die nationalgeschichtlichen 'master narratives' in der tschechischen Geschichtsschreibung der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts: Entstehungskontexte, Kontinuität und Wandel. In: *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse*. Hg.: BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik. München, Oldenbourg, 2006. 209–241.

KOLÁŘ–KOPEČEK

- 2007 KOLÁŘ, Pavel – KOPEČEK, Michal: A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography after 1989. In: *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Eds.: ANTOHI, Sorin – TRENCSENYI, Balázs – APOR, Péter. Budapest, CEU Press, 2007. 173–248.

KOMLOSY

- 2015 KOMLOSY, Andrea: Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: BERGER, Stefan – MILLER, Alexei. Budapest–New York, NY, CEU Press, 2015. 369–427.

KLEČACKÝ

- 2015 KLEČACKÝ, Martin: *Český ministr krajan v předlitavské vládě*. Doktori disszertáció, Prága, Károlyi Egyetem, 2016.

KLEČACKÝ (ED.)

- 2016 KLEČACKÝ, Martin (ed.): *Český „konzul“ ve Vídni. Politická korespondence c.k. ministra krajana Antonína Rezka s mladočeským předákem Bedřichem Pacákem*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2015.

KRONENBITTER

- 2003 KRONENBITTER, Günther: *'Krieg im Frieden': Die Führung der k. u. k. Armee und die Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914*. München, De Gruyter – Oldenbourg, 2003.

KUČERA

- 2016 KUČERA, Rudolf: *Exploiting Victory, Sinking into Defeat: Uniformed Violence in the Creation of the New Order in Czechoslovakia and Austria, 1918–1922*. *Journal of Modern History*, 88. (2016) 827–855.

LEIN

- 2011 LEIN, Richard: *Pflichterfüllung oder Hochverrat? Die Tschechischen Soldaten Österreich-Ungarns im ersten Weltkrieg*. Wien, LIT Verlag, 2011.

LIVEZEANU

- 1995 LIVEZEANU, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1995. 155–166.

MASARYK

- 1941 MASARYK, Tomáš Garrigue: *The Problem of Small Nations and States, the Federation of Small Nations [1918]*. In: *We Were and We Shall be: The Czechoslovak Spirit through the Centuries*. Eds.: MUNZER, Zdenka – MUNZER, Jan. New York, NY, Frederick Ungar, 1941. 152–158.

MOLL

- 2007 MOLL, Martin: *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918*. Innsbruck, Studien Verlag, 2007.
- 2014 MOLL, Martin: *Die Steiermark im ersten Weltkrieg. Der Kampf des Hinterlandes ums Überleben 1914–1918*. Graz, Styria Premium, 2014.

MORELON

- 2015 MORELON, Claire: *Street Fronts: War, State Legitimacy and Urban Space, Prague 1914–1920*. Doktori értekezés, Birmingham–Párizs, University of Birmingham – Centre d'histoire de Sciences Po, 2015.

NEMES

- 2016 NEMES, Robert: *Another Hungary: The Nineteenth-Century Provinces in Eight Lives*. Stanford, CA, Stanford University Press, 2016.

OKEY

- 2007 OKEY, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*. Oxford, Oxford University Press, 2007.

PERGHER

- 2012 PERGHER, Roberta: Staging the Nation in Fascist Italy's 'New Provinces'. *Austrian History Yearbook*, 43. (2012) 98–115.

PETSCHAR

- 2016 PETSCHAR, Hans: Über die Konstruktion von Identitäten. Vergangenheit und Zukunft im *Kronprinzenwerk*. In: *Migration und Innovation um 1900. Perspektiven auf das Wien der Jahrhundertwende (unter Mitarbeit von Agnes Meislinger)*. Hg.: RÖHRLICH, Elisabeth. Wien, Böhlau, 2016. 315–356.

PALACKÝ

- 2007 PALACKÝ, František: „Letter to Frankfurt, 11 April 1848.” In: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries, Vol. II.: National Romanticism – The Formation of National Movements*. Eds.: TRENCSENYI, Balázs – KOPEČEK, Michal. Budapest, CEU Press, 2007.

RACHAMIMOV

- 2002 RACHAMIMOV, Iris Alon: *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. Oxford, Bloomsbury Publishing, 2002.
- 2005 RACHAMIMOV, Iris Alon: Arbiters of Allegiance: Austro-Hungarian Censors During World War I. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Eds.: JUDSON, Pieter M. – ROZENBLIT, Marsha. New York, NY, Berghahn Books, 2005. 157–177.

RAMPLEY

- 2011 RAMPLEY, Matthew: Peasants in Vienna: Ethnographic Display and the 1873 World's Fair. *Austrian History Yearbook*, 42. (2011) 110–132.

REDLICH

- 1925 REDLICH, Josef: *Österreichs Regierung und Verwaltung im Weltkriege. Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges*. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky, 1925.
- 1929 REDLICH, Josef: *Austrian War Government*. New Haven, CT, Yale University Press, 1929.

REILL

- 2012 REILL, Dominique K.: *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford, CA, Stanford University Press, 2012.

SCHEER

- 2010 SCHEER, Tamara: *Die Ringstrassenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des ersten Weltkrieges*. Wien, Republik Österreich/ Bundesminister für Landesverteidigung und Sport, BMLVS, 2010.

ŠEDIVÝ

- 2001 ŠEDIVÝ, Ivan: *Češi, české země a Velká válka, 1914–1918*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2001.

SMITH

- 2014 SMITH, Leonard: Empires at the Paris Peace Conference. In: *Empires at War 1911–1932*. Eds: GEWARTH, Robert – MANELA, Erez. Oxford, Oxford University Press, 2014. 254–276.

STACHEL

- 2002 STACHEL, Peter: Die Harmonisierung national-politischer Gegensätze und die Anfänge der Ethnographie in Österreich. In: *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften*. Hg.: ACHAM, Karl. Wien, Passagen, 2002. 323–367.

STAGL

- 2002 STAGL, Justin: Das 'Kronprinzenwerk' – eine Darstellung des Vielvölkerreiches. In: *Das entfernte Dorf. Moderner Kunst und ethnischer Artefakt*. Hg.: MORAVÁNSZKY, Ákos. Wien, Böhlau, 2002. 169–182.

STERGAR

- 2011 STERGAR, Rok: Die Bevölkerung der slowenischen Länder und die Allgemeine Wehrpflicht. In: *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*. Hg.: COLE, Laurence – HÄMMERLE, Christa – SCHEUTZ, Martin. Essen, Klartext, 2011. 129–151.

STOURZH

- 1985 STOURHZ, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.

STRUVE

- 2005 STRUVE, Kai: *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

SZÁSZ

- 1997 SZÁSZ Zoltán: Das 'Kronprinzenwerk' und die hinter ihm stehende Konzeption. In: *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, 1867–1918*. Hg.: STAGL, Justin. Wien, Böhlau, 1997.

TOWNSHEND

- 2006 TOWNSHEND, Charles: *Easter 1916: The Irish Rebellion*. London, Ivan R. Dee, 2006.

TREVELYAN

- 1920 TREVELYAN, George Macaulay: Austria in the Balkans. In: *The Great Events of the Great War, Vol. 1*. Ed.: Charles F. Horne. New York, NY, National Alumni Ltd., 1920. 184–192.

UNOWSKY

- 2005 UNOWSKY, Daniel L.: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria 1848–1916*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2005.

ÜBEREGGER

- 2002 ÜBEREGGER, Oswald: *Der andere Krieg. Die Tiroler Militärgerichtsbarkeit im ersten Weltkrieg*. Innsbruck, Wagner, 2002.
- 2006 ÜBEREGGER, Oswald: *Heimatfronten. Dokumente zur Erfahrungsgeschichte der Tiroler Kriegsgesellschaft im Ersten Weltkrieg*. Innsbruck, Universitätsverlag, 2006.

VOVKO

- 1988 VOVKO, Andrej: Die Minderheitenschulwesen in Slowenien im Zeitabschnitt des Alten Jugoslawien. In: *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, 1848–1941/Zgodovina Nemcev na Območju Današnje Slovenije, 1848–1941*. Hg.: RUMPLER, Helmut – SUPPAN, Arnold. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1988. 255–272.

WANK

- 1988 WANK, Solomon: Pessimism in the Austrian Establishment at the Turn of the Century. In: *The Mirror of History: Essays in Honor of Fritz Fellner*. Eds: WANK, Solomon – MASCHL, Heidrun – MAZOHL-WALLNIG, Brigitte – WAGENLEITNER, Reinhold. Santa Barbara, CA, ABC-CLIO, 1988. 295–314.

WATSON

- 2014 WATSON, Alexander: *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I*. New York, NY, Basic Books, 2014.

WAWRO

- 2014 WAWRO, Geoffrey: *A Mad Catastrophe: The Outbreak of World War I and the Collapse of the Habsburg Empire*. New York, NY, Basic Books, 2014.

ZAHRA

- 2006 ZAHRA, Tara: 'Each nation cares for its own': Empire, Nation, and Child Welfare Activism in the Bohemian Lands, 1900–1918. *American Historical Review*, 111. (2006) 5. sz. 1378–1402.
- 2008 ZAHRA, Tara: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2008.
- 2010 ZAHRA, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*, 69. (2010) 1. sz. 93–119.

Egry Gábor

Magyar birodalom?

Regionális elitek, nacionalista politika, centrum-periféria küzdelem Magyarországon a dualizmus utolsó évtizedeiben¹

A birodalmak történetírása új erőre kapott az elmúlt évtizedekben, a kutatók egyre erősebb érdeklődést mutatnak a téma iránt. Az új szakirodalom, a *New Imperial History*² egyik kiemelkedő munkája Pieter M. Judson *The Habsburg Empire – A New History* című kötete, amely egyúttal megtestesíti mindazon művek összességét, melyek végül Közép- és Kelet-Európa nem túl régi történetének alapos újragondolásához vezettek.³ A dualista monarchiáról született munkák azonban sajátos módon tükrözik annak struktúráját, ritkán kísérlék meg összekapcsolni a két birodalomrész történetét. Ennek persze jó oka van: Magyarország és a „Reichsratban képviselt országok és tartományok” (vagyis Ciszlajtánia, vagy röviden Ausztria) állami berendezkedése lényegileg különbözött egymástól. Az osztrák birodalomfél különböző közigazgatási hagyománnyal bíró tartományokat fogott össze, melyek törvényhozási autonómiája 1867 után is megmaradt. A másik oldalon Magyarország egységes állammá alakítása gyorsan lezajlott, egységes közigazgatással és törvényhozással. Emellett míg Magyarországra a magyar elit nemzetállamként tekintett, ebből kifolyólag nemzetiesítő politikát folytatott, addig Ausztriában nem volt olyan nemzeti mozgalom, amely az összes tartományt hasonló céllal összefoghatta volna.⁴ A két eltérő állam egyetlen birodalmi keretbe történő beillesztésének módja és annak mechanizmusai mellett fontos kérdés lehet, hogy az együttélés miként hatott magukra az alkotórészekre, miközben az is felmerül, hogy egyáltalán van-e értelme ennek a hagyományos megkülönböztetésnek?⁵

¹ A tanulmány a következő angol nyelvű munka kis mértékben átdolgozott változata: Regional Elites, Nationalist Politics, Local Accommodations. Center-Periphery Struggles in Late Dualist Hungary. In: *Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen. Nationalismen und Rivalitäten im Habsburgerreich um 1900*. Hg.: BACHINGER, Bernard – DORNIK, Wolfram – LEHNSTAEDT, Stephan. Göttingen, V&R Unipress, 2019. 333–353. Kutatásaimhoz az OTKA K 112968 számú és az ERC CoG 772264 Nepostrans projekt nyújtott segítséget.

² HIRSCHHAUSEN, 2016.

³ JUDSON, 2016; COHEN, 2007.

⁴ HIERS-WIMMER, 2013.

⁵ VARGA, 2020; CSAPLÁR-DEGOVICS, 2020.

Minden „imperialista” megközelítésnek számot kell tehát vetnie az Osztrák-Magyar Monarchia kettős jellegével, de ezen túl is komoly kihívást jelent, hogy amennyiben Magyarország nemzetiesítő állam volt (vagy akár csak erre törekedett), akkor miként terjeszthető ki a birodalmi történetírás az ország történetére? Éppen ezért aligha meglepő, hogy a történetírói munkák lehetőleg leszűkítik a vizsgálatot egyetlen alkotóelemre, sőt olykor még annál is szűkebbre veszik a fókuszot. Egy egységes birodalmi történet aligha épülhet a két birodalomfél összehasonlítására, hiszen ez azonnal megkérdőjelezná a birodalmi keretet. Még Judson könyve sem tudta egybefogni a Monarchia egészét. Alapvetően inkább felülről lefelé irányuló elemzése, vagyis annak bemutatása, hogy a birodalom fogalma, eszméje és gyakorlatai miként járták és alakították át a regionális és helyi közösségeket, logikusan nem lehet egységes történet.⁶ Egy ilyen történet megfogalmazását nehézkessé teszi az is, hogy egymásnak ellentmondó struktúrákat és nézőpontokat kellene prezentálni. Mindenekelőtt az jelent nehézséget, hogy a „birodalmiság” fogalma Magyarországon „magyar királyi” formában jelenhetett meg, hiszen a domináns diskurzus nem engedett abból a felfogásból, hogy Magyarország külön nemzetállam, miközben – és ebben részben a történetírás is követi – a politikát is egységesként jelenítette meg, nem pedig térben és társadalmi választóvonalak mentén töredezettként.

Figyelemre méltó kivétel ez alól Benno Gammerl könyve az állampolgársági politikáról,⁷ ami a Monarchiát a Brit Birodalommal hasonlítja össze. Ennek során Magyarországot Kanadával veti össze, sikeresen beillesztve azt a birodalmi keretbe. Azonban ebben az esetben is kénytelen Gammerl visszafogottan foglalkozni a dualista rendszer sajátosságaival. Ráadásul az állampolgársági jog alakulásával meg is kerüli a problémát, amivel más munkáknak szembe kell nézniük, hiszen az állampolgárság legalább a két birodalomfél egyikében egységes volt, nem pedig egyenlőtlen és változatos, mint sok más társadalmi struktúra, intézmény vagy politika.

Ebben a tanulmányban más megközelítést javaslok, Magyarország nemzetállami felfogásának alternatíváját, ami egyúttal alkalmas lehet a két birodalomfél együttes elemzésére is. Azt állítom, hogy Magyarország önmagában is közelebb állt a birodalmi berendezkedéshez, mint azt az országról kialakított általános kép megengedi. Különösen a centrum és periféria közti viszony működtetésében érhető tetten a birodalmi gyakorlat, ami a magyar állam néhány további kulcsfontosságú jellemzőjével együtt – mindenekelőtt a soknemzetiségű jelleget érdemes kiemelni – lehetőséget kínál arra, hogy magyar birodalomról beszélhessünk. Ez egyébként azzal is összhangban állna, hogy a *New Imperial History* a Monarchia utódállamait is kvázi- vagy minibirodalomnak tartja.⁸

A magyar „rejtett” vagy „informális” birodalom létének egyfelől a történelmi örökség volt az oka. Másfelől viszont mindazok a kihívások, amelyekkel Ausztria-Magyarország együttesen, és Magyarország külön is szembenézett a 20. század fordulóján, és amelyek a modernizáció, a nemzeti mozgósítás, az állam és a polgár

⁶ JUDSON, 2016. 1–15; 333–384.

⁷ GAMMERL, 2010.

⁸ HIRSCHHAUSEN, 2016. 753.

viszonyának átalakulása keretei közt jelentkeztek.⁹ Nem meglepő módon ezek egyike volt a nacionalista politika (ideértve a magyar nacionalizmust), ennek erősödése a birodalom egyensúlyát is érintette. A következő a modernizáció volt az egyenlőtlen fejlettségű államon belül.¹⁰ Magyarország egyes régióiban (például Erdélyben) az I. világháborút megelőzően premodern gazdálkodás és a második ipari forradalom lehetőségeinek meglovagolása – például új nyersanyagok, mint a földgáz kiaknázása révén – egyidejűleg létezett. Az elmaradottság és az ugrás-szerű fejlődés lehetősége is olyan fejlesztési tervekhez vezetett, amelyek társadalmi reformokat is magukba foglaltak, viszont aligha voltak megvalósíthatóak a központi kormány támogatása nélkül.¹¹

Az új – a hagyományos kontinentális, dinasztikus birodalmaknál sokszor hatékonyabbnak tűnő – nemzetállamokkal folytatott rivalizálás volt a következő tényező. Az eredmény kölcsönös alkalmazkodás volt, társadalmi, politikai és gazdasági feszültségekkel. Ezek között mind a központ, mind a periféria lakóinak helyet kellett találniuk. Így aztán kiemelkedően fontos volt, hogy az állam milyen hatékonyan képes működtetni a perifériáit, ami egyúttal a harmadik kihívást jelentette.

Tanulmányomban a centrum-periféria viszonyból vett példákkal mutatom be a birodalmi gyakorlatok jelentőségét és azt, hogy azok hogyan fonódtak össze az új kihívásokkal. Három modellt elemzek.

- (1) A rendi hagyományokon alapuló önkolonizációt, ami a központosítást és a tényleges helyi autonómiát hozta közös nevezőre, miközben lényegtelené tette az etnikai választóvonalakat a helyi társadalomban.
- (2) A modernizáció igényéből és az erősödő nemzeti mozgalmak jelentette kihívásból fakadó regionalista mozgalmat.
- (3) A tituláris nemzet (a magyarok) újjászervezését helyi szinten nemzeti kisebbségi közösségként, annak társadalmi és intézményi következményeivel együtt.

Bár a modellek egyes jellegzetességei megegyeztek vagy legalábbis nagyon hasonlítottak egymásra, maguk a modellek mégis különböző változatait jelentették a centrum-periféria viszony működtetésének és különböző választ kínáltak ugyanarra a kérdésre: miként jeleníthetők meg és képviselhetők hatékonyan a helyi és regionális érdekek és normák egy egyre inkább egységesítő, homogenizáló és nemzetisítő, de soknemzetiségű államban, miközben számot kell vetni az egyenlőtlen fejlettséggel is?

A magyar „birodalom” és perifériái 1900 körül

A birodalom fogalma – az államiság jól elkülöníthető, sajátos formájaként – éppen annyira vitatott, mint bármely fogalom, amellyel változatos, sokszor igen különböző egyedi esetekből próbálunk általánosítani. Hosszú ideig a birodalmat vagy

⁹ COHEN, 2007.

¹⁰ JANOS, 1982; KOMLOSY, 2014.

¹¹ BALATON, 2010; BARDI, 2003; LENGYEL, 2016.

a metropoliszból uralt gyarmatokkal azonosították, vagy államok, tartományok, királyságok és városok dinasztikus konglomerátumával, amit az uralkodók hosszú leszármazási sora különböző jogcímeiken gyűjtött össze. A modern európai gyarmatbirodalmakat így könnyen szembeállíthatták a roszkatag dinasztikus, kontinentális birodalmakkal. Az újabb szociológiai és történeti munkák azonban arra helyezik a hangsúlyt, hogy minden különbségük ellenére ezek az államok közös államisággal bírtak. Ennek lényege, hogy a metropolisz (centrum) változatos módon – differenciáltan – uralta a különböző területeket, amelyek így a metropoliszhoz képest mind perifériának számítottak, bármilyen viszonyban álltak is egymással.¹²

A differenciált uralom nem csupán az egyes részek eltérő jogállását jelentette, hanem a helyi és regionális elitiek aktív részvételét a birodalmak uralmi rendszerében. Társadalmi és kulturális helyismeretük, a szokásokra, jogrendre vonatkozó tudásuk kulcsfontosságú és elengedhetetlen volt a birodalmi elit számára is. Így azonban ezek a helyi vagy regionális elitiek is hatással voltak arra, hogy a birodalmi uralom milyen formában és eszközökkel, valamint milyen céllal jött létre és működött, és persze hatással voltak a központra is, vagyis saját maguk is alakították a birodalmi uralmi rendszerben elfoglalt helyüket.¹³ A birodalom uralma másfelől olyan birodalmi személyiségekre épült, akik tudása (technológiai, tudományos, politikai stb.) és mobilitása képessé tette őket arra, hogy könnyedén mozogjanak a sokszor hatalmas birodalmi térben, így kötve össze annak távoli részeit, ezzel elősegítve a birodalom működtetéséhez szükséges tudás áramlását is. Sokszor ők is a központ és a periféria közti közvetítők lettek, szerepükhöz tartozott az eltérő érdekek kiegyensúlyozása.¹⁴

Végül a birodalmak fokozatosan adaptálták a rivális nemzetállamok működésének elemeit, miközben a nemzetállamok is átvették a birodalmi modelleket. Ez a kölcsönös alkalmazkodás a birodalmak nemzetiesítéséhez és a nemzetállamok birodalmi jellegűvé válásához vezetett. Ez az egyik oldalon olyan lépésekben mutatkozott meg, mint a választójog kiterjesztése vagy az általános hadkötelezettség bevezetése a birodalmakban, a másik oldalon pedig például a nemzetállamok gyarmatosító terveiben öltött testet.¹⁵ Ausztria-Magyarországon mindez az általános demokratizálás keretében történt. Ez nem csupán választójogi reformot jelentett, hanem a polgári és szakmai szervezetek terjedését és a társadalom egyre nagyobb részének fokozatos politikai aktivizálódását is, még ha ez sokszor csak a szűken értelmezett politikai intézményeken kívül, informális módon történt is. A közigazgatás különböző szintjein működő bürokrátaikon keresztül a társadalom befolyása a politikai döntésekre egyre nőtt.¹⁶

Magyarország 1910 körül a birodalmi államiság legtöbb sajátosságával rendelkezett. Az egységállam egyre erősödő retorikája ellenére még mindig jelen voltak a dinasztikus területi konglomerátum egyes jellegzetességei. Nemcsak a dualista ország volt sokáig Bécsből közvetlenül és elkülönülten kormányzott egységek

¹² BURBANK–COOPER, 2010. 8; 16–17; MEIER, 2002. 46–47.

¹³ HIRSCHHAUSEN, 2016. 730–734.

¹⁴ Uo., 734–737.

¹⁵ LEONHARD–HIRSCHHAUSEN, 2009. 12–13; 107–109; HIRSCHHAUSEN, 2016. 753.

¹⁶ COHEN, 2007.

egyesítésének eredménye (Erdélyi Nagyfejedelemség, határőrvidék, az 1849 után közvetlenül Bécsből irányított Horvátország, az 1778-ban megszüntetett Bánság, amit részben a Szerb Vajdaság keltett életre 1849 és 1860 között), hanem maga a szűkebb értelemben vett ország is magán viselte az oszmánoktól visszahódított ország eltéréseiből és a rendiségből eredő különbségeket még a késő 19. és a korai 20. században is.

Az egyik leglátványosabb ezek közül az 1853-ban hatályba léptetett osztrák polgári törvénykönyv eltérő hatálya volt az ország különböző részein. Erdélyben és a határőrvidéken lényegében az egész kódex hatályban maradt – Erdélyben például csak a kommunista korszakban törölték el –, máshol csak telekkönyvi rendelkezései.¹⁷ Számos privilegizált csoport (a szepességi cipszerek, a jász-kunok vagy a hajdúk) vagy területi egység (Szászföld, székely székek) különállása is csak az 1876-os közigazgatási reformmal szűnt meg. És még ezt követően is nem egy közülük valamilyen formában tovább élt. Az erdélyi Szász Egyetem (*Nationsuniversität*) például olyan képviselői testületté alakult, amelynek tagjait az egykori Szászföld lakói az országgyűlési cenzus alapján választották, és kizárólagos joga volt a hatalmas közösségi vagyon (jórészt hatalmas erdőségek a Kárpátokban és elsőrangú ingatlanok a városokban) működtetésére, valamint a jövedelmeinek elosztására közösségi – oktatási és kulturális – célokra a korábbi szász autonómia lakói részére.¹⁸

Másfelől az egységesítés nem 1867-ben kezdődött és nem csak a magyar nemzetállam-építéshez kötődött. Már a felvilágosult abszolutista uralkodók megkísérelték a rendi privilégiumok megkurtítását, a jogalkotás és közigazgatás egységesítését; II. József a Szent Korona országaiban egységes adminisztrációt is felállított. A korai dualista reformok persze különböztek a jozefinista kísérlettől, hiszen a magyarok egységállamát akarták létrehozni, és céljuk, a rendi maradványok okozta nehézségek ellenére is, az egységes nemzetállam kiépítése volt. A „feudalizmus” elleni küzdelem azonban nem szűnt meg az államreformmal. Éppen ellenkezőleg, a rendi normák, intézmények, szokások és viselkedési formák elleni harc azoknak a politikusoknak az állandó témája volt, akik további modernizációért küzdöttek.¹⁹ Akármit is mondtak a vezetői, Magyarország sokkal inkább volt egy gyorsan modernizálódó ország, ahol a változás egyenlőtlenül érintette a társadalmat, mint egy egységes keleti Franciaország. Az átalakulásban a társadalom jelentős része lemaradt, akik őrizték az informális normákat és intézményeket.²⁰

Magyarország valósága nyomot hagyott a centrum-periféria viszonyon is. Az általam bemutatott három példa eltérő körülmények között született meg, ennek ellenére fontos közös jellemzőik voltak. Mindegyiket meghatározta, hogy a közigazgatási reformot megelőző csoportos rendi privilégiumokhoz kötődtek (tömeges nemesség, székely rendi nemzet, szász nemzeti egyetem). Jellemző volt rájuk a különösen periférikus helyzet, ami jelenthetett társadalmi vagy fizikai távolságot, elmaradottságot, esetleg sajátos társadalmi szerkezetet is. Továbbá két régió is

¹⁷ VALLASEK, 2004.

¹⁸ GÖLLNER, 1998.

¹⁹ CIEGER, 2001.

²⁰ JANOS, 1982. 84–148.

olyan területen feküdt, amit csak nem sokkal korábban csatoltak Magyarországhoz. Innen nézve a differenciált uralom három típusa három lehetőséget kínált arra, hogy kezeljék a rendiségtől a modern, nemzeti társadalomba való átmenetet, vagyis éppen a birodalmi örökség meghaladását.

Máramaros megye (Maramuresch, Maramureș) az ország északkeleti részén feküdt, magas hegyektől körülvéve, mind az Alföldről, mind Erdélyből nehezen megközelíthető volt. Több nyelvű (ruszin, magyar, román, német, jiddis) és sokvallású (görögkeleti, görögkatolikus, római katolikus, református, zsidó, evangélikus) társadalmában szokatlanul sűrűn szőtt nemzetségi hálókkel összekapcsolt nemes-ség dominált. Ez a társadalmi csoport is többnyelvű és sokvallású volt, dominálta a megyei és a helyi igazgatást, jelentős arányban volt jelen az igazságszolgáltatásban, miközben a központi igazgatás helyi képviselői és az oktatási személyzet összetétele földrajzi eredetét tekintve is sokszínű volt. A nemesi nemzetségek szoros ellenőrzésük alatt tartották a megye képviselői és végrehajtó testületeit, de ezek egyúttal a kívülről érkezők kooptálására is szolgáltak. Ez a leglátványosabban talán az oktatásban zajlott. Például a Máramarosszigeti Református Gimnázium és Jogakadémia tanári kara számottevő szerepet játszott nemcsak a választott képviselőtestületekben, hanem a végrehajtással foglalkozó bizottságokban és a társadalmi egyesületekben is.²¹

A második példa Marosvásárhely (Târgu Mureș, Neumarkt am Mieresch), a székelyek, a három erdélyi rendi nemzet egyikének történeti központja. A város nemcsak közigazgatási, hanem oktatási központ is volt, és mivel a székelyek kiemelkedő szerepet játszottak az 1848–49-es szabadságharcban, hamar fontos szimbolikus szerepe lett a nemzetesítő Magyarország szempontjából is.

A századfordulón az ipari fejlődés is új fokozatba kapcsolt a város kedvező fekvésének köszönhetően, ami a helyi társadalom összetételét is fokozatosan megváltoztatta, kiegészítve azt az ipari munkások új rétegével. A falusi háttország, a Székelyföld nagy része azonban reménytelenül elmaradottnak tűnt.²² Az egyidejűleg felerősödő román–magyar nemzetiségpolitikai konfliktusra²³ is tekintettel a helyi politikusok és a kormányzat úgynevezett „Akciókat”, vagyis gazdasági fejlesztési programokat kezdeményezett. Főként ipari fejlesztésre törekedtek, valamint olcsó hitel és a korszerű mezőgazdasági technológiák terjesztése volt napirenden.²⁴

Első pillantásra Brassó (Brașov, Kronstadt) városa egészen más világ volt, mint Máramaros vagy a Székelyföld. Modern, étellel teli város gyárakkal, villamosvonalakkal, aszfaltozott utcákkal, utcai világítással, új közigazgatási épületekkel és pezsgő egyesületi étellel. A helyi társadalmat megosztották azonban a rendi korszakhoz is kapcsolódó nemzeti törésvonalak, amikor még csupán a százszoknak lehetett ingatlantulajdona. Néhány évtized polgári jogegyenlősége nem tün-tette el a társadalmi különbségeket és a hierarchiát, és a korlátozott választójog segítségével a százszok viszonylag könnyen megőrizték politikai dominanciájukat

²¹ CIEGER, 2003. 90; 92–94; 100; EGRY, 2020b; EGRY, 2021.

²² PÁL, 2003.

²³ HITCHINS, 1999; SZENDREI, 2006.

²⁴ BALATON, 2019; NAGY, 2021.

a helyi közigazgatásban, noha 1910-ben már ők voltak a legkisebb lélekszámú nemzetiség.²⁵ Ez különösen fájdalmas volt a magyar politikusok számára, akiknek szembe kellett nézniük azzal a szomorú ténnyel, hogy a városban a magyarok főként az alsóbb társadalmi rétegekbe tartoztak, míg a magasabb társadalmi státuszúak főként állami hivatalnokok voltak. Az ezeréves Magyarország nemzeti álma különösen komoly akadályokba ütközött itt, ahol iskolázott, jómódú nem magyar elitek saját nemzeti céljaikért szálltak síkra. A magyaroknál még a helyi románok is jobb társadalmi-gazdasági helyzetben voltak.²⁶ Akármilyen erős volt, vagy erős akart lenni a magyar nemzetállam, ezeken a perifériákon komoly nehézségekkel szembesült.

A differenciált uralom három modellje

Máramarosi önkolonizáció

A különböző környezetben megjelenő három modell közül az első a máramarosi elit tudatos önkolonizációja, a második az erdélyi regionalizmus, ami a román nemzeti mozgalom erősödését is ellensúlyozná, a harmadik pedig a brassói magyarság – vagyis a tituláris nemzet – tudatos kisebbségi politikája és kisebbségi nemzetépítése. A következőkben a három modell legfontosabb jellegzetességeit veszem számba, azaz, hogy miként alakították a helyi társadalmat, hogyan formálták a kormányzathoz, a központhoz való viszonyt, milyen módon kapcsolódtak a nemzeti mozgalmakkal és a nem magyar nacionalizmussal folyó küzdelemhez és végül, hogy miként formálták a dualista Magyarország romjain épülő Nagy-Romániát.

Máramaros társadalma egyedi és jellegzetes volt, ami meghatározta a megye politikáját és közigazgatását. Szoros rokonsági szálak kötötték össze az egyébként változatos nemességet, amely erős regionális önazonosságot is ápolt. A rokoni szálak átnyúltak az egyébként nem funkciótlan etnikai és vallási határvonalakon, de a megyegyűlés nem ritkán harcias retorikája ellenére a nemesi szolidaritás kiterjedt mindenkire. Legalábbis ami a megyei alkalmazást és előmenetelt és az egyleti életben való részvételt jelentette. Nemesnek lenni rendszerint szimbolikus elismeréssel járt, például dicsérő gyászbeszéd formájában.²⁷

Ezzel együtt a nemesség hasonlóan szoros összetartozása ekkor már inkább kivételes volt, különösen a fejlődő városi központokban, vagyis ez a jelenség eleve társadalmi távolságot teremtett a központtal szemben. Társadalmi távolság volt jellemző a társadalmi létrán lefelé is, hiszen legalul többek közt szegény, ortodox zsidók helyezkedtek el, akik mezőgazdaságból éltek, ami megint csak egyedi jelenség volt.

Máramaros nemessége sokféleképp próbálta megőrizni domináns helyzetét, és ennek során többféleképp is alkalmazkodtak a modernizációhoz is. Az egyik ilyen stratégiát az oktatás segítségével történő önreprodukció jelentette, elsősorban

²⁵ VARGA-KUNA, 2016; ROTH, 2010.

²⁶ VARGA-KUNA, 2016; DANNEBERG, 2018.

²⁷ CIEGER, 2003. 92–94; DEÁK, 2018; EGRY, 2021.

a jogi pálya. A jogi diploma államtudományi végzettséget is jelentett, ami részben szimbolikus volt, de egyúttal kizárólagos jogot is jelentett a közigazgatási állásokra. A nemesi családokból sokan jártak Budapestre vagy Kolozsvárra egyetemre. A megyében is volt azonban jogakadémia, a református kollégiumhoz kapcsolva. Ezek a helyi intézetek kifejezetten népszerűek voltak, zsidó és görögkatolikus családokból is sokan tanultak itt.²⁸

Mivel a jogakadémia végzőseinek többsége helyi nemesi családból került ki, akik aztán a megyei és városi igazgatásban kaptak helyet, nem meglepő, hogy a református iskolákban betöltött vezető szerep a tanároknak is jelentős presztízst hozott, akkor is, ha egyébként nem máramarosiak voltak. A szatmárnémeti (Satu Mare, Sathmar) születésű Gergely György például Budapesten végzett és 1900-ban, egy évi bírói szolgálat után kezdett tanítani tanársegédként Máramarosszigeten. 1902-től már professzor és 1914-ben a jogakadémia igazgatóhelyettese. Közben a Máramarosmegyei Közművelődési Egyesület oktatási szakosztályának elnöke, a helyi polgári fiúiskola választmányának tagja, a máramarosszigeti tanítóképző igazgatósági tagja, a városi tanács és a vármegyei törvényhatósági bizottság és állandó választmány tagja. Emellett a Máramarosi Református Egyházmegye világi főgondnoka és országos egyesületek (Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Országos Kálvinszövetség, Jogakadémiai Tanárok Országos Egyesülete, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Országos Református Tanáregyesület) tagja.²⁹

A hét állandó jogakadémiai tanár közül 1918-ban nem egyedül Gergely töltött be fontos társadalmi és politikai pozíciókat az iskola falain túl is. De Szatmár viszonylag közel volt Máramaroshoz, és ez talán könnyebbé tette a befogadást. Az a két kollégája, akik távolabbról érkeztek Máramarosszigetre, soha nem kerültek be hasonlóan fontos testületekbe, miközben a szintén szatmári Lányi János a törvényhatósági bizottság és a városi tanács tagja, a közművelődési egyesület oktatási szakosztályának választmányi tagja, nem utolsósorban pedig az 1917-ben újjászervezett megyei Függetlenségi és 48-as Párt főtitkára volt.³⁰

Egy másik típus figyelhető meg a nagyobb létszámú és változatosabb földrajzi eredetű középiskolai tanárság körében. 1918-ban a református líceum 18 tanára közül csak ketten voltak született máramarosiak. A pozíciói alapján leginkább elismertnek tűnő Juhász Péter ugyan 1873-ban Máramarosszigeten született, de lényegében a többiek is kivétel nélkül nélkül fontos szerepet játszottak a helyi szakmai, kulturális és gazdasági egyesületekben, és a politikai szerepet betöltő nyolc tanárból hat a megyén kívülről érkezett.³¹

Az intézmények feletti szoros ellenőrzés azonban csak az egyik eleme volt a sajátos máramarosi hatalmi szerkezetnek, és önmagában vélhetően nem lett volna elég a nemesi nemzetségek hatalmának megőrzéséhez. Ehhez szükségük volt a központi kormány támogatására is. A máramarosi elit, hasonlóan a többi északkelet-magyarországi (ma kárpátaljai) megye nemességéhez, vagy éppen

²⁸ BALOGH, 2013.

²⁹ *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1917; *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1918; *Máramarosi Közművelődési Egylet*, 1917; *Városatyák választása*, 1917.

³⁰ *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1917; *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1918; *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1919; *Pártszervezés*, 1917.

³¹ *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1918.

a dél-bánsági városokhoz és a valamikori határőrvidékhez,³² olyan stratégiához folyamodott, ami a gyarmati viszonyokra volt jellemző. Tudatosan építettek arra, hogy a helyi politikát – amennyire lehetséges – elválasszák az országostól. Országos szinten a helyi elit szavazatokat és képviselői helyeket szállított, folyton a kormányzópárthoz csatlakozva, tekintet nélkül annak politikai irányultságára. Rendre felkértek egy vagy két országosan ismert politikust, lehetséges minisztereket vagy államtitkárokat, hogy képviseljék a megyét, mindenképp a máramarosszigeti választókerületet, a többi parlamenti helyet pedig részben a helyi nemesi elit töltötte be. Az utóbbiak közül kiemelt szerepet kapott az apsai (Apsa) Mihali/Mihályi család mint a románok képviselője, ők 1918-ig végig számíthattak egy országgyűlési mandátumra.³³ A szokásjog az volt, hogy a főispán – elvben a kormány képviselője – helyi családi gyökerekkel rendelkezzen, amit a *Máramaros* című újság 1917-ben, Tisza István bukása után olyan hallgatóságos megállapodásnak nevezett, amit a korábbi kormányok is betartottak.³⁴

Mint a Mihaliak/Mihályiak példája is mutatja, a románoknak biztos helye volt ebben a rendszerben. Kormánypárti képviselők lehettek, egészen magasra juthattak a megyei igazgatásban. Azért is megkerülhetetlenek voltak, mert a görögkatolikus egyházban is vezető szerepet játszottak. Megint csak a Mihaliak/Mihályiak példája a leglátványosabb. Az országgyűlési képviselő Teodor/Tivadar és Petru/Péter mellett közülük került ki Victor Mihali balázsfalvi érsek is.³⁵

Az „alku” tehát kölcsönösen előnyös volt. A parlamenti támogatás és a kormány melletti nyilvános elköteleződés ellenében a helyi elit megőrizte befolyását a közigazgatás és az erőforrások elosztása felett. A keretek nem engedték, hogy eltérjenek az országos politikától, a vármegye és politikai testületei – a románok és ruszinok is – szavakban támogatták az egységes, modern magyar nemzetállam építését. A megyén belül viszont a régi elit stabilitása volt jellemző, ami számíthatott Budapest anyagi és politikai támogatására helyi céljainak elérésében. A máramarosiaknak meg kellett mutatniuk, hogy önként alávetik magukat a központnak, de saját, sokkal kisebb „birtokukon” szabad kezut kaptak.³⁶

Ennek a berendezkedésnek az igazi ereje valójában Ausztria-Magyarország szétesése után mutatkozott meg. A román csapatok érkezése, Románia szuverenitásának kinyilvánítása látszólag aláásta a központ – immár Bukarest – és a periféria viszonyát. Bár egy darabig a helyi intézmények megkísérelték fenntartani a kapcsolatot Budapestelel, ez lehetetlennek bizonyult. Az állami intézmények hamarosan Romániához kerültek, ettől kezdve új szabályok érvényesültek.³⁷ A református iskolák elvesztették azt az állami szubvenciót, ami valójában lehetővé tette a működésüket már 1918 vege előtt is. Számos, részben véletlenül egybeeső, olykor

³² EGRY, 2020; BEREZ, 2019.

³³ DEÁK, 2018.

³⁴ CIEGER, 2003. 90; 100; *Az új főispán*, 1917.

³⁵ IUDEAN, 2012.

³⁶ CIEGER, 2003. 100.

³⁷ EGRY-ÁBRAHÁM, 2019. 69; 82; 91. dokumentumok.

kicsinyes és személyes motiváció nyomán, a hatóságok bezárták a református líceumot és jogakadémiát, és a többi középiskolát is románosították.³⁸

A gyors románosítás homlokzata mögött azonban a régi szerkezetek meglepően szilárdak maradtak, elsősorban azért, mert a helyi elit továbbra is kézben tartotta az adminisztrációt, ráadásul a távoli Máramaros nem volt vonzó a karrierre vágyóknak. Máramarosszigeten 1921–22-ben is még lényegében kétnyelvű volt az igazgatás.³⁹ 1925-ben a megye tisztviselőinek nagyobb része már 1918 előtt is hivatalt viselt, még ha néha románosabbra is változtatták a nevüket. A magasabb, ezért aztán politikailag is fontosabb pozíciókat betöltők is azok voltak, akik karrierjüket 1918 előtt kezdték, és volt, aki a központi adminisztrációban is magasra jutott ezzel az előélettel.⁴⁰

Nem meglepő tehát, ha a jogakadémia és a református líceum, miközben megkísérelte feloldani a hatósági korlátozásokat, hallgatólagos támogatást kapott a megyei igazgatástól, ami közvetíteni próbált Bukarest és a magyar intézmények közt. Gergely György erről maga is azt írta, hogy a megyei igazgatás azért vállalkozott erre a szerepre, mert a tisztviselők többsége a jogakadémián végzett.⁴¹

A román Máramaros a két református intézmény bezárása után is hasonló maradt ahhoz, ahogy a megye 1918 előtt működött. A prefektusok (a magyar főispánok megfelelői) a hosszantartó liberális kormányok idején (1922–1926, 1927–1928, 1933–1937) a Mihali/Mihályi családból kerültek ki, máskor pedig a klienseik közül.⁴² A sajtó rendre olyan közjátékokról tudósított, amelyek magyar kulturális gyakorlatokat jelenítettek meg – románok részvételével.⁴³ A máramarosi románok sokkal jobban tolerálták a magyarokat, mint az Románia nemzetesítő politikájából következett volna.⁴⁴ Végül, amikor 1940-ben a megye újra Magyarországhoz került, az új főispán Flavius Iurca lett, korábban prefektus, még korábban – 1918 előtt – megyei tisztviselő. A Mihaliak/Mihályiak kliensének tartották, és még egy országosan is nyilvánosságot kapott párbaja is volt – mint egy igazi magyar úriembernek.⁴⁵

Erdélyi regionalizmus

Tekintettel a célkitűzésére és kiterjedésére, nem meglepő, hogy az erdélyi regionalizmus a centrum-periféria viszony más típusát jelentette. Amíg a máramarosi nemesi családok megelégedtek azzal, hogy megőrizték a dominanciájukat egy távoli és kicsi régióban, valamint örültek annak, hogy a modernizáció bizonyos

³⁸ EGRY-ÁBRAHÁM (SZERK.), 2019. 95–97. dokumentumok; BÁRDI, 2014. 91–95; BALOGH, 2013. ANSJ MM, Liceul Reformat din Sighet.

³⁹ AN SJ MM Oraşul Sighet, inventar 1699 Acte administrative dosar 30/1920.

⁴⁰ Victor Hodor, aki 1918-ig az ökörmezői járás főszolgabírája volt, minisztériumi főfelügyelő lett. (EGRY, 2020a. 142) Dán György/Gheorghe Dan pedig alprefektus, noha 1918 előtt főispáni titkárként fungált. (*Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1917. 147; *Calendarul administrativ*, 1925. 296.)

⁴¹ AN SJ MM Liceul reformat dosar 854, f. 28–29; dosar 868, f. 68.

⁴² EGRY, 2020b.

⁴³ *Máramarosban magyarul mulatnak*, 1935.

⁴⁴ *Máramaros megértő szelleme*, 1929.

⁴⁵ ABLONCZY, 2004. 164.

eredményeihez is hozzáfértek, azok, akik 1910 körül magasra emelték az erdélyi érdekek képviselőit zászliját, úgy vélték, hogy a magyar dominanciát két veszély fenyegeti: a román nemzeti mozgalom erősödése és a magyar nemzeti modernizáció viszonylagos sikertelensége.⁴⁶ Az úgynevezett Erdélyi Szövetség megalapításának közvetlen kiváltó oka azonban mégis Tisza István elsöprő választási győzelme volt 1910-ben.

Tisza – valószínűleg a késő dualista Magyarország legerősebb érzelmeit, főként gyűlöletet kiváltó politikai személyisége – ekkor tért vissza győztesen, négy évet töltve a parlamenten kívül, miután több mint 30 éves megszakítás nélküli kormányzást követően liberális pártja vereséget szenvedett az 1905-ös választásokon.⁴⁷

Diadala, ami nem kis részben erőszakon és korrupción nyugodott, csupán maroknyi erdélyi parlamenti helyet hagyott ellenzéki kézben, holott 1910 előtt egyetlen liberális képviselő sem volt a tartományból. Ennél is fontosabb volt, hogy helyi szinten is áttörni látszott Tisza Nemzeti Munkapártja. A kolozsvári törvényhatósági bizottságban, amit évtizedekig az ellenzék – a függetlenségi párt – irányított, 1910-ben a Munkapárt szerezte meg a többséget. A kudarcosorozattól megrendült ellenzék alternatív mozgósítási lehetőségeket keresett, hogy kihívást intézzen a kormányhoz. A regionalizmus hatásos eszközzé vált.⁴⁸

Amikor a sajtóban már 1910 óta szellőztetett, majd tesztelt regionalista eszmék hívei 1913-ban megalakították az Erdélyi Szövetséget, az azonnal Tisza ellenfeleinek gyülekezési helyévé vált. Az erdélyi ellenzéki képviselők nagy többsége (13 fő) csatlakozott hozzá, akárcsak 6 korábbi ellenzéki képviselő; a Munkapártból csak egyetlen képviselőt hívtak meg. De a kolozsvári biológus professzor, Károlyi Mihály barátja, Apáthy István menedzselte szövetség nem pusztán álcázott találkozóhelye volt az országos szinten jelentéktelenné válás fenyegette politikusoknak. Létrejöttét elsősorban tagjainak az a meggyőződése magyarázta, hogy Erdély súlyos fenyegetéssel néz szembe. Az újjáéledő román nacionalizmust a gyorsan gyarapodó román középosztály egyre erősebbé teszi, ráadásul ez sokszor a magyar dzsentri kárára történik, amit felerősít a magyarok lakta térségek tartós elmaradottsága, dacára a századforduló óta tartó fejlesztési programoknak. Eközben a központi kormány képtelen megfelelni a kihívásnak, főként a helyi viszonyok ismeretének hiánya miatt.⁴⁹

Az országos politikában fenyegető tartós eljelentéktelenedés és az általuk megfogalmazott erdélyi problémák megoldatlansága felett érzett valós elkeseredés együtt vezetett ahhoz az elképzeléshez, hogy át kellene alakítani a központ és a periféria viszonyát. A magyar nemzetállami centralizációt enyhíteni kell, Erdélyt a kormánynak sajátos módon kell igazgatnia. Bár a szövetség soha nem fejtette

⁴⁶ A regionalizmusra lásd: FALUSI, 2020; BÁRDI, 2003; EGRY, 2013; LENGYEL, 2016. A románokra: HITCHINS, 1998; IUDEAN-ONOJESCU, 2013. A modernizációra: NAGY, 2021; EGRY, 2009; BALATON, 2019. A regionalista felfogás irodalmi megjelenítésére, igaz retrospektív módon, lásd Bánffy Miklós Erdély-trilógiáját.

⁴⁷ VERMES, 2001.

⁴⁸ EGRY, 2013. 4–7.

⁴⁹ BÁRDI, 2003; EGRY, 2013. 13–14; LENGYEL, 2016. 62–71; FALUSI, 2020.

ki, miként képzei az új, regionalista közigazgatást, alaposan kidolgozta az általuk megfogalmazott problémák megoldásának módját.⁵⁰

Anélkül, hogy ezeket a programokat részletesen ismertetném, a centrum-periféria viszony átalakításának elképzeléseit mutatom be. A szövetség további székelvényföldi fejlesztéseket követelt, a legfontosabb kívánságuk azonban az erdélyi politikusok nagyobb befolyása volt a régiót érintő döntésekre. A problémákat csak azok oldhatják meg, akik ismerik a helyi viszonyokat, ismerik a fenyegető veszély valódi természetét, és akik újjászerveznék az erdélyi társadalmat egységes magyar társadalommá, amely közösen tenne a modernizációért: a parasztok iskolázásáért és felemelésért, az új természeti erőforrásokon, főként a földgázon alapuló új ipari bázis kiépítéséért, új vasutak építéséért, modern mezőgazdasági technikák terjesztéséért.

Ebből logikusan következett, hogy a közigazgatás is alapos változtatásokra szorult. Ez főként professzionalizációt jelentett, míg a politika reformja a választójog kiterjesztését. A regionalisták feltétel nélküli támogatást vártak a kormánytól a saját programjukhoz, mivel azt tartották az egyetlen megoldásnak, hogy a tartomány nehoj román kézbe kerüljön. 1917-ig azonban tartózkodtak a románok nemzeti diszkriminálásától.⁵¹

Így azt is okosan elkerülték, hogy a tartományi önkormányzat részleteivel foglalkozzanak, nem utolsó sorban azért, mert a tagság is megosztott volt. A legmeszebbre 1917-ben mentek, amikor egy kiterjedt hatáskörű kormánybiztos, lényegében kormányzó kinevezését kérték. Ezzel együtt a szövetség egyes tagjai regionális autonómiát akartak, érvelésük lényegében megfelelt azoknak a regionalista mozgalmaknak, amelyek nem etnikai alapon követelnek autonómiát. Megfordult a centrum-periféria szimbolikus viszonya, a periféria mint az autentikus nemzeti világ jelent meg, a regionális elit pedig azt állította, hogy a központ támogatásának segítségével lehetősége lesz határozottan fellépni a nemzeti kisebbségekkel szemben.⁵² Mivel a nemzetiségekkel szembeni fellépést úgy jelenítették meg, hogy az fogja eldönteni az egész nemzet sorsát, ők, akik a legjobban ismerték az ellenséget, anélkül kívánhatták a központ feltétel nélküli támogatását, hogy el kellett volna fogadniuk annak gyámságát is. Ebben az értelemben ez nem egyszerű regionalizmus volt, hanem a nacionalizmus szubszidiarisztikus változata. Fenntartották ugyan a nemzet egységének eszméjét, de a döntéshozatalt a központból a perifériára helyezték volna át, oda, ahol a veszély nemcsak kézzelfogható, hanem a leghatékonyabban is lehet küzdeni ellene. Ezzel egyúttal a legfontosabb nemzeti feladatot is maguknak tulajdonították.⁵³

Története során az Erdélyi Szövetség nem maradt egyszerű ellenzéki szerveződés. Tisza bukása után, 1917-ben a tagok hirtelen befolyást szereztek a kormányra, egyesek – például Ugron Gábor belügyér – miniszterek lettek. Mások az új kormánypártok befolyásos lobbistáiként tevékenykedtek.⁵⁴ Létük azonban már kormányra kerülésük előtt komoly kihívást jelentett, különösen azt követően, hogy

⁵⁰ BÁRDI, 2013; FALUSI, 2020.

⁵¹ EGRY, 2013. 9–13; LENGYEL, 2016. 71–84.

⁵² PAASI, 1986; HROCH, 2009.

⁵³ EGRY, 2013. 25–28.

⁵⁴ EGRY, 2013.

az ellenzék – a regionalisták segítségével – visszaszerezte többségét a kolozsvári és marosvásárhelyi törvényhatóságban. Tisza ugyan nem volt hajlandó formális engedményekre, de hajlandó volt a birodalmi eszköztárból számára is ismerős⁵⁵ informális megegyezésre. Egy törekvő, fiatal politikust választott közvetítőnek.

Bernády György nem volt tipikus – ha tetszik máramarosi – megyei politikus.⁵⁶ Gyógyszerésznek tanult és nem jogásznak, nem a megyei politika jellegzetes dzsentri világából érkezett. Miután szabadelvű párti képviselő volt 1896 és 1901 között, 1902-ben Marosvásárhely polgármesterévé választották. 1912-ig állt a város élén, akkor, amikor a város és a megye az ellenzék megmaradt bástyáinak egyike volt. Bernády 1913-ban megfelelőnek tűnt arra, hogy közvetítsen a kormány, a központ és az ellenzék, a város között. Bernády polgármestersége alatt a város gyorsan fejlődött, ami nem történhetett volna meg a kormány anyagi támogatása nélkül. Ez az évtized egyaránt hozott Tisza-párti (1902–1905, 1910–1912) és Tisza-ellenes kormányokat is (1906–1909). Bernádynak mindenkivel együtt kellett működnie, ha támogatást akart. Nem meglepő tehát, hogy 1913 után, immár a város kormány által kinevezett főispánjaként, sikeresen működött együtt Tisza ellenzékével.⁵⁷ Továbbra sem felelt meg a jellegzetes megyei politikusnak, de sikeresen áthidalta a távolságot a központ és a periféria közt, továbbra is támogatást hozott Marosvásárhelyre, ahol az elit nem az önkolonizáció Máramarosból ismert útját választotta.

Megint csak fontos, hogy ez a helyzet legalább részben megmaradt 1918 után is. Bár Tisza halálával személye soha többet nem lehetett a fő kohéziós erő ellenfelei számára, Bernády közvetítői tapasztalata, személyes kapcsolatai ebből az időszakból jól szolgálták Marosvásárhelyt a következő években is. A forradalmi időszakot Budapesten töltötte, csak 1919-ben tért haza. A magyarországi politikában Bethlen István mellé állt, aki Tisza konzervatív-liberális ellenfele volt, az Erdélyi Szövetség egyik vezetője, 1921-től pedig Magyarország miniszterelnöke. Hazatérését követően Bernády Bethlen sógorával, Mikes Árminnal fogott össze, hogy annak erdőbirtokait átmentsék, és újrakezdte politikai karrierjét is. Az utóbbi esetében nem félt eltérni a magyar kisebbségi politika fő irányától sem.⁵⁸

Nem vált hátrányára, hogy bánya- és erdészeti vállalatok vezetésében hamar megismerte a Romániát hosszú ideig kormányzó Nemzeti Liberális Párt fontos vezetőit. Amikor 1925-ben Bethlen István és Ion Brătianu román miniszterelnök közösen kerestek pártelnököt az Országos Magyar Párt élére, Bernádyra esett a választásuk. Ez mutatta, hogy Bernády hatékonyan közvetített, igaz, a pártvezetés végül saját jelöltjét, Bethlen Györgyöt választotta meg.

Bernády hamarosan kilépett, saját helyi pártot szervezett, a liberálisok pedig ismét Marosvásárhely polgármesterévé tették. Lényegében ismét azt a szerepet játszhatta, amit 1918 előtt.⁵⁹ Bukarestet, az új központot képviselte egy politikailag ellenséges közegben, ahol azonban ő maga képes volt támogatást szerezni a központtól is a helyi fejlesztésekre. Sikerét nemcsak a kortárs statisztikák jelezték,

⁵⁵ Lásd például tárgyalásait a románokkal: SZÁSZ, 1986.

⁵⁶ Bernády életrajzát megírta Fodor János: FODOR, 2017.

⁵⁷ FODOR, 2017. 109–128.

⁵⁸ BÁRDI, 2014. 148–162.

⁵⁹ BÁRDI, 2014. 148–162; FODOR, 2017. 126–129; 144–195.

nemcsak az mutatta, ahogy 70. születésnapját az egész város megünnepelte,⁶⁰ hanem máig élő nagon kedvező emlékezete is.

Brassó: a többség kisebbségben

A legizgalmasabb modell azonban a harmadik, ami Brassóban alakult ki 1910 körül. Részben kétségtelenül a város és a Szászföld sajátosságaiban gyökerezett, bár a városi egység, a városi párt az egész országban elterjedt volt.⁶¹ Itt azonban meghatározó jelentősége lett annak, hogy a dualista politikai berendezkedés határozottan kedvezett a szászoknak is, nem csak a magyaroknak, és a brassói szász vezetők kevésbé féltek a román középosztálytól, mint nagyszebeni (Sibiu, Hermannstadt) társaik. A város társadalmi és politikai hierarchiája berögzült volt a dualizmus idején, a szász pénzintézetek jelentős részben megoldották a tőkebehozatalt, a magyar kormány és a Szász Néppárt 1890-ben megkötött kiegyezése pedig Budapest támogatását is biztosította.⁶² Ez a kiegyezés emlékeztetett a máramarosi önkolonizációra, de mintául szolgált Tisza István román tárgyalásaihoz is, mutatva, hogy a differenciált uralom módszerei nem egyszerű kivételek voltak.

A szászok így képesek voltak saját fejlesztési terveik finanszírozására, akár a kormány nélkül is. Elsősorban a közigazgatás jóindulatára volt szükségük. Ezt pedig parlamenti támogatásért cserébe kapták meg. Brassóban ez a kompromisszum egy helyi választási egyezséget jelentett, amiben a magyar és szász elit 1900 körül felosztotta a megye négy országgyűlési választókerületét, valamint a megyei közgyűlési helyeket. Három országgyűlési helyet kaptak a szászok, egyet – a brassói várost – magyar képviselő. Mivel a census révén a magyar és szász választók elsőprő többségben voltak, könnyedén kivédtek a román jelöltek, vagy éppen a szakadár szászok kísérleteit is.⁶³

A Tisza-ellenes koalíció bukása azonban Brassóban is nyomot hagyott maga után. A helyi magyar politikusok korábban a koalíció mellett álltak ki, sőt, még a katasztrofális 1910-es választáson is sikerült képviselővé választani Szterényi Józsefet, egy mérsékelt ellenzékit, a koalíciós kormány kereskedelmi minisztériumi államtitkárát. A városban és a megyében mégis rá voltak utalva a kormány által biztosított erőforrásokra. Az új főispán, Mikes Zsigmond a Munkapártból érkezett, aki bejelentette, hogy megalakítja a Nemzeti Munkapárt helyi szervezetét is.⁶⁴

A helyi magyar politikusok hamar rájöttek, hogy nincs elég erőforrásuk külön ellenzéki pártszervezet fenntartására, és arra, hogy a kormánypárttal versengjenek. Ezért aztán tárgyalásokba kezdtek a főispánnal arról, miként találhatnának helyet maguknak. Saját helyzetüket erősítendő, megalakították a Brassói Egységes Magyar Végrehajtóbizottságot, ami nyilvános megszólalásaiban hangsúlyozta,

⁶⁰ FODOR, 2017. 201–206.

⁶¹ BEREZ, 2019; BEREZ, 2021.

⁶² EGRY, 2006; EGRY, 2009.

⁶³ EGRY, 2003; DÁCZ, 2013; Zakariás János levele Apáthy Istvánhoz, 1918. január 7. OSZK Kt., Apáthy István hagyaték, Quart. Hung. 2456.

⁶⁴ SZELE, 1910; *A Végrehajtó Bizottság ülése*, 1910; *Béke a magyarság körében*, 1910; WEISZ, 1910a; WEISZ, 1910b; *A brassói magyar választópolgárok*, 1910; WEISZ, 1910c; *A Brassói Magyar Polgári Párt*, 1910; *Zakariás János doktor*, 1910; *A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság*, 1910.

hogy a románok és szászok dominálta városban elengedhetetlen a magyar nemzeti egység. Nem telt sok időbe, hogy elfogadják a főispán egyetlen feltételét a meg-
egyezéshez: Zakariás János volt országgyűlési képviselő kizárását, aki 1910 ele-
jén a parlamentben fizikailag inzultálta Khuen-Héderváry Károly miniszterelnö-
köt. Ezt követően Mikes készséggel elfogadta az újonnan alakuló Brassói Magyar
Polgári Párt (illetve más formában Brassói Egységes Magyar Párt) védnökségét.⁶⁵

Az egyezség nem volt bonyolult: minden pártot feloszlattak, tagjaik csatlako-
z-
tak az új szervezethez, ami a város magyarságának egyedüli képviselőjét vindi-
kálta magának. Megígérte, hogy felhagy az úgynevezett pártpolitikával és helyette
a nemzeti egységet hangsúlyozta. Éppen ezért azt is megkísérelte, hogy az alsó
közép- és a munkásosztályt is bevonja. Ez nem volt túl meglepő, tekintettel a városi
magyarság társadalmi jellegzetességeire. Az egység ebben az értelemben aztán
nem maradt pusztán ígélet, a párt nagyobb létszámú vezető testületeibe már szép
számmal kerültek tagok ebből a körből is: lakatos, vasúti és postai alkalmazott stb.⁶⁶

A nemzeti egységre való hivatkozás már önmagában jelezte, hogy a párt alapve-
tően kisebbségi etnikai párt. Ezt a program is megerősítette. Eszerint a szervezet fő
célja nem politikai, hanem társadalomszervezési: minden magyart megszervezni
egyetlen szervezetbe, tekintet nélkül politikai nézeteikre, társadalmi hátterükre,
egyúttal pedig megszervezni a város magyar nemzeti életét. Az utóbbi elsősorban
kulturális eseményeket, megemlékezéseket jelentett, ünnepek szervezését és
a sajátos magyar gazdasági érdekek képviselőjét.⁶⁷

A párt azonnal felváltotta a korábbi magyar pártokat a szászok választási part-
nereként. Szerényi – egy újságcikke szerint – boldogan csatlakozott, parlamenti
képviselőhöz juttatva a pártot. Talán azért is tette, mert ezzel ellenzéki képviselő-
ből félhivatalos kormánypárti lett, de legalábbis a két tábor közé került. A párt
révén létrejött nemzeti egységet is üdvözölte, sőt, szerinte az követendő példa lesz
nemcsak az erdélyi magyarok számára, hanem egész Magyarországon.⁶⁸ Szerényi
párttagsága Tisza bukása után még fontosabb lett, mert ismét államtitkárrá neve-
ték ki, vagyis Bernádyhoz hasonló közvetítői szerepbe került.⁶⁹

Csakhogyan a brassói centrum-periféria viszony, ellentétben a máramarosi-
val és a marosvásárhelyivel, nem élte túl 1918-at. Bár a megegyezés kulcsfigurái
(Szerényit kivéve) Romániában maradtak, a helyi magyaroknak nem volt mit
ajánlaniuk annak a Romániának, amely elsősorban az amúgy is lojalitásukat kinyil-
vánító szászokkal akart megegyezni. A Brassói Egységes Magyar Párt anélkül tűnt
el a színpadról, hogy feloszlását bejelentették volna. Vezetői a magyar kisebbségi
párt helyi, megyei és országos vezetői közt tűntek fel,⁷⁰ ahol azért kamatoztathat-
ták a kisebbségi társadalom- és nemzetépítésben 1918 előtt Brassóban megszerzett
tapasztalatukat.

⁶⁵ *A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság, 1910; A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása, 1910.*

⁶⁶ *A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása, 1910.*

⁶⁷ *Brassói Egységes Magyar Párt végrehajtó bizottságának, 1910.*

⁶⁸ SZTERÉNYI, 1910.

⁶⁹ BALATON, 2011.

⁷⁰ GYÖRGY, 2017.

A birodalom szétszalazása, birodalmiság alulról felfelé?

A három modell megmutatja, hogy 1900 körül Magyarország távolról sem volt az az egységes nemzetállam, aminek mutatta magát. A központi kormányzat informálisan differenciált uralmat gyakorolt az ország jelentős része felett, ennek során birodalmi figurákat alkalmazott közvetítőként. A centrum-periféria viszony differenciált uralmon alakuló modelljei ráadásul nem kivételes esetek voltak, legalábbis abban az értelemben nem, hogy rendszerszerű jellegzetességeket tárnak fel Magyarországról: a lehetőséget arra, hogy informálisan eltérjenek az uralom formális, jogszabályokban lefektetett módjától. Fontos kiemelni, hogy három esetből kettő (Máramaros, Brassó) a kormány és a helyi elitek közt kialakult és évtizedekig fennálló alku keretében jött létre. A századfordulón bekövetkezett megerősítésük és egyúttal átalakításuk viszont nem véletlen volt. Ausztria-Magyarországnak a kortársak által érzékelt válságából nőttek ki, abból, ami egyébként átfogó reformterveket is szült. Például Aurel Corneliu Popovici Grossösterreich-tervét, Ferenc Ferdinánd központosító elképzeléseit, vagy éppen az ausztromarxista személyi autonómia javaslatokat. Részben ebből fakadt az is, hogy a 19. század végétől Ausztriában a birodalmi és a tartományi törvényhozás is megkísérelte a változtatást, akár a választójog kiterjesztésével, akár a tartományi (Morvaország, Bukovina, Galícia) nemzeti kiegyezésekkel.⁷¹

Magyarország sokszor nem volt része ezeknek a terveknek, elsősorban sajátos közjogi helyzete és a jogi egységesítés előrehaladottsága miatt. Ezt a magyar elit, de tulajdonképpen még a rendszer ellenzéke sem volt hajlandó feláldozni, a kormányzatok nem ritkán a társadalmi feszültségeket enyhítő törvényhozástól is elzárkóztak. Ennek ellenére a magyarországi centrum-periféria viszony átférfalását célzó kísérletek a válsághoz kapcsolódtak. A máramarosi modell elsősorban a többnemzetiségű nemességen belüli konfliktust akarta elkerülni, amit hagyományos, bejáratott eszközökkel sikerült is elérnie. A másik két esetben azonban az új megoldások keresése összefüggött a nemzeti mozgalmak és a modernizációs kudarcok kihívásával is. Ezért aztán sokkal kevésbé alapultak a rendi hagyományokat tovább őrző társadalomhoz való alkalmazkodáson (bár bizonyos elemeik kétségtelenül ide tartoztak), helyette a központ és a periféria viszonyának új modelljét keresték.

Bár Ciszlajtániához hasonlóan nemzeti konfliktusból eredtek, a céljuk más volt, mint az ottani tartományi kompromisszumoknak és reformterveknek. Az erdélyi magyar regionalisták és a brassói magyar vezetők nem a nemzetiségi jogok kiterjesztésére vagy nemzeti autonómiára törekedtek. Céljuk a magyar dominancia megőrzése volt az egész országban. A bemutatott esetek sajátossága is ebből fakad, azért akarták enyhíteni Magyarország egységes és centralizált formáját, hogy megőrizték annak nemzetállami jellegét. Vagy még provokatívabban fogalmazva: amíg Ciszlajtániában a reformok a birodalom nemzetivé tétele felé mutattak, addig Magyarországon a nemzetállam szétszalazását, az attól való távolodást szolgálták. Látva, hogy az utódállamok mennyire hasonló problémákkal küszködtek, és milyen gyakran alkalmazták – ha csak ideiglenesen is – ugyanazokat a módszereket (sőt, ugyanazokat a végrehajtókat), Magyarország tapasztalata saját

⁷¹ HEIR-WIMMER, 2013; JUDSON, 2016; KUZMANY, 2016.

perifériáival joggal tekinthető a poszt-Habsburg mini- vagy kvázibirodalmisság közvetlen és szerves előfutárának.⁷²

Ez a három eset azoknak is fontos tanulsággal szolgál, akik Ausztria-Magyarországot egységes birodalomként szeretnék megragadni. Bár egyik esetben sem látható a birodalmi eszme felülről lefelé történő közvetítése, mégis azt mutatják, hogy Magyarország, a Monarchia sokszor egyszerűen nemzetállamnak tekintett részállama, fontos birodalmi jegyekkel rendelkezett. Úgy tűnik, a Monarchia egységes birodalomként nem elsősorban felülről lefelé, hanem éppen az ellenkező módon ragadható meg. Tagadhatatlan, hogy innen nézve az Osztrák–Magyar Monarchia sokkal tagoltabb, mint ahogy a birodalmakról gondolkodunk. Nem csak egy vagy két metropolisz és perifériáik viszonyrendszere, hanem a központok és perifériák, sőt a perifériák és perifériák egyenlőtlen kapcsolatrendszere. Az egyes régióknak vagy településeknek a központhoz és egymáshoz való kapcsolatának feltárása segíthet alulról rekonstruálni a birodalmat, és így meghaladni a szakirodalomban gyakorta előforduló kettősséget: a komplex, birodalmi Ciszlajtánia és az egységes magyar nemzetállam együttlését.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

ANSJ MM	Arhivele Naționale Secția Județeană Maramureș Liceul Reformat din Sighet Orașul Sighet, inventar 1699, Acte administrative
OSZK Kt. Apáthy István hagyaték Quart. Hung. 2456.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Zakariás János levele Apáthy Istvánhoz, 1918. január 7.

Sajtó és nyomtatott források

A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása

1910 A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása. *Brassói Lapok*, (1910. december 2.) 4–5.

A Brassói Magyar Polgári Párt alakuló értekezlete

1910 A Brassói Magyar Polgári Párt alakuló értekezlete. *Brassói Lapok*, (1910. június 4.)

A brassói magyar választópolgárok

1910 A brassói magyar választópolgárok gyűlése. *Brassói Lapok*, (1910. április 3.) 3.

A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság

1910 A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság ülése 1910. november 28-án. *Brassói Lapok*, (1910. november 29.) 4.

⁷² JUDSON, 2016; EGRY, 2015.

A máramarosszigeti ref. lyceum

1917 A máramarosszigeti ref. lyceum jogakadémia, főgimnázium és internátus értesítője az 1916–17-es tanévről. Máramarossziget, [K. n.], 1917.

A máramarosszigeti ref. lyceum

1918 A máramarosszigeti ref. lyceum jogakadémia, főgimnázium és internátus értesítője az 1916–17-es tanévről. Máramarossziget, [K. n.], 1918.

A máramarosszigeti ref. Lyceum

1919 A máramarosszigeti ref. Lyceum jogakadémia, főgimnázium és internátus értesítője 1918–1919-es tanévről. Máramarossziget, [K. n.], 1919.

Az új főispán Máramarosszigeten

1917 Az új főispán Máramarosszigeten. *Máramaros*, (1917. július 22.) 1.

A Végrehajtó Bizottság ülése

1910 A Végrehajtó Bizottság ülése 1910. március 29-én. *Brassói Lapok*, (1910. március 30.) 3.

Béke a magyarság körében

1910 Béke a magyarság körében. *Brassói Lapok*, (1910. április 1.) 3.

Calendarul administrativ

1925 Calendarul administrativ pe 1925. Cluj, [K. n.], 1925.

Brassói Egységes Magyar Párt végrehajtó bizottságának

1910 Brassói Egységes Magyar Párt végrehajtó bizottságának első ülése. *Brassói Lapok*, (1910 december 3.) 3.

Magyarország tiszti cím- és névtára

1917 Magyarország tiszti cím- és névtára az 1917. évre. Budapest, [K. n.], 1917.

Máramaros megértő szelleme

1929 Máramaros megértő szelleme. *Máramaros*, (1929. június 20.) 3.

Máramarosban magyarul mulatnak

1935 Máramarosban magyarul mulatnak. A román alispánt azzal vádolják, hogy boros fejvel a magyar himnuszt énekelte. *Pesti Napló*, (1935. október 20.) 9.

Máramarosi Közművelődési Egylet

1917 Máramarosi Közművelődési Egylet. *Máramaros*, (1917. július 8.) 1.

Pártszervezés

1917 Pártszervezés. *Pesti Hírlap*, 39. (1917. július 26.) 186. sz. 7.

SZELE

1910 SZELE Béla: Gondolkozzunk! *Brassói Lapok*, (1910. március 27.) 1.

SZTERÉNYI

1911 SZTERÉNYI József: Az új alakulat. *Brassói Lapok*, (1911. január 1.) 1.

Városatyák választása

1917 Városatyák választása. *Máramaros*, (1917. december 20.) 2.

WEISZ

1910a Dr. W[WEISZ] I[gnác]: A brassói magyarság ügye. *Brassói Lapok*, (1910. április 2.) 1.

1910b Dr. W[WEISZ] I[gnác]: Prodomo. *Brassói Lapok*, (1910. április 18.) 1.

1910c Dr. W[WEISZ] I[gnác]: A magyarság pártalakulásának kérdéséhez. *Brassói Lapok*, (1910. május 15.) 1.

Zakariás János doktor

1910 Zakariás János doktor lemondása. *Brassói Lapok*, (1910. szeptember 2.) 2.

Szakirodalom**ABLONCZY**

2004 ABLONCZY Balázs: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – visszacsatolások előtt és után. In: *A nemzet a társadalomban*. Szerk.: FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 151–172.

BALATON

2010 BALATON Petra: A székely akció előzménye és története. In: *Székelyföld Évkönyv 2010*. Szerk. MOLNÁR Vilmos – LÖVÉTEI Lázár László – BOTÁR Emőke. Csíkszereda, Hargitai Kiadóhivatal, 2010. 181–207.

2011 BALATON Petra: Szerényi József erdélyi pályafutása. *Levéltári Közlemények*, 82. (2011) 146–170.

2019 BALATON, Petra: The Role of the Hungarian Government in the Development of Peripheries in the Austro-Hungarian Monarchy Focusing the Policy of the Ministry of Agriculture (1897–1914). In: *National Identity and Modernity 1870–1945: Latin America, Southern Europe, East Central Europe*. Eds.: SEMSEY, Viktória – BALATON, Petra – HORVÁTH, Csaba – ROMÁN, José Antonio Sánchez. Budapest–Párizs, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2019. 241–254.

BALOGH

2013 BALOGH Béla: *A máramarossziget református líceum története*. Debrecen, TtREL, 2013.

BÁRDI

2003 BÁRDI Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség*, 8. (2003) 3–4. sz. 93–105.

2014 BÁRDI Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyarság történetéből*. Csíkszereda, Pro Print, 2014.

BERECZ

- 2019 BERECZ, Ágoston: German and Romanian in Town Governments of Dualist Transylvania and the Banat In: *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*. Eds.: PROKOPOVYCH, Markyian – BETHKE, Carl – SCHEER, Tamara. Leiden, Brill, 2019. 135–159.
- 2021 BERECZ, Ágoston: Top-down and bottom-up Magyarization in multiethnic Banat towns under dualist Hungary (1867–1914). In: *European Review of History/Revue Européenne d'Histoire*, 28. (2021) 1–19.

BURBANK–COOPER

- 2010 BURBANK, Jane – COOPER, Frederick: *Empire in World History. Power and the Politics of Difference*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2010.

CIEGER

- 2001 CIEGER András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, 20. (2001) 1. sz. 95–118.
- 2003 CIEGER András: Érdekek és stratégiák: a helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, (2003) 13. sz. 87–105.

COHEN

- 2007 COHEN, Gary B.: Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. *Central European History*, 40. (2007) 241–278.

CSAPLÁR-DEGOVICS

- 2020 CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából: *A new imperial history* és a birodalmi életrajz. *Aetas Történettudományi Folyóirat*, 35. (2020) 4. sz. 144–159.

DÁCZ

- 2013 DÁCZ, Enikő: Auf der Spur interethnischer Beziehungen in drei siebenbürgischen Zeitungen am Anfang des 20. Jahrhunderts. *Donau-Institut Working Paper Nr. 6.*, (2013)

DANNEBERG

- 2018 DANNEBERG, Stéphanie: *Wirtschaftsnationalismus lokal. Interaktion und Abgrenzung zwischen rumänischen und sächsischen Gewerbeorganisationen in den siebenbürgischen Zentren Hermannstadt und Kronstadt, 1868–1914*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2018.

DEÁK

- 2018 DEÁK Ágnes: Vizsgálat egy megyei királyi biztos ellen visszaélés ügyében, 1863. *Századok*, 151. (2018) 1. sz. 171–214.

EGRY

- 2003 EGRY Gábor: Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. *Múltunk*, 48. (2003) 2. sz. 112–158.

- 2006 EGRY, Gábor: Ein anderer Ausgleich, Einiges zur Vorgeschichte des Sachsentages 1890. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 100. (2006) 1–2. sz. 51–61.
- 2009 EGRY Gábor: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és a nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században, 1835–1914.* Csíkszereda, Pro Print, 2009.
- 2013 EGRY Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Századok*, 147. (2013) 1. sz. 3–32.
- 2015 EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Budapest, Napvilág, 2015.
- 2020a EGRY Gábor: Zárványok, hagyományok, szakemberek. A magyar közigazgatás és Nagy-Románia működése. In: *Trianon és a magyar közigazgatás.* Szerk.: L. BALOGH Béni. Budapest, Magyar Kormánytisztviselői Kar – Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. 131–151.
- 2020b EGRY, Gábor: Unruly borderlands: border-making, peripheralization and layered regionalism in post-First World War Maramureş and the Banat. *European Review of History/Revue Européenne d’Histoire*, 27. (2020) 6. sz. 709–731.
- 2021 EGRY, Gábor: Mit Regionlismus gegen Regionalismus? – Maramuresch zwischen nationalstaatlicher Zentralismus und siebenbürgisch-rumänischem Regionalismus. In: *Regionsmacher in Ostmitteleuropa.* Hg.: CIESLA, Maria – JAGODZINSKI, Sabine – KMAK-PAMIRSKA, Aleksandra – NEBŘENSKÝ, Zdenek – ŘEZŇÍK, Miloš. Osnabrück, Fibre Verlag, 2021. 81–96.

EGRY-ÁBRAHÁM (SZERK.)

- 2019 EGRY Gábor – ÁBRAHÁM Barna (szerk.): *Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés 1918–1925.* Budapest, Napvilág, 2019.

FALUSI

- 2020 FALUSI Norbert: *Két nemzet határán: Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban 1900–1925.* Kolozsvár, Kriterion, 2020.

FODOR

- 2017 FODOR János: *Bernády György. Politikai életrajz.* Marosvásárhely–Kolozsvár, Lector Kiadó, 2017.

GAMMERL

- 2010 GAMMERL, Benno: *Untertanen, Staatsbürger und andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.

GÖLLNER

- 1998 GÖLLNER, Carl: *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918.* Köln, Böhlau, 1998.

GYÖRGY

- 2017 GYÖRGY Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története 1922–1938.* Csíkszereda, Pro Print, 2017.

HIERS-WIMMER

- 2013 HIERS, Wesley – WIMMER, Andrea: Is nationalism the cause or the consequence of the end of empire? In: *Nationalism and War*. Eds.: HALL, John A. – MALESEVIC, Sinisa. Cambridge, Cambridge University Press, 2013. 212–254.

HIRSCHHAUSEN

- 2016 HIRSCHHAUSEN, Ulrike von: New Imperial History? Programm, Potenzial, Perspektiven. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 41. (2016) 718–757.

HITCHINS

- 1999 HITCHINS, Keith: *A nation affirmed: The Romanian national movement in Transylvania, 1860–1914*. Bucharest, The Encyclopaedic Pub. House, 1999.

HROCH

- 2009 HROCH, Miroslav: Reflections on the Role of History in (Re)constructing Regional Identity. In: *Frontiers, Regions and Identities in Europe*. Eds.: ELLIS, Steven G. – ESSER, Raingard – BERDAH, Jean-François – ŘEZŇÍK, Miloš. Pisa, Pisa University Press, 2009. 1–14.

IUDEAN

- 2012 IUDEAN, Ovidiu Emil: Between National Solidarity and Local Interests. The Pro-Governmental Political Orientation of the Romanians in Hungary (the End of the 19th Century the Beginning of the 20th Century). In: *Infusing Research and Knowledge in South East Europe. 7th annual South East European Doctoral Student Conference*. Eds.: BRATANIS, Konstantinos – DRANIDIS, Dimitris – KOKTSIDIS, Pavlos – LAZOURAS, Lambros – NIKOLAIDOU, Eftychia. Thessaloniki, SEERC, 2012. 873–887.

IUDEAN-ONOJESCU

- 2013 IUDEAN, Ovidiu Emil – ONOJESCU, Alexandru: Politics, nationalism, and parliamentarism. The Romanian representatives in the Budapest Parliament (1861–1918). *Transilvanian Review*, 22. (2013) 4. sz. 3–16.

JANOS

- 1982 JANOS, Andrew C.: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1982.

JUDSON

- 2016 JUDSON, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, MA, Belknap, 2016.

KOMLOSY

- 2014 KOMLOSY, Andrea: Imperial Cohesion, Nation-Building and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: BERGER, Stefan – MILLER, Alexej. Budapest – New York, CEU Press, 2014. 369–427.

KUZMANY

- 2016 KUZMANY, Börries: Habsburg Austria: Experiments in Non-Territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 15. (2016) 1. sz. 43–65.

LENGYEL

- 2016 LENGYEL, Zsolt K.: Niedergang, Wiederherstellung, Neugestaltung, Zusammenbruch: Ungarische Reform- und Zukunftsentwürfe für Siebenbürgen am Vorabend und während des ersten Weltkrieges. In: *Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*. Hg.: HEPPNER, Harald. Köln, Böhlau, 2016. 53–112.

LEONHARD-HIRSCHHASUEN

- 2009 LEONHARD, Jörn – von HIRSCHHAUSEN, Ulrike: *Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.

MAIER

- 2002 MEIER, Charles: Empires or Nations? 1918, 1945, 1989. In: *Three Postwar Eras in Comparison. Western Europe 1918, 1945, 1989*. Eds.: LEVY, Carl – ROSEMAN, Mark. Farnham, Ashgate, 2002. 41–67.

NAGY

- 2021 NAGY Botond: Mercur a keleti végeken. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion, 2021.

PAASI

- 1986 PAASI, Anssi: The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. In: *Fennia. International Journal of Geography*, 1. (1986) 105–146.

PÁL

- 2003 PÁL Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, Pro Print, 2003.

ROTH

- 2010 ROTH, Harald: *Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte*. Köln, Böhlau, 2010.

SZÁSZ

- 1986 SZÁSZ Zoltán: Az utolsó dualista kísérlet. Tisza István román tárgyalásai. In: *Erdély története III. köt.* Főszerk.: KÖPECZI Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 1678–1687.

SZENDREI

- 2006 SZENDREI Ákos: A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége 1905–1910. *Múltunk*, 51. (2006) 2. sz. 54–92.

VALLASEK

2004 VALLASEK Magdolna Mária: Az 1918. évi egyesülést követő jogegyesítési folyamat kérdése Romániában. *Magyar Kisebbség*, 9. (2004) 2-3. sz. 573-590.

VARGA

2020 VARGA Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 154. (2020) 6. sz. 1187-1206.

VARGA-KUNA

2016 VARGA-KUNA, Bálint: *The Monumental Nation. Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary*. New York-Oxford, Berghahn, 2016.

VERMES

2001 VERMES Géza: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001.

Alon Rachamimov

Hűségellenőrök

Osztrák–magyar cenzorok az I. világháború idején*

Az emberi együttélés új korszaka

Az I. világháború egyik legmeghatározóbb közös élménye a fogság volt. A négyéves küzdelem során hozzávetőlegesen 8,5 millió – tehát nagyjából minden kilencedik – katona fogságba került.¹ A háborúban részt vevő országok közül azonban egyik sem nézett szembe olyan komolyan a hadifogoly-kérdéssel, mint az Osztrák–Magyar Monarchia: a kettős monarchia által háborúba küldött 8 milliós seregből 2,77 millió katonát érintett, s többségük (2,1 millió katona) Oroszország területén került hadifogságba.² Az utolsó foglyok – közel 430 ezren – csupán az oroszországi polgárháborút és az újonnan létrejött Nemzetek Szövetsége által folyósított összegek kifizetését követően térhettek vissza Közép-Európába.³

Nem érhet minket teljes meglepetésként az, hogy a háború alatt az Osztrák–Magyar Monarchiában egy kifejezetten komoly cenzori intézmény jött létre annak ellenőrzésére, hogy a hadifoglyok milyen információkat osztottak meg, és hogy el tudják fogni és meg tudják semmisíteni azokat a leveleket, amelyeket bizonyos okokból kifogásolhatónak találtak. Egy ilyen, 1917. október 7-én Oroszországból küldött levélen akadt meg például a bécsi cenzorok szeme, akik azt „cionista” tartalma miatt fogták el és akadályozták meg, hogy eljusson címzettjéhez, a fiatal zsidó értelmiségi Robert Weltsch-hez Prágába.⁴ A levélben a később nacionalizmuskutatóval foglalkozó történész, Hans Kohn, akivel több közös publikációt

* A fordítás alapjául a következő szöveg szolgált: RACHAMIMOV, Alon: Arbiters of Allegiance. Austro-Hungarian Censors during World War I. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Ed.: JUDSON, Pieter M. – ROZENBLIT, Marsha L. New York, NY–Oxford, Berghahn Books, 2004. 157–177. A fordítás elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium, illetve az ELTE támogatta a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program keretében.

¹ Az I. világháború alatt fogvatartottak becslült számához lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet; FER-GUSSON, 1998. 369. 42. sz. táblázat; KLEVANSKII, 1965. 22–25; DAVIS, 1983. 165; 190. 1. lábjegyzet; WEILAND–KERN (HG.), 1931. Statisztikai melléklet.

² Leopold Kern számításai a hadügyminisztérium adatai alapján. Vö: WEILAND–KERN (HG.), 1931. Statisztikai melléklet; RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet.

³ RACHAMIMOV, 2002. 6. fejezet.

⁴ ÖStA KA AOK (1918) GNZB, Karton 3757., Akte 5003. Hans Kohn cionista időszakához lásd: LAVSKY, 2002.

is jegyezték, oroszországi politikai tevékenységéről számolt be az 1917-es zsidó nagyünnep alatt:

„160 zsidó [hadifogoly] tiszt előtt beszéltem mind az engesztelés napján, mind a szukkot ünnepe alatt számukra bemutatott szertartásokon. Mivel korábban sokan nem hallottak még cionistát beszélni, ezért a hatás rendkívüli volt. Többekkel beszélgettem aztán privátban vagy kisebb csoportokban, és az agitációnk a számok tekintetében nagyon sikeresnek mondható, de ugyanígy intellektuális és társadalmi szempontból is. Különös szerencsémre »régi cionistákra« is hatást tudtam gyakorolni, így ők is megismerkedhettek a Buber, Bar Kochba és Weltsch nevekkel. Ámulatba esnél, ha megtapasztalhatnád az itt feltörő cionista energiákat. Számomra az elmúlt 14 nap eksztázisban telt el. Arra is rájöttem, hogy milyen sokat tanultam a fogságban, és hogy milyen hálásnak kell lennem azért az érettségért és alaposságért, amihez ez a 15 hónapnyi fogság hozzásegített.”⁵

A levél további részeiben Kohn türelmetlenül kérte Weltschet, hogy írjon neki gyakrabban, bevallva, hogy „a fogságban az ember látásmódja kiélesedik, ám egyúttal nosztalgikusabbá és elfogulatlanabbá is válik. Ma már másképp gondolkodom a legtöbb kérdésről (és nem csak a cionizmus ügyében); sokkal radikálisabb és eltökéltebb vagyok, mint három évvel ezelőtt. Mi itt mindannyian abban reménykedünk, hogy nem volt minden hiábavaló, és az emberi együttélés új korszaka jön majd el, amely felszámol mindenféle korlátozást és tudattalan önámítást.”⁶

Kohn lelkes szavai azonban nem jutottak el Prágába; idővel az osztrák-magyar hadifoglyoknak a cenzorok által kiszűrt és elfogott levelei közé kerültek. Mindazonáltal, még öt évtizeddel később is, amikor Kohn úgy döntött, hogy megírja az emlékiratait és reflektál az élete és a karrierje fordulataira, úgy érezte, hogy a fogság játszotta a legfontosabb szerepet élete alakulásában.⁷ A börtönben eltöltött időszak Oroszország, Szibéria és Turkesztán (ma Közép-Ázsia országai) különböző területein az orosz nyelv és kultúra iránti mélyebb elismerésre sarkallta, s eközben megismerkedhetett a nem-nyugati kultúrák és mentalitás sajátosságai-val is. Kohn bevallása szerint az 1915 és 1920 között fogságban töltött évek „olyan mértékben befolyásolták a kilátásaimat és állították új irányba az életemet, amit 1914-ben még aligha láthattam előre”.⁸

Az osztrák-magyar cenzorok számára azonban Kohn messianisztikus vágyódásai gyanút keltően hazafiatlannak tűntek. Ez minden bizonnyal nem az volt, amit a Habsburg Monarchia elvárt azoktól a hű katonáktól, akiket az elfogatás szerencsétlensége sújtott. Mindenesetre Kohn személye kevésbé számított a bécsi hivatalnokok számára, sokkal inkább azon vélt politikai attitűdök reprezentánsának tekintették, amelyek az osztrák-magyar foglyokat ekkoriban jellemezték. Előfordulhat, hogy Kohn pacifistának tűnő, az „emberi együttélés új korszaka” irányában megfogalmazott vágyain szélesebb körben is osztoztak a foglyok? Vagy csupán egy különös értelmiségi tévelygése voltak, aki nem volt képes felismerni

⁵ ÖStA KA AOK (1918) GZNB, Karton 3757., Akte 5003.

⁶ Uo.

⁷ KOHN, 1964. 89–90.

⁸ Uo., 90.

azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia ősellensége a szeme előtt esett szét? Az a kellemetlen tény, hogy oly sok katona került hadifogságba az I. világháború után, ezt a kérdést különösen kiélezte tette, s ez vezetett egy figyelemre méltó kém-szervezet kiépítéséhez Bécsben, amely a hadifoglyok leveleinek elfogásáért felelt. Több mint ezer cenzor egyidejű alkalmazásával és levelek millióinak végigolvasásával a Habsburg hatóságok igyekeztek felmérni a csapataik lojalitását és politikai szemléletüket. E tanulmány legfőbb célja, hogy áttekintse mindazokat a véleményeket és viselkedésformákat, amelyeket a cenzorok „hazafiasként” azonosítottak és mindazokat, amelyekre a „gyanú”, „a hűtlenség” és a „hazafiatlanság” árnyéka vetült. A továbbiakban amellet szeretnék érvelni, hogy a cenzorok, azon túl, hogy képesek voltak felismerni azt, amikor a katonák tiszteletüket nyilvánították a császár/király felé, valamint azt, hogy amikor az ellenségtől elszenvedett személyes szenvedésüket és az iránta érzett gyűlöletüket fogalmazták meg, küzdöttek a „hazafiasság” és a „lojalitás” fogalmainak definiálásával. Ennek következtében számos tevékenységet és véleményt minősítettek „gyanúsnak” és „hűtlennek”. Mivel azonban a cenzorok kettős mércét alkalmaztak a „lojalisnak” és a „hűtlennek” tekintett nemzetiségek esetében, nem voltak képesek detektálni a levelekben az állam felé megnyilvánuló őszinte támogatást.

Patriotizmus és a soknemzetiségű állam

A hadviselés egyre kiterjedtebbé válása a 19. század folyamán Európa-szerte azt a benyomást keltette, hogy egy adott ország hadseregének mérete alapvető fontosságú a nemzetközi szinten betöltött szerepének megtartásához (vagy erősítéséhez).⁹ Ennek eredményeként a kislétszámú, professzionális katonaság mellett elterjedtté váltak a széles körű toborzással összeállított, tartalékosokra építő seregek. Mindez azonban egy új katonatípus megszületését is elősegítette, valamint egyre inkább a polgári katonaság került előtérbe.¹⁰ Ezek a katonák már csupán rövid ideig teljesítettek sorkatonai szolgálatot (az Osztrák–Magyar Monarchia esetében ez három év volt), háborús helyzetben pedig bármikor könnyen mobilizálhatónak kellett lenniük és elszántan kellett küzdeniük a hazájukért.¹¹ Az azonban, hogy ezek az emberek alapvetően polgári életet éltek és nem álltak a katonaság folyamatos ellenőrzése alatt, egyben azt is jelentette, hogy lehetetlen volt őket csupán kényszerítő eszközök segítségével motiválni. A polgári katonák sokkal inkább igényelték a közös cselekvésre sarkalló célt, és azt, hogy a szolgálatot átszójék ezek az eszmék, a katonaságot ezzel a „haza iskolájává” formálva.¹²

⁹ Az Északnémet Szövetség például 1870-ben 1,200,000 katonát küldött a harctérre, kétszer annyit, mint ahánnyal Napóleon Oroszországba indult; ez a legnagyobb 18. századi hadseregek létszámának tizenötöszöröse volt. Vö. HOWARD, 1975. Lásd még: KEEGAN, 1976; KEEGAN, 1993. 359–366.

¹⁰ A francia forradalom időszakában bevetett hadseregek az elsők között voltak képesek demonstrálni a „néphadseregekben” rejlő erőt, ugyanakkor a toborzás rendszerének kidolgozása egyáltalán nem számított könnyű feladatnak. Vö. WOLOCH, 1994. 13. fejezet.

¹¹ DEÁK, 1990; ROTHENBERG, 1976.

¹² A modern társadalmakban kialakított fegyelmező technikákról és a hadsereg szerepéről lásd: FOUCAULT, 1979; WEBER, 1976. 298.

Annak nehézségei azonban, hogy a katonákat meggyőzzék arról, hogy az állam a *hazájuk*, jól dokumentáltak még olyan, önmagukat „nemzetállamokként” definiáló országokban is, mint Franciaország, Olaszország vagy a Német Császárság, ahol a nyelvi, kulturális és érzelmi kötődések mindenekelőtt lokálisak voltak, legalábbis a 19. század utolsó évtizedeiig.¹³ Az Abesszíniában 1896-ban elszenvedett megalázó vereség után szállóigévé vált az olasz oktatási miniszter, Ferdinando Martini megállapítása, miszerint „*létrehoztuk Olaszországot: itt az ideje annak, hogy megteremtjük az olaszokat is*”.¹⁴ Az érzelmi kötelek létesítésének feladata azonban sokkal nagyobb feladatot jelentett egy olyan soknemzetiségű dinasztikus államban, mint a Habsburg Monarchia, ahol az államot az uralkodócsalád öröksége, és nem a népszuverenitás megtestesülése jelentette.¹⁵ Másképpen fogalmazva, Nyugat-Európa fejlődő nemzetállamaival szemben a Habsburg Monarchiában hiányzott az a magától értetődő közösségi „mi-érzés”, amelyben az összes – egyébként szét-tartó – identitás összeérhetett volna. Az a látszólag racionális, Nyugat-Európára jellemző ív, amit az egyénitől a falusin vagy városin és regionálisan keresztül a nemzeti identitás és a nemzetállami identitás irányába mutató fejlődés előrevetített, még elméleti szinten sem mutatkozott ennyire egyszerűnek a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában. Ennek következtében az egyének valóban szorosan kötődhettek a születési régiójukhoz és egy-egy nemzetiséghez a Monarchián belül, a nemzetállami törekvéseiket azonban már egy másik európai állam testesítette meg (például Németország, Románia, Szerbia vagy Olaszország). Ugyanezt azonban meg is fordíthatjuk, a Habsburg alattvalók ugyanis érezhettek egyfajta kötődést a soknemzetiségű állam iránt, miközben vágyódhattak egy elképzelt nemzetállamra, akarva-akaratlanul is feloldatlanul hagyva egy ilyen pozícióban rejlő ellentmondásokat. Egy cseh nacionalista tehát álmodozhatott egy erős és független cseh hazáról, mindeközben támogatva egy erős, életképes Osztrák–Magyar Monarchiát, amelynek léte szükségszerű a német és orosz expanziós törekvések visszaszorításához. Erre az alapállásra helyezkedett a cseh nacionalizmus atyja, František Palacký, meghirdetve a nagy hatást gyakorló „ausztroszlávizmus” koncepcióját.

A Habsburg vezérkari főnök, Franz Conrad von Hötzendorf tábornok számára a lojalitásnak ezen kusza szálai meglehetősen nyugtalanítónak tünnek. A centralizációt dinasztikus elképzelések és germanizáló tendenciák mentén elképzelt Conrad kevésbé tolerálta a csehek és a magyarok nacionalizmusát.¹⁶ Még 1906-os vezérkari főnökké való kinevezése előtt is meg volt győződve arról, hogy a Monarchia belső és külső ellenségeit csupán erőteljes katonai fellépéssel lehet megtörni.¹⁷ Az I. világháborút megelőző években Conrad valósággal bombázta a külügyminisztériumokat különböző feljegyzésekkel „*romboló nacionalista elemekről, különösen Csehországból, Bosznia-Hercegovinában, Galíciában és Dél-Tirolban*”, és megelőző háborút sürgetett Ausztria „*született ellenségei*” (Olaszország és Szerbia)

¹³ CONFINO, 1997. 2. szakasz. Lásd még: APPLGATE, 1990; HOBBSAWM, 1990; WEBER, 1976.

¹⁴ Idézi: CONFINO, 1997. 15.

¹⁵ JÁSZI, [1929]. 436. A császári és királyi seregben szolgáló zsidó katonák érzelmi kötődéséről a hadsereghez, illetve a többnemzetiségű államhoz lásd: ROZENBLIT, 2001.

¹⁶ ROTHENBERG, 1976. 144–145.

¹⁷ Uo., 144.

ellen, ezt látta ugyanis a probléma egyetlen lehetséges megoldásának.¹⁸ „*Csupán a pozitív célokat kitűző agresszív fellépés*” – írta Conrad – „*mentheti meg ezt az államot a pusztulástól*”.¹⁹ Egy sikeres háború egyértelmű üzenet lenne mindazon alattvalóknak a Monarchián belül, akik nem voltak megfelelő mértékben császárhűek, miközben meg is erősíthetné az Osztrák–Magyar Monarchia pozícióját a nemzetközi szintén. Mindenesetre a tábornok 1914. június 28-án bizalmasan bevallotta Gina nevű szeretőjének, hogy még egy sikertelen háború is kevésbé lenne fájdalmas, mint a lassú hanyatlás, „*mert egy ilyen ősi monarchia és hadsereg nem pusztulhat el dicstelenül*”.²⁰

Conrad a Monarchia jövőjét illető, gyakran hangoztatott pesszimista jóslatai ellenére azonban az osztrák–magyar katonákat mindenféle nehézség nélkül sikerült mozgósítani 1914 nyarán.²¹ Az az akarat, amellyel ezek a Habsburg polgár-katonák az országukért harcoltak, és az a látványos, széleskörű támogatás, amely a háborús erőfeszítéseket övezte, rámutathat a népeiségre jellemző lojalitás meglétére és részben még mélységére is. A városokban összegyűlő izgatott tömegeket bemutató fényképek aligha térnek el azoktól, amelyek Franciaországban, Oroszországban vagy Németországban készültek. Akár valóban széleskörű „háború iránti lelkesedést”, akár csak „burzsoá háborús lelkesedést” jelentettek ezek a tömegek, ahogy mostanában néhány történész érvel, az mindenesetre vitathatatlan, hogy a fényképek mindenhol rendületlen támogatásról tanúskodnak, legyen az egy nemzetállam vagy egy soknemzetiségű állam.²² Az osztrák–magyar Hadsereg-főparancsnokság (Armeeoberkommando, AOK) jelentései arról tanúskodnak, hogy a háború előtti pesszimista helyzetértékelésekhez képest az általános mozgósítás egyszerűen ment, és még olyan „problematikus” helyeken sem okozott problémát, mint a cseh nyelvterület.²³ Ha a „patriotizmus” – Carlton Hayes egyszerű definícióját követve – „*a haza iránt érzett szeretetet jelenti*”, és ha a hajlandóság arra, hogy valaki feláldozza az életét a hazájáért, ennek a szeretetnek a kifejeződése, akkor 1914 nyarán az osztrák–magyar polgárok legalább annyira patriótának mutatkoztak, mint bármely más ország polgárai.²⁴

A várt rövid háború azonban egy hosszú és költséges vállalkozássá nőtte ki magát, és azzal együtt, hogy az események egyre több kedvezőtlen fordulatot vettek, és az osztrák–magyar császári és királyi hadsereg jelentős része orosz, szerb és olasz hadifogságba került, a Hadsereg-főparancsnokság berkeiben újra felütötte a fejét a bizalmatlanság a besorozott polgárság bizonyos csoportjai iránt, gyanítva, hogy a hiányzó lelkesedés vagy egyéb, még veszélyesebb tendenciák felelhetnek a sikertelenségükért.²⁵ Ez állt a háttérben annak, hogy az osztrák–magyar katonai

¹⁸ HERWIG, 1997. 10.

¹⁹ Uo., 9–10.

²⁰ Uo., 11.

²¹ Uo., 33–37; RAUCHSTEINER, 1993; ZEMAN, 1961. 42–44.

²² Lásd: FRITZSCHE, 1998; FERGUSON, 1998; BECKER, 1985.

²³ ZEMAN, 1961. 42.

²⁴ Annak ellenére, hogy a nacionalizmus kutatás elméleti irodalma rendkívül kiterjedtté vált az elmúlt két évtizedben, meglehetősen kevesen foglalkoznak a patriotizmus kérdésével. Lásd például: HUBERTUS, 1995. Bevezetés; HOBBSAWM, 1990. 3. fejezet; HAYES, 1937.

²⁵ TUNSTALL, 1993. 7–8. fejezet.

vezetés levelek és képeslapok körültekintő vizsgálatával igyekezett értelmezni a látszólagos „hazafiatlan” és „hütlén” viselkedésmódokat.

Az osztrák–magyar hadifogoly-cenzúra

A katonák számára a hadifogság hosszú éveit a levelek és a képeslapok jelentették a kapcsolattartás legfőbb eszközét az otthonmaradottakkal. A levelezés tette lehetővé, hogy a hadifoglyok megosszák a hadifogság alatt szerzett élményeiket: így tájékoztathatták az otthoniakat az elfogásuk tényéről, panaszkodhattak, utasításokat adhattak, kiírhatták magukból a frusztrációikat, kifejezhették a hányagukat, pénzt kérhettek, vagy értesülhettek olyan pletykákról, mint például, hogy melyik rokon kivel követett el házasságtörést.²⁶ A hadifogoly Majer Freund a következőket írta feleségének, Rachelának Galíciába: „*Elegem van Jacob Eislerből. Viszonya van itt egy keresztény nővel, akivel Amerikába akarnak szökní. Kérlek, mondd el a feleségének, Beilynek.*”²⁷ A levelekben néha olyan, a foglyok között keringő szóbeszédek is felbukkantak, amelyek tovább fokozták a félelmeiket és szorongásaikat.²⁸ Ivan Rom 1915. február 24-én így írt édesanyjának Krajnába (ma Szlovénia):

*„Meg kell osztanom veled azokat a híreket, amelyek nemrég érkeztek Ausztriából. Azt mondják, hogy minden ötödik hadifoglyot, aki most Oroszországban tartózkodik, Ausztriába érve lelőnek majd. Mi, akik 3 hónapon keresztül vívtuk a véres csatákat, egyáltalán nem ezt érdemeljük. Azt, hogy ezt valóban megteszik-e, majd meglátjuk. Talán ez a hír annyira felbosszantja majd a katonákat, hogy inkább Oroszországban maradnak, minthogy visszatérjenek.”*²⁹

A hadifogoly-levelezés volumenét a fogságba került osztrák–magyar katonák és a Monarchiában fogva tartott ellenséges katonák rendkívül magas száma növelte lenyűgöző mértékűre.³⁰ A beérkező és kimenő levelek napi átlaga 1914 szeptemberében 8000 levél volt, ez azonban 1915 elejére már 75 ezerre, 1916 elejére 266 ezerre és 1916 novemberére 455 ezerre nőtt, és ez a szám változatlan maradt az egy évvel később bekövetkezett bolsevik forradalomig.³¹ Minden levél nagyjából egy hónap alatt jutott el a címzettjéhez, esetenként azonban nem kevesebb, mint hat hónapig

²⁶ ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Karton 3745, Akte 4117/2.

²⁷ Uo.

²⁸ Az elismert francia történész, Marc Bloch is meglepődéssel reagált a szóbeszédek gyakoriságára és befolyására a frontokon az I. világháború időszakában. Az egyik első mentalitástörténeti elemzése is ebben a témában született: BLOCH, 1921; BLOCH, 1988.

²⁹ Kroatisch-Slovenisch Gruppe Separat Bericht. ÖStA KA AOK (1914–1915), GZNB, Karton 3726., Akte 418.

³⁰ Hivatalos osztrák adatok szerint 1,861,000 ellenséges katona volt az Osztrák–Magyar Monarchia területén. A legnagyobb létszámú csoport az orosz (1,269,000) és olasz (369,600) hadifoglyoké volt. Vö. WEILAND–KERN (HG.), 1931. Statisztikai melléklet.

³¹ Az Oroszországban egyre zavarosabbá váló politikai viszonyok 1918 tavaszára nagyon visszavetették a levelezés mértékét, 1918 nyarán pedig már csak trükkös és kényszerűlte megoldásokkal lehetett célba juttatni a leveleket.

tartott. 1915. február 23. és október 7. között a bécsi Sacha Kronburg 147 levelet küldött a vőlegényének, Alfred Mayer hadnagynak, aki az Oroszország távol-keleti területein fekvő Razdolnoje hadifogolytáborában raboskodott. Mivel voltak külföldi kapcsolatai, néhány levelet Anglián, Románián és az Egyesült Államokon keresztül küldött (az utóbbi két ország ekkor még semleges volt), és ezzel egy időben a Vöröskereszt hivatalos, Svédországon keresztül vezető útját is használta. Ahogyan azt feltehetően bárki, aki igazán szerelmes, megtenné, részletes statisztikákat készített: Svédországon keresztül átlagosan 105, az Egyesült Államokon keresztül 55–65, Anglián keresztül 45, Románián keresztül pedig 30 napig tartott, míg egy-egy levele célba ért. A Sacha Kronburg által írt levelek mennyiségén túl önmagában lenyűgöző az is, hogy a világháború közepén minden levél, amit Bécsből küldött, megérkezett Oroszország e távoli régiójába.³²

A Vöröskereszt hivatalos útvonalán tapasztalható késések oka az osztrák-magyar hadi cenzúra volt. Az orosz hatóságokkal szemben, akik csak szűrőpróbaszerűen bontottak fel néhány levelet, az osztrák-magyar cenzoroknak minden beérkező és kimenő levelet el kellett olvasniuk. A hadi cenzúra azonban, a kihívások ellenére, egy meglepően nagy méretű és hatékonyan működő hivatallá nőtte ki magát.

A háború alatti Osztrák-Magyar Monarchiában a cenzori gyakorlatokat (mint oly sok más politikai gyakorlatot) a politikai megfontolások mellett legális, félig legális és illegális intézkedések formálták. A cenzori intézmény jogi alapjai a kiegyezésre vezethetők vissza, és egy sor 1867 és 1869 között a Monarchia mindkét felében kiadott törvényre, amelyek engedélyezték bizonyos polgári szabadságjogok felfüggesztését háborús helyzetben. Jelen kontextusban ezek közül a legfontosabb a személyes levelezés titkosságához való jog figyelmen kívül hagyásának lehetősége volt. A hatóságok ezt a felfüggesztést csupán időlegesnek tekintették, amelynek végső ellenőrzési jogát az osztrák és a magyar parlament gyakorolta.³³

A cenzori hivatal körvonalai már 1912 folyamán kialakultak az osztrák-magyar hadügyi minisztérium (Kriegsministerium) és a közös minisztertanács (Ministerrat) képviselői és a vezérkar tagjai között lefolytatott titkos tanácskozásokon. Josef Redlich osztrák alkotmánytörténész és liberális politikus a találkozók sorozatát és az eredményeképpen létrejövő *Dienstbuch J-25a-t* „teljesen jogellenesnek” minősítette, és arra a következtetésre jutott, hogy a cenzori hivatal létrehozásának célja az volt, hogy kiterjesszék a hadsereg hatalmát, azt a látszatot keltve, hogy pusztán az érzékeny információknak az ellenség számára való kiszivárogtatásának akarják elejét venni.³⁴ A *Dienstbuch J-25a* egy Hadi Felügyeleti Hivatal (Kriegsüberwachungsamt, KÜA) létrehozását sürgette az osztrák-magyar hadügyminisztérium berkein belül, hatáskörét – a szándékok szerint – a Monarchia

³² Statistik über Sicherheit und Schnelligkeit verschiedener Routen für die Gefangenschaft nach Russland. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3737., Akte 2965.

³³ Die Zensur der Kriegsgefangenenkorrespondenzen: Merk- und Handbuch für den Zensurdienst bei der Zensurabteilung des GZNB. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196. Az egyetlen átfogó elemzést az osztrák-magyar hadi cenzúráról Gustav Spann készítette: SPANN, 1972.

³⁴ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196; SPANN, 1971. 51–52.

mindkét felére kiterjesztve. A KÜA legfőbb feladata az volt, hogy hatékonyan és gyorsan olyan katonai és egyéb intézkedéseket vezessen be, amelyek elejét vehetik a kémkedésnek, a szabotázsnek és az ellenőrizetlen információk terjesztésének. Ahogyan az osztrák történész, Gustav Spann rámutatott, a KÜA mind nevében, mind szándékaiban egy teljesen új elemként jelent meg a kiegyezés jogi kontextusában, bár támogatói mindent megtettek azért, hogy azt a közösen elismert hadügyminisztérium működése mögé rejtse.³⁵

A KÜA féllégális státusza a háború első heteiben vált nyilvánvalóvá, amikor is Tisza István sikeresen megakadályozta a teljeskörű működését Magyarországon, miközben azt is meghatározta, hogy pontosan mire terjed ki a hatásköre (és mire nem) az ország területén. Ilyen volt például a politikai és sajtóügyek teljes függetlenítése a Bécsben székelő KÜA működésétől, amelyeket a továbbiakban Budapestről kezeltek. Ennek eredményeképpen a magyarországi lapok szabadabb kezet kaptak abban, hogy miről tudósíthatnak a háború folyamán, mint az osztrák lapok. Továbbá, mivel a magyar parlament a háború alatt sem függesztette fel a működését, míg az osztrák Reichsrat 1917 májusáig nem ült össze, Magyarországon a KÜA működését a parlament felügyelte, Bécsben pedig teljes mértékben a hadügynek rendelődött alá.

A KÜA-t öt nagyobb osztályra osztották. A cenzúrával foglalkozó második osztály alá három alcsoport tartozott, a sajtócenzúra, a távirati cenzúra és a levélcenzúra, amelyen belül a hadifogolylevelekkel külön munkacsoport foglalkozott. Hivatalos okok miatt a hadifogoly-cenzúrárt nem tagolták be a birodalmi bürokráciába; a Vöröskereszt Központi Tájékoztatási Irodája alá tartozott (Gemeinsames Zentralnachweissbureau des Roten Kreuzes-Auskunftstelle für Kriegsgefangene, GZNB).³⁶

A hadifogolylevelekkel foglalkozó munkacsoportot általánosságban a legjobban szervezett alszervezetnek gondolták az osztrák–magyar levélcenzúrával foglalkozó ügyosztályon belül. Ezt a pozíciót azzal vívta ki, hogy a többi munkacsoporttal szemben a háború kezdetétől fogva centralizált struktúrában működött: míg a külföldi levelekkel foglalkozó cenzorok 1916 őszéig 22 különböző helyszínen dolgoztak, a belföldi levelezést ellenőrzők csak bizonyos „problémás területekre” koncentráltak, és csupán szűrőpróbaszerűen emeltek ki leveleket. A tábori posta szűrésének feladatai pedig az altisztekre hárultak, a GZNB minden beérkező és kimenő hadifogolylevelet egy helyen, Bécsben ellenőrzött. Ez tette lehetővé azt, hogy a hadifogolylevelekért felelős cenzori munkacsoport egyszerre töltött be „kapuőri” és titkosszolgálati funkciókat. A GZNB alaposságát és rugalmasságát nem csupán az osztrák–magyar cenzori hivatal berkein belül ismerték el, de modellként szolgált a német Cenzori Hivatal (Zensurdienst) 1916-os reformjához is (nagy örömmel és büszkeséggel eltöltve Max Ronge tábornokot, a Nyilvántartó Iroda [Evidenzbureau] vezetőjét).³⁷

A GZNB Theodor Primavesi őrnagy vezetése alatt gyors ütemben növekedett, és 1916 elejére már 1150 cenzort alkalmazott, akik 15 nyelvi csoportra osztva (lásd az

³⁵ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196; SPANN, 1971. 51–53.

³⁶ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196; SPANN, 1971. 53–56; 113–123.

³⁷ SPANN, 1971. 113–123.

1. sz. táblázatot), 35 nyelven olvastak leveleket³⁸ A KÜA személyi állományra vonatkozó utasításai értelmében olyan személyeket kellett alkalmazni, akik „alkalmatlanok voltak a fronton való szolgálatra [...] Am vészhelyzet esetén olyan közkatonák is bevonhatók voltak, akik esetében, bár alkalmasak lettek volna a frontszolgálatra, polgári foglalkozásuk és családi állapotuk garanciát nyújt arra, hogy megfelelő módon végzik el a munkájukat (professzorok, közhivatalnokok, banktisztviselők, stb.)” Mindezekből

Ügyosztály	Tisztek	Közkatonák	Civilek	Összesen
Parancsnokság	4	4	6	14
Információs osztály	1	5	0	6
Anonimizálás és elkobzás	0	19	0	19
Hipercenzúra	1	5	1	7
Posta	2	92	0	94
Egyéb osztályok	7	73	3	83
Balkáni csoport	0	2	7	9
Cseh	11	78	49	138
Német	11	90	92	193
Angol/francia	2	5	11	18
Héber	0	6	3	9
Olasz	11	66	65	142
Horvát	2	22	8	31
Lengyel	16	44	24	84
Román	2	11	11	24
Orosz	4	25	152	171
Szerb	3	20	15	38
Szlovák	1	9	8	18
Szlovén	1	3	5	9
Ukrán	6	19	25	50
Magyar	3	5	6	14
Összesen	88	593	491	1172

1. sz. táblázat. A GZNB személyi állománya (1916. január 21.)³⁹

³⁸ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3734., Akte 2438ad. A GZNB a következő nyelveken dolgozott fel leveleket: német, orosz, olasz, cseh, lengyel, szlovák, szlovén, ukrán, szerb, horvát, román, „bessarábiai” (ma: moldáv), magyar, francia, angol, svéd, héber, jiddis, ladino („zsidóspanyol”, a szefárd zsidók által használt nyelv, mindenekelőtt a Balkánon), spanyol, litván, észt, lett, bolgár, görög, albán, arab, török, perzsa, cserkesz, finn és időnként kínai, japán, illetve egyéb kaukázusi és közép-ázsiai nyelvek. Vö. RAABL-WERNER, 1931. 325.

³⁹ Néhány nyelvi csoportot további alcsoportokra osztottak (például hat orosz alcsoport, három német, két cseh stb.), amelyek a fenti táblázatban összesítve jelennek meg. A magyar csoport megkezdésénél az létszámát az magyarázhatja, hogy igen kevés hadifogolylevél érkezhetett be magyarul. Sok esetben a magyar hadifogolyoknak Oroszországban megtiltották, hogy az anyanyelvükön írjanak, mivel az orosz cenzorok között viszonylag kevesen olvastak folyékonyan magyarul. Forrás: Übersicht über den gesammten bei der Zensurabteilung in Verwendung stehenden Personalstand, ÖStA KA AOK (1915) GZNB Kart. 3734. Akt. 2438. 1916. január 21.

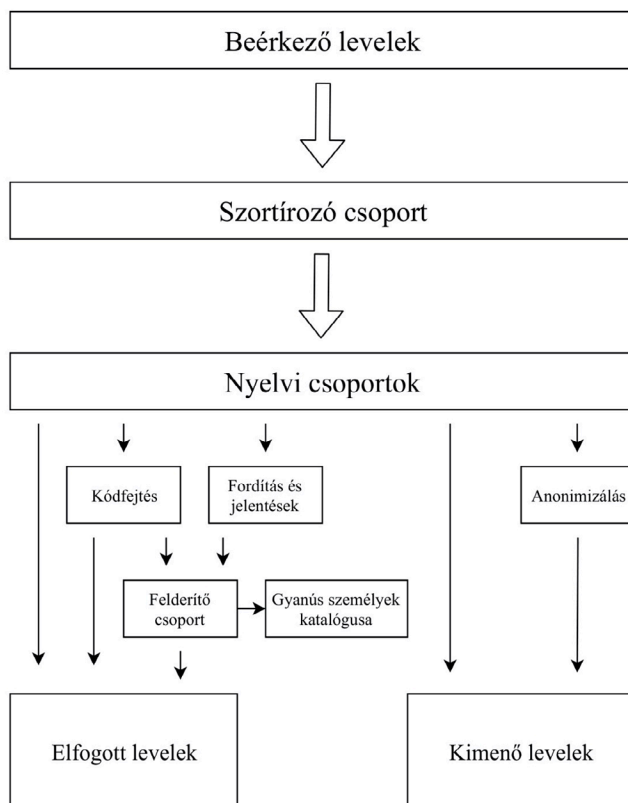
leszűrhető tehát, hogy a Hadi Felügyeleti Hivatal értékrendje szerint egy ideális cenzornak meg kellett felelnie bizonyos nyelvi, intellektuális és társadalmi követelményeknek. A politikai megfontolások azonban ennél is nagyobb szerepet játszottak: a cenzoroknak ebből a szempontból tökéletesen megbízhatónak kellett lenniük. A GZNB-n belül egy speciális csoport, az ún. „hipercenzúra” (Hyperzensur) felelt a beosztottak megbízhatóságának kiértékeléséért. Továbbá minden nyelvi csoport vezetője feladatul kapta a hozzá tartozók rendszeres ellenőrzését és a „szlavofil”, „ausztrófób” és „irredenta” elemek, valamint a „megkérdőjelezhető” véleményt megfogalmazók kiszűrését. A GNZB vezetésének folyamatos panaszai azonban arra utalnak, hogy a hadsereg ritkán küldött megfelelő számú és képzettségű cenzort, akik elbírtak volna a nagy mennyiségű munkával.⁴⁰ Éppen ezért a GZNB olyan civileket kezdett alkalmazni, akik vagy egészen csekély jövedelem fejében, vagy pedig önkéntesként látták el a cenzori feladatokat. Ők idővel a cenzori hivatal állományának majdnem felét tették ki.

Minden hadifoglyok által vagy számukra küldött levél először a szortírozó csoporthoz (Sortiergruppe) került, akik először nyelvek szerint válogatták szét, majd ezres kötegekbe osztották őket. Szintén ők voltak felelősek a „gyanús elemek” és a „gyanúsnak minősített” levelek kiszűréséért. A szortírozó csoporttól a levelek a GZNB legfőbb szervéhez, a nyelvi csoportokhoz (Sprachgruppen) kerültek. A hadifogolyleveleket ők olvasták el, értékelték, elemezték és ezt követően továbbították a megfelelő csoportoknak (lásd az 1. sz. ábrát). A levelek jelentős többsége – havi átlagban 95–98% – problémamentesen került át a kimenő leveleket kezelő csoporthoz (Auslaufgruppe), ahol pecséttel hitelesítették, hogy átesett a GZNB ellenőrzésén. A gyanúsnak minősített levelek esetében a cenzorok két lehetőség közül választhattak. Az első esetben a leveleket lefordították és a Felderítő Csoporthoz (Kundschaftsgruppe, K-Gruppe) küldték, amely főképpen olyan ügyekkel foglalkozott, mint a kémkedés, szabotázs, árulás és dezertálás. A levelek alapján a csoport munkatársai egy cédulakatalógust készítettek a potenciálisan gyanús egyénekről.⁴¹ A K-Gruppe emellett időnként speciális jelentéseket is kapott az egyes nyelvi csoportoktól, amelyekben kiértékeltek a hozzájuk kerülő leveleket.

Amikor a szortírozó csoport vagy a nyelvi csoportok kódolt üzeneteket tartalmazó leveleket fogtak el, a kódfejtő (Dechiffriergruppe) csoporthoz utalták őket. A cenzorok által megfejtendő kódok a naiv módon egyszerűtől (például Németország behelyettesítése a „Willi nagybácsi” névvel) a titokzatosan át (a levelek valódi mondanivalóját jelző betűk pontokkal való jelölése) a szofisztikáltig (titokzatos tinta használata, amely csak vasalással hívható elő) igen változatos képet mutattak. A titkosításra szánt levelek esetén a problémás részleteket németre fordították és a K-Gruppe elé terjesztették (vagy belefoglalták a jelentéseikbe). Az anonimizált leveleket ezt követően a kimenő leveleket kezelő csoporthoz küldték, lepecsételték és továbbküldték. Az anonimizálási technikák nagy népszerűségnek

⁴⁰ A panaszaik időnként meglehetősen abszurdak voltak: néhány cenzor „örületrohámokat” kapott, míg mások „gondolkodási képessége csökkent”, de érkeztek vádak „akasztófavirágok” (*Galgenwögel*) és bűnözők ellen is. Vö. SPANN, 1971. 154–155.

⁴¹ Mivel ez a cédulakatalógus megsemmisült, nem lehet felmérni, hogy mekkora volt. Az azonban tudható, hogy rengetegféle kihágás adhatott okot gyanúra, és ebből következően sokan kerülhetek fel a gyanúsaként számon tartott személyek listájára.

1. sz. ábra. A levelek válogatásának folyamata.

örvendtek a GZNB munkatársai körében. Gustav Spann szavaival „mesteri megközelítést” alkalmaztak, és a gyanúsnak ítélt információk kitarakásához olyan anyagokat használtak, amelyek nem tértek el a levelek megírásához használt eredeti anyagoktól. Így a kitarakt részek beolvadtak egy grafit- vagy tintaalapú háttérbe, amelyhez különböző színeket és árnyalatokat használtak fel, s így olvashatatlaná váltak. A GZNB vezetői büszkéek voltak arra, hogy más, ellenséges országok (például Oroszország) ritkán voltak képesek ilyen szofisztikált módon anonimálni az elfogott leveleket, amelyek így időnként olvashatóak maradtak a címzett számára.⁴²

Kezdetben a GZNB hagyományos cenzori feladatokkal foglalkozott, mindenekelett az információáramlás ellenőrzésével. Azonban az a tény, hogy minden hadifogolylevél átment a kezükön, rendkívül jó lehetőséget teremtett számukra ahhoz, hogy értékes információkat gyűjtsenek és értékeljék a levelekben foglaltakat. A használhatónak ítélt információk kiszűrése mellett (például a Česká družina megalakulásáról 1914-ben vagy járványokról és élelmiszerhiányról Oroszországban) a cenzorok egyre több alkalommal készítettek átfogó jelentéseket az összegyűjtött információk integrálásával és szintetizálásával. Ezen erőfeszítések legfontosabbika

⁴² SPANN, 1971. 126–127.

a háború korai szakaszában az osztrák–magyar hadifoglyok vélt hűségének (és hűtlenségének) kiszűrése volt a levelekben foglaltak alapján.

Cenzúra és a lojalitás kérdése

A háború első hat hónapjában a GZNB egyik legérdekesebb feladata annak felderítése volt, hogy „politikai és katonai szempontból mennyire megbízhatóak” az Oroszországban és Szerbiában őrzött hadifoglyok.⁴³ Ehhez minden nyelvi csoportnak mintákat kellett gyűjtenie és összeszámolnia, hogy összesen hány hadifogoly számolt be sérülésekről. A cenzorok célja ebben az esetben az volt, hogy tájékozódjanak azokról az ezredekről, amelyek „veszélyeztetettek lehetnek a sértetlen hadifoglyok nagy száma miatt”.⁴⁴ Az emögött húzódó elképzelés az volt, hogy csupán a sérülések indokolhatják egy katona elfogását és menthetik fel a gyávaság vagy hazaárulás esetleges vádjá alól. Azaz, másképpen fogalmazva, az osztrák–magyar hadifoglyok csak egyéni szenvedés árán bizonyíthatták be megkérdőjelezhetetlenül, hogy „hazaszeretettük” nem ingott meg. Dr. Burghard Breitner, a neves sebész és az Osztrák Vöröskereszt Társaság későbbi vezetője a háborús évekre visszatekintő memoárját *Sértetlenül elfogva (Unverwundet gefangen)* címmel adta ki, utalva az általa becstelennnek tartott gyakorlatra.⁴⁵ Azt azonban fontos hozzátennünk, hogy ez a felfogás minden seregben gyakori volt az I. világháború alatt. A kanadai történész, Jonathan Vance mutatott rá arra, hogy a háború alatt a brit hadsereget áthatotta az a „19. századi katonai ethosz, amely szerint az elfogadás kizárólag a katona saját, személyes hibájából következhetett be.”⁴⁶ Ez a gondolat elválaszthatatlanul összefonódott a személyes és kollektív harciasság (a sokat emlegetett „offenzívakultusz”) eszméjével, valamint a kortárs kultúrában gyökerező képzetekkel a hév és a férfiaság összetartozásáról.⁴⁷

A sérülések tehát perdöntő bizonyítéknak számítottak az egyes hadifoglyok lojalitásával és patriotizmusával kapcsolatban. A hadvezetés szemében azonban a sérülések sokkal inkább számítottak kollektív, mint egyéni szinten. A cenzorok által készített jelentések ezért a „*sérült hadifoglyoknak a hadseregben szolgáló nemzeti-ségek közötti arányát hangsúlyozták*”.⁴⁸ 1914 decemberében a GZNB a következő arányokat jegyezte fel:⁴⁹

⁴³ ÖStA KA AOK (1914/1915), GZNB, Karton 3726, Akte 44. 3.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ BREITNER, 1921.

⁴⁶ VANCE, 1994. 26. A vezérkar bűnbakkereső magatartásáról lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet. Lásd még: TUNSTALL, 1993. 7–8. fejezet, PLASCHKA, 1965.

⁴⁷ Lásd: KEEGAN, 1998. 2. fejezet; WINTER, 1988.

⁴⁸ ÖStA KA AOK, GZNB, Karton 3728., Akte 1385. A GZNB a nyelvet használta a levélírók nemzetiségi hovatartozásának megítélésére. Bár ez a legtöbb esetben valószínűleg nem okozott problémát, előfordulhattak hibák. Voltak ugyanis olyan hadifoglyok, akik több nyelven beszéltek folyékonyan, és gyakran váltogatták őket. Voltak azonban olyan nyelvek is, mint például a magyar és a jiddis, amelyek használatát inkább kerülték. Az előbbit azért, mert viszonylag kevés orosz cenzor értett magyarul, ez pedig a levelek célba juttatását hátráltatta, az utóbbit pedig azért, mert az orosz hatóságok tiltották a használatát.

⁴⁹ ÖStA KA AOK, GZNB, Karton 3728., Akte 1385.

Nemzetiség	Arány
Német	~ 85%
Lengyel	~ 85%
Szlovák	~ 90%
Szlovén	~ 80%
Olasz	~ 70%
Magyar	~ 95%
Rutén	~ 70%
Szerb	~ 30%
Cseh	~ 50% (a korábbi hónapokban 30%)
Román	~ 95%

2. sz. táblázat. A sérült hadifoglyok arányai az egyes nemzetiségek között.

Nem szabad szem elől tévesztenünk azonban azt, hogy ezek és a cenzorok által a háború első hat hónapjában készített hasonló statisztikák szinte minden esetben túlzóak. A mintavétel alapjául szolgáló levelek száma egyrészt meglehetősen alacsony volt, másrészt komoly ellentmondás mutatkozik a sérültek igen magas aránya és a hadifoglyok halálozási rátái között. A hivatalos osztrák statisztikák szerint az Oroszországban fogva tartott katonák halálozási aránya a teljes időszakra vetítve 17,6%, az orvosi ellátás pedig meglehetősen elégtelen volt, különösen a kaotikus első évben.⁵⁰ Nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy a hadifoglyok ilyen arányban szereztek komoly sérüléseket, ám mégis túl tudták élni azokat. Inkább arról lehet szó, hogy a leveleikben a hadifoglyok eltúlozták a sérüléseik súlyosságát, hogy ezzel is hangsúlyozhassák a hazaszeretetüket és a férfiasságukat, és ezt akár az állami megtorlástól való félelem is motiválhatta. A túlzó állítások megfogalmazását bizonyos nemzetiségek, például a magyarok, fontosabbnak éreztették, mint mások, mindent összevetve azonban ennek igen kis jelentősége lehetett akkor, amikor a fogságba kerülés magyarázatát keresték. A császári és királyi sereg katonái a legtöbb esetben akkor kerültek fogságba, amikor teljes frontszakaszok omlottak össze, és a katonák nem rendelkezhetek saját sorsuk felett.⁵¹

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a cenzorok az egyes nyelvi csoportokon belül törekedhettek arra, hogy a saját nemzetiségükhöz tartozó katonákra ne terelődhessen gyanú, és ennek érdekében megpróbálhatták kedvező fényben feltüntetni őket. Ezt jól illusztrálhatják például az oroszországi cseh hadifoglyok levelei alapján készített becslések. 1914–1915 telén az A jelű cseh cenzori csoport vezetője, Dr. Kolinsky két alkalommal kísérelte meg a sérült cseh katonák statisztikáinak újrakontextualizálását. Először 1914 decemberének közepén, amikor a fent rögzített

⁵⁰ WEILAND–KERN (HG.), 1931. Statisztikai melléklet.

⁵¹ Az első orosz offenzíva alatt nagyjából 100,000, Przemysl erődjének ostromakor 119,000, és a szerencsétlen kimenetelű fekete-sárga offenzíva során (1915. augusztus 26. – október 13.) 100,000 osztrák–magyar katona esett fogságba. Az 1916-os Bruszilov-offenzíva során ez a szám nagyjából 300-380,000 volt. A Kárpátokban tapasztalt extrém időjárás miatt nem tisztázott, hogy hány hadifogly került ki az osztrák–magyar téli offenzíva (1915. január 23. – 1915. április 30.) alatt elvesztett 793,000 ember közül. Csak 1915. február 27-én 40,000 embert jelentettek elvesztésként a második és harmadik hadseregből, akiket vagy az ellenség fogott el, vagy pedig a hóba fulladtak. Ennek kimerítőbb tárgyalásához lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet.

arányokat próbálta meg korrigálni, azt állítva, hogy az oroszországi cseh hadifoglyok aránya nem 50%, hanem 60%, valamint, hogy a sértetlen katonák népfelkelő zászlóaljokhoz tartoztak és így nem reprezentálták megfelelően a cseh katonaság egészét. A második, és ennél komolyabb kísérletre 1915 márciusában került sor, amikor Kolinsky sértetlen cseh hadifoglyok leveleit gyűjtötte össze, amelyekben az elfogatásuk körülményeiről tudósítanak. Érvelése szerint ezek a levelek bizonyítják, hogy *„bár ezek a katonák egészségesen és sértetlenül kerültek az ellenség kezére, a körülmények azt sejtetik, hogy az utolsó pillanatig hősiiesen küzdöttek”*.⁵² Ez utóbbiért azonban Kolinsky levélbeni megrovásban részesült a GZNB vezetőjétől, Theodor Primavesi őrnagytól, aki megerősítette a felsővezetésben élő ítéleteket a csehekkel szemben. *„Kísérlet történt arra”* – írta Primavesi – *„hogyan ezt a nemzetet [t. i. a cseheket] erényesként tüntessék fel, notórius ausztrófób cselekedeteiket pedig egyéni agitátorok munkájaként... Az igazság azonban az, hogy egyáltalán nem találunk német, horvát vagy magyar katonákat az ellenséges táborok szolgálatában. Ezek a katonák inkább éheznek és halálnak meg, minthogy hagyják magukat elfogatni a halálos ellenségeink által.”*⁵³ Levelében Primavesi minden bizonnyal afeletti dühét juttatta kifejezésre, hogy a csehek megalakították a saját katonai egységüket Česká družina néven az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. 1915 tavaszán azonban a cseh egységhez mindösszesen néhány száz katona csatlakozott, akiknek többsége cseh felmenőkkel rendelkező oroszok, nem hadifoglyok közül került ki.⁵⁴ Ez a csehellenes előítélet fejeződött ki Primavesi 1915 márciusi jelentésében is, amelyben arról írt, hogy *„visszataszító az, hogy van egy nemzet, amely megingatja a közismerten dinasztiahű, bátor és lojális hadseregünk struktúráját; mindez már az elmúlt években folytatott aknamunka is igazolja”*.⁵⁵

A kérdést azonban ez a megrovás nem oldotta meg, 1915 első hónapjaiban ugyanis jelentősen megnőtt a cenzúra által észlelt, sértetlenül fogságba eső magyar katonák száma.⁵⁶ Ennek eredményeképp a cenzori hivatal három lehetőség közül választhatott: hűtlennek bélyegzi a magyarokat, újraértékeli a cseh hadifoglyokkal kapcsolatos álláspontját, vagy elválasztja a sérültség és sértetlenség kérdését a lojalitás kérdésétől. Mivel 1915 tavaszáról hiányoznak az adataink, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a GZNB a harmadik opciót választotta, és a továbbiakban eltekintettek a módszer alkalmazásától. Primavesi jelentésében azonban merész kísérletet tett annak megmagyarázására, hogy *„a sértetlen [magyar] hadifoglyok nagy száma miatt nem áll összefüggésben a már bizonyított katonai erényeikkel”*.⁵⁷ Meglehetősen ironikus azonban, hogy ennek bizonyításához Kolinsky módszerét követte, feltárva az olyan magyarázó körülményeket, mint az éhség, a hideg időjárás, a megfelelő ruházat vagy a lőszer hiánya.⁵⁸

⁵² Böhmsche Zensurgruppe A, 7. Spezialbericht: Einige Schilderungen über die Situation bei der Gefangennahme. ÖStA KA AOK (1914/1915), GZNB, Karton. 3726., Akte 630.

⁵³ Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁴ A Cseh Légión történetéhez lásd Josef Kalvoda nagyszerű áttekintését: KALVODA, 1983.

⁵⁵ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3728., Akten 1385., Section E-3.

⁵⁶ Mivel magyar nyelvű levelek viszonylag kis számban kerültek a cenzorok elé, nem világos, hogy milyen adatok vagy módszer alapján jutottak erre a következtetésre (családnevek, származási hely stb.). Vö. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3728., Akte 1385., Section E-3.

⁵⁷ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3728., Akten 1385., Section E-3.

⁵⁸ Arról, hogy az osztrák–magyar hadifoglyok hogyan látták és értelmezték az elfogatásuk körülményeit, lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet.

A GZNB számára további két motívum jelentett orientációs pontot a hadifoglyok patriotizmusának bizonyításához: a császár/király dicsérete a levelekben, valamint az ellenség iránt érzett gyűlölet kifejezése. Mindkét motívum nagy számban került elő azokban a „patrióta levelekben”, amelyeket a GZNB 1915–1916 folyamán gyűjtött.⁵⁹ Ennek jó példája a lengyel anyanyelvű Jakob Skiba levele, amit a Perm városa melletti munkaszolgálatból küldött 1916. augusztus 16-án:

„Két nap múlva ünnepeljük 'régii mesterünk' születésnapját. Így hívjuk a császárunkat. Szeretnénk valamiféle ünnepséget rendezni a tiszteletére, de nem tudjuk, hogy engedélyt kapunk-e rá. Szeretet és hódolat illeti az uralkodókat, aki életét a béke megőrzésére tette fel. Ausztria minden polgára szereti régi mesterét, és még az oroszok is tisztelettel ejtik ki a nevét. Az egész életét végigkísérte a szenvedés olyan bűnökért, amelyeket el sem követett. Nekünk, lengyeleknek, különleges okaink vannak arra, hogy szeressük és becsüljük őt. Lengyelország orosz részeit kismizmizték, elvették az ingatlanainkat és nem beszélhetünk vagy énekelhetünk az anyanyelvünkön. Csak Ausztriában élvezhetünk teljes szabadságot.”⁶⁰

Önmagában az a tény, hogy a cenzorok elvárták a foglyoktól az uralkodó szeretetét és az ellenséggel szemben táplált ellenérzéseket, nem meglepő. Ezekben a széles körben elfogadott motívumokon kívül azonban voltak más jelei is annak az egyes nyelvi csoportokon belül, hogy valaki „hazafi” volt. Ezek összehasonlítása rámutat az egyes nemzetiségekkel szembeni igen különböző elvárásokra. Ez leginkább a magyar és lengyel, valamint a cseh és szlovák hadifoglyok közötti különbségtételben volt tetten érhető.⁶¹ Míg a magyarok és lengyelek császárhűsége vehető a nacionalizmussal, addig a csehek és szlovákok esetében három szigorúan vett jelzője lehetett a patriotizmusnak: az uralkodó szeretete, az ellenség gyűlölete és a hadifogság élménye felett érzett szorongás. Tehát a lengyel tiszt, Seweryn Kisilewski a GZNB elvárásai szerint patriótának számított még akkor is, ha leveleiben ábrándozva írt hazájáról mint a „jövöbeli Lengyelországról... az örök szenvedőről... aki csak a végső győzelemre vár, hogy visszaszerezhesse hazája elvesztett szabadságát”.⁶² E példával szembeállítható az az eset, amikor a GZNB nem volt képes kiszűrni a cseh nemzeti érzések és a dinasztikus patriotizmus összhangját. A csehek által írt „patrióta levelek” közé olyan küldeményeket válogattak, amelyekben íróik csupán mentegetőző megfogalmazásokra szorítkoznak. Ilyen volt például a cseh Havlíček levele, amelyet 1915 júniusában írt menyasszonyának, Rosa Jandl-nak:

⁵⁹ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Kart. 3731., Akte 1746. Ezeket a leveleket valószínűleg propagandacélokka gyűjtötték egybe.

⁶⁰ Meldung von 17. Oktober 1916. Polnische Zensurgruppe. ÖStA KA AOK, GZNB, Kart. 3731., Akte 1746. 1. sz. levél.

⁶¹ Érdekes módon a GZNB aktái nem tartalmaznak „patrióta leveleket” német nyelven. A levelek között van magyar, ukrán, lengyel, cseh, szlovák és néhány szlovén és szerb nyelvű is. Azt azonban nem lehet tudni, hogy születtek-e más nyelvű levelek, vagy csak azért nincsen nyomuk, mert nem őrizték meg őket.

⁶² Kostroma, Kgf. Offizier Seweryn Kisielweski an Sofie Kisielewska in Krakau, 22 November 1915. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3731., Akte 1746.

„Igazán irigylem azokat a bajtársakat, akik elég szerencsések voltak ahhoz, hogy meghaljanak a hazáért, de nem volt más lehetőségem arra, hogy megmeneküljek ebből a szörnyű helyzetből. Szörnyen érzem magam, amiért elveszítettelek, hiszen sosem adnád a kezdetet egy olyan embernek, aki engedte, hogy elfogják. Sajnálom, hogy megmenekültem a golyózápor elől, és hogy egyetlen golyó sem talált el.”⁶³

A legáruklodóbbak azonban talán a szlovák nyelvi csoport vezetőjének megfigyelései a hozzá tartozó hadifoglyok patriotizmusáról: *„A szlovák tudja, hogy egy igazságos célért és uralkodójáért küzd, gyermeki és alázatos lelke meg van győződve arról, hogy Isten nem hagyja majd magára ebben az igazságos küzdelemben. Tudja továbbá, hogy [...] a legnagyobb áldozatokat kell hoznia; úgy fogja fel a helyzetet, mint egy keresztény mártír, beletörődéssel fogadva az igazságos és szent célunkat, mint egy mélységesen hívő ember, aki hisz a saját lelke halhatatlanságában [...]”*⁶⁴ A „patriotizmus” a magyarok és lengyelek esetében tehát egy sokkal szélesebb és rugalmasabban alakítható fogalom volt, mint a csehek és szlovákok esetében. Sokkal több véleményt és identitást olvaszthatott magába és jelölhette ki azok helyét a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchián belül. A csehek és szlovákok esetében a „patriotizmus” egy rugalmatlan és korlátozó koncepciót jelentett, amely érvénytelenítette a nemzeti identitásukat és véleményüket.⁶⁵

Ahogy a fentiekben már utaltam rá, a háború alatt a GZNB listázta azokat a hadifoglyokat és viselkedésmódokat, amelyeket különösen kifogásolhatónak vagy gyanúsnak gondolt. Ezek lehettek hadifoglyok, akik Habsburgellenes egységeknél önkénteskedtek vagy támogatták az antantot és a különféle irredenta ügyeket.⁶⁶ Olyan hadifoglyok is felkerültek a listára, akik szóbeli sértéseket fogalmaztak meg az uralkodóval szemben (ezeket a cenzorok gyakran „túl durvának” ítélték ahhoz, hogy megismételjék őket írásban), de olyanok is, akik gyanús gazdasági ügyletekbe bonyolódtak (például azok, akik azzal dicsekedtek, hogy *„tíz aranygyűrű került a birtokukba”*) vagy magasabb béreket követeltek az őket fogva tartó oroszoktól. Bár a cenzorok nem ítélték minden kihágást vagy véleményt egyformán súlyosnak, az állam szemében azonban mindegyik „szabálysértőt” nemkívánatossá tették, mindezt pedig a háború utáni felelősségre vonásnak kellett követnie.

A „gyanúsnak” minősített levélgyűjtemények egyik leglenyűgözőbb példája az az akta, amely 411 levelet tartalmaz hadifoglyoktól, akik orosz nőkkel folytattak

⁶³ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3731., Akte 1746.

⁶⁴ Patriotische Briefe der slovakischen Kriegsgefangenen. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Kart. 3731., Akte 1746., 1.

⁶⁵ A cseh cenzorok számára valószínűleg felfoghatatlan volt, hogy a cseh nemzeti érzelmek nyilvánulásainak motívumait a vezérkar pusztán szeparatizmusként és hűtlenségként tudta értékelni. Ebben a kontextusban kevésbé számított, hogy 1917 májusáig az Oroszországban fogva tartott cseh anyanyelvű katonáknak csak egy csekély töredéke (7273 a feltételezett 250,000-ból, tehát 2,9%) jelentkezett önként a Cseh Légióba, és kötelezte el magát egyértelműen a különálló cseh állam mellett. (KALVODA, 1983. 223.)

⁶⁶ Lásd például Antonio Vedovalli 1915. július 30-án kelt olasz nyelvű levelét, amelyet Omszkból írt Erminia Vedovallinak a dél-tiroli Breguzzóba: *„Ezek a barbár németek kétségtelenül szorodést hoztak rád. De csak az Isten tudja, hogy büntethetnének ezeket a kuttyákat. A barátommal arra várunk, hogy elszállítsanak minket az új hazánkba, a napos és szeretett Olaszországba, ahol toborozni fogok és talán harcolni az arrogáns németek ellen, és talán a falvainkat is felszabadítjuk.”* ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Karton 3742., Akte 3880/1., p. 2.

viszonyt, és a küldeményeikben kifejezésre juttatták a házassági szándékaikat.⁶⁷ A leveleket nagyrészt szláv anyanyelvű (cseh, lengyel, ukrán), valamint zsidó katonák írták. A szlovén N. Pongratschitsch a következőket írta édesanyjának Stájerországba: „Találtam magamnak egy kis feleséget, akit el is vettem itt Oroszországban. Hazatérek, hogy láthasd az orosz mostohalányodat. Kérlek mondd meg Haninak, hogy ne gondoljon rám többet, mert sok mindent hallottam róla.”⁶⁸ Egy másik levélben Klaudia Andrejeva írt Omszkból az észak-csehországi dolní slivnói Josef Srb-nek 1916. szeptember 22-én:

„Áldott legyen Jézus Krisztus!

Sajnálattal értesítem a következő rossz hírekről. Fia, Josef, áttért az ortodox keresztény hitre, mert el akart venni engem, egy orosz, feleségül. A békekötésig nem köthettünk házasságot, ezért úgy döntöttünk, hogy várunk. Eközben megszületett a közös gyermekünk. Isten akaratából halálos betegség ért minket utol, amelyben elvesztettük Josefet, s így itt maradtam a gyermekével, anyagi javak nélkül. Krisztus és a Szűzanya nevében kérjük, hogy bocsásson meg a fiúnak, és ne tagadja meg a gyermeke támogatását. A gyermek nem büntethető a mi kihágásunkért. Kérem, oroszul írjon. Nagyon szeretem a gyermeket, és soha nem fogom elhagyni [...] A gyermeket Vladimir névre kereszteltük.”⁶⁹

A zsidó hadifoglyok esetében a helyi nőekkel folytatott viszonyok az osztrák-magyar zsidó katonák és a helyi zsidóság között létesített szoros kapcsolatok miatt alakultak ki. Avigdor Hameiri héber nyelvű emlékirataiban részletesen beszámolt arról, hogy a zsidó családok hogyan „fogadtak örökbe” egyes hadifoglyokat, és látták őket vendégül ünnepek alkalmával és közös szombati étkezésekkor.⁷⁰ Ezek a kapcsolatok néha eljegyzéseket és házasságokat eredményeztek. Ennek jó példája R. Judkowycz esete, aki a következőket írta Rachela Lea Freundnak Przemyslbe: „Eljegyeztem magam egy jó házból való, nagyon művelt lánnyal, akivel együtt is élek, és az emberek nagyon jól bánnak velem.”⁷¹ Adele Schwarzbach pedig azt tanácsolta az Omszk melletti Simnikben raboskodó testvérének, hogy „ha találsz ott egy szép lányt, hozd vissza. Ha azonban lehetőséged van a házasságra is, élj vele és maradj ott.”⁷² A cenzorok számára bizonyos szempontból egyértelmű volt, hogy ezek a kapcsolatok nem számítottak sem politikai, sem katonai cselekedeteknek. Még a GZNB vezetőjénél is érdeklődtek arról, hogy létezik-e olyan osztrák törvény, amely tiltja

⁶⁷ A levelek nyelvi megoszlása a következőképpen alakult: 199 cseh (47%), 73 lengyel (17,5%), 55 német (13%, ezek közül többet zsidó hadifoglyok küldtek), 31 ukrán, 14 szlovák, 12 szerb, 10 orosz, 8 magyar, 3 román, 3 szlovén és egy-egy horvát, olasz és jiddis.

⁶⁸ A nevek helyesírása az eredeti cenzori jelentésekben használt írásmódot követi (tehát Pongratschitsch Pongračić helyett). Vö. Sonderbericht September 21. 1916. Slovenische Zensurgruppe, ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Karton 3745., Akte 4117/1.

⁶⁹ Russische B. Gruppe, Gruppenleiter Hermann Safir, „Spezialbericht: Eheschliessung und Tod eines österr. kgf. in Russland. ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Kart. 3745., Akte 4117/4.

⁷⁰ HAMEIRI, 1932.

⁷¹ Zensurgruppe Deutch C., Gruppenleiter Oblt. Beran, March 12 1917. ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Kart. 3745., Akte 4117.

⁷² Uo.

a hasonló kapcsolatokat.⁷³ A házasságok növekvő száma 1916 és 1918 között, és az ennél jóval nagyobb arányban létesített házasságon kívüli kapcsolatok azonban a cenzorok szemében kihágást jelentettek, amit a „hazából való szökés” (*Vaterlandsflucht*) névvel illettek. Sőt mi több, a levelekben kifejezett érzések jól jelezték a vágyódást a háború befejezése és a normalitáshoz való visszatérés iránt. Éppen ezért a GZNB egészen a háború végéig nyomon követte a hadifoglyok által Oroszországban kötött házasságokat, és jelentette azokat a megfelelő hatóságoknak. Ludwig Vacek esete például egészen 1918. október 26-ig, két nappal az első Csehszlovák Köztársaság kikiáltása előtt foglalkoztatta a bécsi hadügyminisztérium és a prágai helytartóság hivatalnokait.⁷⁴

Az egyre kaotikusabbá váló oroszországi helyzet 1917–1918 folyamán magával hozta a hadifogolytáborok lazább ellenőrzését, így lehetőség nyílt a katonák és az orosz lakosság közötti intenzívebb kapcsolatok fenntartására.⁷⁵ Ez a nyugodtabb légkör egyúttal azt is jelentette, hogy megkezdődött a hadifoglyok toborzása a Habsburgellenes egységekbe, valamint a hadifoglyok és a szocialista szervezetek kapcsolatának szorosabbra fűzése. Azt követően, hogy a hadi cenzúra 1917 előtt már kiterjesztette a „hütlenség” fogalmát, meglehetősen aggodalommal figyelte ezeket a fejleményeket. A hadifoglyok leveleinek és véleményük kifejezésének nyíltabbá válása, „*mintha nem létezne cenzúra és megtorlás*” – ahogy a cseh nyelvű levelekért felelős cenzor, Carl Ritter von Eisenstein írta lesújtva – megerősítette a már korábban is létező feltételezéseket az egyes foglyok megbízhatóságával kapcsolatban.⁷⁶ Max Ronge tábornok, a Nyilvántartó Iroda vezetője úgy látta, hogy rendkívül nagyszámú hadifogoly fertőződött meg Oroszországban a „bolsevik vírussal”, és figyelmeztetett arra, hogy „*ami a hadifoglyokat hazatértükkor várja, az nem örömteli fogadtatás lesz, hanem a szív és lelkiismeret alapos vizsgálata*”.⁷⁷

Tehát amikor az osztrák–magyar foglyok elkezdtek visszatérni Oroszországból 1917–1918 telén, egy olyan rendszert állítottak fel a hazatérő katonák fogadására, amely egyben a „megelőzés céljait szolgáló” politikai eszköz is volt.⁷⁸ Mielőtt a katonák négyhetes eltávozásra mehettek, „fogadóállomásokon” kellett vizsgálatnak alávetniük magukat, és legalább két hetet el kellett tölteniük orvosilag előírt karanténban, valamint egy tíznapos kötelező „visszanevelésen” (*disziplinäre Nachschulung*) kellett részt venniük, szolgálatra kellett jelentkezniük a tartalékos egységeiknél és – a visszatérés legfontosabb elemeként – „igazolási eljárások” keretében számot kellett adniuk a fogság alatti viselkedésükről. A katonák csak az alapos átvilágítást követően mehettek eltávozásra. Gottfried von Scotti megalázónak érezte ezt a fogadtatást, és ezt meg is osztotta a kihallgatásáért felelős tiszttel: „*úgy érzem, hogy a hazám cserben hagyott*”.⁷⁹ Mindazonáltal még az

⁷³ Böhmsche Zensurgruppe B., 11. July 1916. Uo.

⁷⁴ ÖStA KA AOK, GZNB, Kart. 3745., Akte 4117-A.

⁷⁵ RACHAMIMOV, 2002. 3. fejezt.

⁷⁶ R. v. Eisenstein: Die nationalpolitische Bewegung der Tschechen (Oktoberbericht). Referat XIV/19. 6 November 1917. ÖStA KA AOK (1917), GZNB, Karton. 3755., Akte 4871. 1.

⁷⁷ Idézi: LEIDINGER–MORITZ, 1997. 394.

⁷⁸ WASSERMAIR, 1968; RACHAMIMOV, 2002. 5. fejezet.

⁷⁹ Aufzeichnungen von Obst. Gottfried Scotti über der Kriegsgefangenschaft in Rußland. ÖStA KA NL, Nachlaß Mühlhofer, B/231:16.

Osztrák–Magyar Monarchia hadügyminisztériumának adatai is azt sugallják, hogy viszonylag kevesen követtek Ausztriaellenes magatartást a fogságban: az 1918 májusáig átvilágított 120,272 hadifogoly közül csak 1620 nem tudott számot adni a viselkedéséről; 514 hazatérőt minősítettek „hütlén viselkedés” miatt gyanúsnak (tehát esetükben nem találtak perdöntő bizonyítékot), és 603 katona dezertált a tartalékos egységeiktől, még mielőtt befejeződhetett volna a kihallgatás – ennek azonban számos oka lehetett.⁸⁰

A hivatalos szervek a hadifoglyokkal szemben táplált félelmeinek és bizonytalanságának rövid- és hosszútávon is voltak következményei. Mindenekelőtt szükségtelenül megnehezítette a hazatérő hadifoglyok életét, akik 2–4 évet töltöttek el orosz hadifoglytáborokban és azt megelőzően tértek csak haza, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1918 őszén szétesett. Továbbá azokat az 1918 tavaszán és nyarán az osztrák–magyar egységek között kitört nagyszabású lázadásokat, amelyekben a hazatérő katonák nagy szerepet játszottak, valószínűleg a hazatérőkkel szemben alkalmazott korlátozó és meglehetősen kemény intézkedések váltották ki. Tehát, ha a lázadásoknak valóban komoly szerepe volt a Monarchia felbomlásában – ahogy a történészek többsége véli –, kitérésüket mindenekelőtt az osztrák–magyar katonai hatóságok köreiben uralkodó tévedéseknek és félelmeknek kell tulajdonítanunk.⁸¹ Ezek a félelmek a háború előtti, bizonyos nemzetiségekkel szemben táplált előítéletekből, valamint abból fakadtak, ahogyan a GZNB cenzorai az oroszországi hadifoglyok véleményét és viselkedését értelmezték. A további okok közé sorolható még, hogy a GZNB által a hadifoglyoktól elvárt ideális viselkedés, a „patriotizmus” igen szűk és a „hütlenség” meglehetősen tág definícióinak értelmében, a passzivitásban, az önfeláldozásban és a hivatalos szlogenek ismételtetésében merült ki. Ez a hozzáállás azonban szembement azzal a négyévtizedes törekvéssel, hogy – Eric Hobsbawm szavaival élve – „az alattoalókból polgárokat” formáljanak és elnyerjék az állam iránti hűségüket.⁸² Mindez ahhoz vezetett, hogy a cenzorok nem voltak képesek megfelelően felismerni a Monarchiához való valódi kötődés kifejeződését a levelekben.⁸³ alulbecsülték azt az erőteljes gyászt, amely Ferenc József 1916 novemberében bekövetkezett halálakor kifejezésre jutott, ahogyan a hadifoglyok által megfogalmazott, a fogságban tapasztalt körülmények javításával kapcsolatos konstruktív javaslatokkal szemben is bizonytalanok voltak. A legfontosabb azonban talán az, hogy súlyosan eltúlozták az oroszországi hadifoglyoknak a Monarchia ellen önként vállalt küzdelemre való hajlandóságát már azt megelőzően is, hogy ez ténylegesen problémává vált volna. Mindezek következtében, bár a háború alatt a GZNB egy rendkívül szofisztikált hírszerző hivatallá nőtt ki magát, mégsem tudott kibújni az előre kialakított elképzelések és előítéletek béklyójából.

A szöveget fordította: Kovács Janka

⁸⁰ WASSERMAIR, 1968. 87–88.

⁸¹ LEIDINGER–MORITZ, 1997; HERWIG, 1997. 364–373; RAUCHSTEINER, 1993. 24. fejezet; PLASCHKA–SUPPAN–HASSELSTEINER (Hg.), 1974. 2. kötet.

⁸² HOBBSAWM, 1990. 88.

⁸³ RACHAMIMOV, 2002. 6. fejezet.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- ÖStA KA** Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
AOK GZNB Armeekommando Gemeinsames Zentralnachweissbureau des Roten Kreuzes-Auskunfstelle für Kriegsgefangene
NL Militärische Nachlässe, 231 (B) Mühlhofer, Franz.

Nyomtatott források és szakirodalom

APPLEGATE

- 1990 APPLEGATE, Celia: *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Berkeley, CA, University of California Press, 1990.

BECKER

- 1985 BECKER, Jean-Jacques: *The Great War and the French People*. Leamington Spa, Berg Publishers, 1985.

BLOCH

- 1933 BLOCH, Marc: Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre. *Revue de synthèse historique*, 33. (1921) 13–35.
1988 BLOCH, Marc: *Memoirs of War, 1914–1915*. Transl.: FINK, Carole. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

BREITNER

- 1921 BREITNER, Burghard: *Unverwundet gefangen: Aus meinem sibirischen Tagebuch*. Wien, Rikola Verlag, 1921.

CONFINO

- 1997 Confino, Alon: *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871–1918*. Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 1997.

DAVIS

- 1983 DAVIS, Gerald H.: The Life of Prisoners of War in Russia, 1914–1931. In: *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. Eds.: WILLIAMSON, Samuel – PASTOR, Peter. New York, NY, Columbia University Press, 1983.

DEÁK

- 1990 DEÁK István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York, NY – Oxford, Oxford University Press, 1990.

FERGUSON

- 1998 FERGUSON, Niall: *The Pity of War: Explaining World War I*. New York, NY, Basic Books, 1998.

FOUCAULT

1979 FOUCAULT, Michel: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York, NY, Vintage Books, 1979.

FRITZSCHE

1998 FRITZSCHE, Peter: *Germans into Nazis*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1998.

HAMEIRI

1932 HAMEIRI, Avigdor: *Begehenom shel Mata*. Tel Aviv, [K. n.], 1932.

HAYES

1937 HAYES, Carlton: *Essays on Nationalism*. New York, NY, The Macmillan Company, 1937.

HERWIG

1997 HERWIG, Holger: *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918*. London, Arnold, 1997.

HOBBSAWM

1990 HOBBSAWM, Eric: *Nationals and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

HOWARD

1975 HOWARD, Michael: *War in European History*. Oxford, Oxford University Press, 1975.

HUBERTUS

1995 HUBERTUS, Jahn: *Patriotic Culture in Russia during World War I*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1995.

JÁSZI

[1929] JÁSZI Oszkár: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1964.

KALVODA

1983 KALVODA, Josef: *Czech and Slovak Prisoners of War during War and Revolution*. In: *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. Eds.: WILLIAMSON, Samuel – PASTOR, Peter. New York, NY, Columbia University Press, 1983. 215–238.

KEEGAN

1976 KEEGAN, John: *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*. London, Jonathan Cape, 1976.

1993 KEEGAN, John: *A History of Warfare*. New York, NY, Vintage Books, 1993.

1998 KEEGAN, John: *The First World War*. London, Hutchinson, 1998.

KLEVANSKII

1965 Klevanskii, A.: Voenno-plennnye tsentral'nykh derzhav v tsarskoi i revolyutsnoi Rossii. In: *Internationalisty v boyakh za vlast' Sovietov*. Ed.: BIRMAN, M. Moscow, [K. n.], 1965.

KOHN

1964 KOHN, Hans: *Living in a World of Revolution: My Encounters with History*. New York, NY, Trident Press, 1964.

LAVSKY

2002 LAVSKY, Hagit: Leumiut Bein Teoria le-Praktika: Hans Kohn ve-Hazonut. *Zion*, 67. (2002) 2. sz. 189–212.

LEIDINGER–MORITZ

1918 LEIDINGER, Hannes – MORITZ, Verena: Österreich-Ungarn und die Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft im Jahr 1918. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 41. (1997) 385–403.

PLASCHKA

1964 PLASCHKA, Richard: Zur Vorgeschichte des Überganges von Einheiten des Infantrieregiments Nr. 28. an der russischen Front 1915. In: *Österreich und Europa: Festschrift für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*. Wien–Graz, Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Wiener Katholische Akademie, 1965.

PLASCHKA–SUPPAN–HASSELSTEINER (HG.)

1974 PLASCHKA, Richard – SUPPAN, Arnold – HASSELSTEINER, Horst: *Innere Front: Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1974.

RAABL–WERNER

1931 RAABL–WERNER, Heinrich von: Oesterreich-Ungarns offizielle Kriegsgefangenenfürsorge. In: *In Feindeshand: Die Gefangenschaft im Weltkrieg in Einzeldarstellungen*. Hg.: WEILAND, Hans – KERN, Leopold. Wien, Bundesvereinigung der ehemaligen österreichischen Kriegsgefangenen, 1931. 324–331.

RACHAMIMOV

2002 RACHAMIMOV, Alon: *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. Oxford–New York, NY, Berg Publishers, 2002.

RAUCHSTEINER

1993 RAUCHSTEINER, Manfred: *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, Styria Verlag, 1993.

ROTHENBERG

1976 ROTHENBERG, Gunther: *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 1976.

ROZENBLIT

- 2001 ROZENBLIT, Marsha: *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford–New York, NY, Oxford University Press, 2001.

SPANN

- 1971 SPANN, Gustav: *Zensur in Österreich während des I. Weltkrieges 1914–1918*. Doktori disszertáció, Bécsi Egyetem, 1972.

TUNSTALL

- 1993 TUNSTALL, Graydon: *Planning for War against Russia and Serbia: Austro-Hungarian and German Military Strategies, 1871–1914*. New York, NY, Columbia University Press, 1993.

VANCE

- 1994 VANCE, Jonathan: *Objects of Concern: Canadian Prisoners of War through the Twentieth Century*. Vancouver, UBC Press, 1994.

WASSERMAIR

- 1968 WASSEMAIR, Otto: *Die Meutereien der Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft bei den Ersatzkörpern der k. u. k. Armee im Jahre 1918*. Doktori disszertáció, Bécsi Egyetem, 1968.

WEBER

- 1976 WEBER, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, CA, University of California Press, 1976.

WEILAND–KERN (HG.)

- 1931 WEILAND, Hans – KERN, Leopold (Hg.): *In Feindeshand: Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen*. Wien, Bundesvereinigung der ehemaligen österreichischen Kriegsgefangenen, 1931.

WINTER

- 1988 WINTER, J. M.: *The General's War*. In: Uő: *The Experience of World War I*. London, 1988. 70–101.

WOLOCH

- 1994 WOLOCH, Isser: *The New Regime: The Transformations of the French Civic Order 1789–1820s*. New York, NY, W. W. Norton & Company, 1994.

ZEMAN

- 1961 ZEMAN, Z. A. B.: *The Break-Up of the Habsburg Empire 1914–1918: A Study in National and Social Revolution*. London, Oxford University Press, 1961. 42–44.

Juhász Balázs

Se veled, se nélküled, avagy Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia a 20. században

Az Olasz Királyság kikiáltását és területének kikerekítését jórészt az Osztrák Császárság elleni sikerek tették lehetővé. Ráadásul a tény, hogy ezeket a területi növekedéseket sohasem önerőből sikerült elérni, sokakban kisebbségi érzést váltott ki. Az igencsak sikertelen 1866-os háborús szereplést követően viszont még mindig maradtak olyan területek a Habsburg dinasztia uralma alatt, ahol olaszok éltek. Ezek lettek az irredenta területek, és Giuseppe Mazzini pont ezen konfliktus során fogalmazta meg az olasz területi követelések kanonizált listáját. 1882-ben viszont Olaszország a Hármas Szövetség tagjaként látszólag megbékélt a Monarchiával, de legkésőbb 1908-ra a két állam viszonya újra ellenségessé vált, annak ellenére is, hogy 1915 májusáig a Hármas Szövetség tagjai maradtak. Olaszország osztrákellenes politikusai azonban nem kívánták a Monarchia felszámolását. A pánszláv veszély ellensúlyaként tekintettek rá, így érthető, hogy az 1915. április 26-i londoni egyezmény sem számolt a Monarchia megszűnésével. Sőt, az olasz Külügyminisztérium álláspontja még a rivális életképességét is garantálni kívánta, mert nem tartott igényt annak mindkét adriai tengeri kikötőjére annak ellenére, hogy Fiume olasz mivolta 1915-re már sokféle-képpen beleivódott az olaszországi köztudatba. A világháború során viszont egyre több támogatóra tett szert az a vélekedés, hogy a Monarchiát fel kell számolni, mert túlságosan alárendelődött Németországnak. Erre vonatkozóan azonban az olasz Külügyminisztérium semmilyen megoldási javaslattal nem rendelkezett. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy közvetlenül az I. világháború előtt, a háború alatt és a békekonferencia során hogyan változott az olasz álláspont a Monarchia Közép-Európában betöltött szerepéről, és ennek fényében milyen változásokat láttak volna szívesen a Habsburgok birodalma kapcsán az olasz politikusok.

Előzmények a Hármas Szövetség jegyében

Az olasz egység jórészt Ausztria ellenében jött létre. A bécsi kongresszust követően Habsburg birtokok és az Osztrák Császárságtól függő államok alkották az Itáliai-félszigetet, amely sokáig valóban csak földrajzi fogalomnak számított.

A 19. század közepén viszont valami elkezdődött. A sikertelen 1848/49-es egyesítési kísérletet több háború és diplomáciai megállapodás követte, majd 1866 végére az Olasz Királyság területe már szinte az összes Habsburg-uralom alatt álló területet magába foglalta. Az állam keleti szélé jórészt a Velencei Köztársaság korábbi határát követte, így a Tirolhoz tartozó trentói hercegség, az osztrák örökös tartományként számon tartott görzi és gradiscái grófság vagy a trieszti kikötő¹ is kimaradt az egységfolyamatból. Pedig itt is laktak olaszul, vagy legalábbis valamilyen itáliai tájszólást beszélő lakosok, és az „anyaország” politikusai, ideológusai körében is felmerült az igény az integrálásukra. Az eredményét tekintve győztes, de katonailag vesztes 1866-os háború alatt fogalmazta meg Giuseppe Mazzini, az olasz egység és az olasz nacionalizmus egyik atyja az *Unità Italiana* című napilap 1866. augusztus 25-i számában azt a hamarosan kanonizált listát, amely a további területi igényeket foglalta össze:

- a Júliai- és a Karni-Alpok jelentik Olaszország védőbástyáját a szlávsággal szemben;
- Isztria etnikai, kereskedelmi és politikai okokból olasz;
- Olaszországnak ugyanúgy szüksége van Triesztre, ahogy a délszlávoknak a dalmát kikötőkre;
- Dél-Tirolra pedig stratégiai okokból van szükség, hogy meg lehessen akadályozni az ottani hágókön keresztül a „barbárok” invázióját.²

A listában foglaltak támogatottságát jelzi, hogy az Alpok vízválasztóvonalának mint „természetes határnak” az elérését az 1866-os háború előestéjén már az olasz politikai és katonai vezetés is támogatta. Az elképzelés pártolói viszont nem foglalkoztak a terület eltérő nemzetiségű lakosainak integrálásával, ugyanis kizárólag stratégiai szempontokat vettek figyelembe. Az 1866-os olasz katonai vereségeket követően és nemzetközi támogatás hiányában ez a vágy megvalósíthatatlannak bizonyult, így az olasz politikai elit lemondott Tirol nem olasz többségű területeinek a megszerzéséről, és a keleti irányú terjeszkedést is csak az Isonzó vonaláig tartotta szükségesnek.³ Eredetileg a lista csak Isztriát és Dél-Tirolt tartalmazta, amely területek „felszabadítását” még Cavour hirdette meg a halálos ágyán. Ekkor a hangsúly Dél-Tirolon volt, Isztria esetében pedig kizárólag egy enyhe határmódosításban reménykedtek az olasz politikusok. A Mazzini-féle elképzelés az olasz irredenta gondolatot új szintre emelte, hiszen a korábban kizárólag történelmi előképeken és etnikai elemeken alapuló nemzeti egységprogramot stratégiai szemlélettel bővítette, illetve kiterjesztette azon vegyes nemzetiségű területekre, amelyeket korábban alig, vagy egyáltalán nem érdekelt az olasz egység gondolat.⁴

¹ Akkoriban az előbbi a tiroli Land, míg az utóbbi az Osztrák Tengeremlék elnevezésű tartomány részét képezte.

² Az idézett cikket lásd: MAZZINI, 1944. 25–22; illetve CATTARUZZA, 2008. 18–19.

³ DDI, 1/VI. 740. sz., különös tekintettel a 780. oldalra. (MONZALI, 2016. 786–787; 794–797; DDI, 1/VII. 245. sz.)

⁴ CATTARUZZA, 2008. 18–19. A stratégiai szemlélet alkalmazása terén fontos kiemelni, hogy igazából csak nyilvánosan kimondott olyan vágyakat, amelyek egyes körökben már megfogalmazódtak. Lásd az előző lábjegyzetet.

A Mazzini-féle lista az I. világháborús olasz igényeket is meghatározta. Ekkor Tirol esetében két lehetőség merült fel: a nyelvi határnak jobban megfelelő Salurni-szoros és a stratégiailag jobban védhető Brenner-hágó közül 1915-ben az utóbbi kérték az olaszok határként az antanttól, igaz ezzel egy jelentős német ajkú kisebbségre is szert tettek. Triesztre az olasz és a délszláv egységmozgalom is igényt tartott, ezért itt végül az antant ígérete lett a döntő tényező. Fiumében, ahol az olaszok csak a történelmi belvárosban alkottak többséget, és a külvárosokkal együtt már a szláv – főleg horvát – lakosság dominált, az antant ígérete sem számított, hiszen a város az olasz hadba lépés előtt nem szerepelt az olasz kívánságlistán. A tulajdonképpeni dalmát partvidék iránt csak igen későn, a 19. század végén kezdett érdeklődni az olasz külpolitika. A balkáni expanziós terveket leszámítva, Olaszország kizárólag a velencei köztársaság utódállamaként, tehát a történelmi hagyományokra hivatkozva tarthatott igényt a dalmát partvidékre, a nemzetiségi arányok ugyanis erős szláv többséget mutattak. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a két legnagyobb olasz nemzetiségű tömb Zára (Zadar) és Spalato (Split) városában, illetve közvetlen környékén összpontosult, ám amíg az előbbinél 11,768 olaszra 70,838 szerb-horvát, addig az utóbbinál 2357 olaszra 95,869 szerb-horvát lakos jutott. Az olasz ajkú lakosság szinte kizárólag a városokban összpontosult, és egyedül Zárában alkotott többséget. Ezen felül pár száz fős olasz ajkú csoportok éltek a dalmát szigeteken. A Kvarner-öbölben Lussino (Lošinj) és Cherso (Cres) szigetén volt jelentős olasz lakosság (9883 olaszra 9998 horvát jutott), Veglia (Krk) szigetén pedig 19,553 horvát és 1543 olasz élt. Az utóbbiak szinte mind Krk városában. Egyedül az utóbbi három szigeten volt komolyabb olasz politikai szervezete a helyi irredentizmusnak, amelyek működését a horvát nemzetiséggel szembeni nyomásgyakorlás céljából a Monarchia nem is igazán akadályozta.⁵

Az irredenta, vagyis fel nem szabadított területek megszerzésére irányuló vágyat különféle tettek is követték. Számos olyan szervezetről tudunk, amely a határon túli terület olasz jellegét kívánta erősíteni. Ezek közül kiemelkedik a Dante Alighieri Kulturális Egyesület, amely az olasz kultúrdiplomácia zászlóshajóját jelentette, és ilyen minőségben az olasz irredenta politika fokmérőjeként is szolgált. Amikor ugyanis Olaszország került a konfliktust a Monarchiával, a határon túli olasz nemzetiségűek felé a Dante Alighieri is inkább a kulturális összetartozás erősítését tűzte ki célul. Konfliktusosabb időszakokban a nyílt irredenta megnyilvánulások váltak meghatározóvá.⁶ Dante neve hatásos jelképek számított, Trentóban is az ő szobra jelezte az olasz kultúrához fűződő szálakat, amely szimbolikus ellenpárja lehetett a bozeni (bolzanói) Walther von der Vogelweide emlékműnek. A jelképek csatába hívása viszont egy valóságtól elrugaszkodott programot képviselt. A „Trento és Trieszt” formulát buzgón ismétlő olasz lakosok sokszor egyáltalán nem voltak tisztában a jelképek mögötti tartalommal. Például a fenti városokat úgy értelmezték, mintha közeli és hasonló jellemzőkkel rendelkező helyekről lett volna szó, miközben Dél-Tirol és Friuli gazdasági, társadalmi és etnikai jellemzői között

⁵ MONZALI, 2007. 6–7.

⁶ A két világháború között szorosan összefonódott a külföldi olasz kultúrintézetekkel, amely kapcsolat ma is fennáll. A Dante Alighieri Kulturális Egyesület eredeti célkitűzéséről és a két világháború közötti átalakításáról lásd: VAN KESSEL, 2016. 61–85.

semmiféle hasonlóságot sem lehetett felfedezni, de még a helyi olaszok nyelvjárása is különbözött. Ráadásul a helyiek egyik területen sem azért hangoztatták olaszukat, mert olyan erős lett volna a vágy az olasz államhoz való csatlakozásra. Trento olasz közössége azért panaszkodott, hogy gazdaságilag és közigazgatásilag függetlenedhessen a német többségű tiroli tartománytól. A triesztiek pedig a polgárosodó, és ezért már egyre kevésbé asszimilálódó szlávok, leginkább szlovének politikai és gazdasági térnyerését kívánták megakadályozni. A Monarchia egyik szegletében tehát a domináns nemzetiség uralmának a felszámolását, a másik tartományban pedig a domináns szerep megőrzését kívánták elérni. A Monarchiától való elszakadás pedig csupán néhány ember fejében fordult meg, akik sok esetben át is települtek Olaszországba. Az utóbbiaknak jórészt a bécsi helyzetértékelési hiányosságok szolgáltatták a hivatkozási alapot, hiszen Bécs következetesen megakadályozott minden olyan törekvést, amely Triesztben olasz egyetemet hozott volna létre. Miközben ez csak a venetói kulturális központok elvesztését pótolta volna, valamint hozzájárult volna ahhoz, hogy a Monarchia határain belül tartsák az olasz lakosokat.⁷ Amikor pedig végre sikerült megnyitni az Innsbrucki Egyetem olasz nyelvű karát, az utcai összecsapások és a felbőszült tömegek heves reakciója következtében azt azonnal be is kellett zárni. Ráadásul az epizód az európai közvélemény szeme előtt zajlott, és így szemléltette, milyen súlyos konfliktusok terhelik a Monarchia nemzetiségeinek együttélését.⁸

A hangzatos propaganda ellenére sokáig olyan olaszországi politikusok sem támogatták a nyílt Monarchiaellenes fellépést, akik később a nacionalista politika élharcosaivá váltak. Francesco Crispi miniszterelnök a parlamentben fejtette ki, hogy Olaszország számára miért hasznos Ausztria-Magyarország: Svájjal együtt távol tartja Olaszországtól a bismarcki Németországot, amellyel az olasz kormány ugyan barátkozni kíván, de szomszédként már túlságosan nyomasztó lenne. Ennek fényében Crispi a pángermán – és a pánszláv – veszély akadályát látta a Habsburgok államában. Crispi a *Perseveranza* című lap 1871. június 17-ei számában egyenesen azt írta, hogy „ha Ausztria nem létezne, ki kellene találni”. Crispi az irredenta eszmékkel szembeni véleményének hangot adva 1890. október 8-án még a „Trento és Trieszt” bizottságot is feloszlatta.⁹ A későbbi külügyminiszter, Sidney Sonnino is sokáig osztrák-, sőt németpárti volt. Szerinte Dél-Tirol sokáig az Ausztriához fűződő őszinte olaszbarátsághoz képest csekély súllyal bírt, a kevert nemzetiségű trieszti kikötő birtoklását célzó vágyak pedig a nemzetiség elv túlzó alkalmazását jelentették. Sonnino annak ellenére gondolta így, hogy mindkét terület olasz jellegét elismerte.¹⁰ Életében pont az olasz hadba lépés feltételeit tartalmazó londoni egyezmény 1915-ös tárgyalása volt az az időszak, amikor felkarolta a Risorgimentóból, vagyis az olasz egységfolyamatból kimaradt területek megszerzésére irányuló és Hármas Szövetség-ellenes politikát. Korábban ugyanis a gyarmati expanzió elsőbbségét vallotta, Trento megszerzését pedig csak területi kompenzációként tudta elképzelni.¹¹

⁷ DI MICHELE, 2018. 20–35.

⁸ A kérdésről lásd: PALLAVER–GEHLER (A CURA DI), 2010.

⁹ CHABOD, 1971. 82–83; 646–647. Az idézetet lásd: Uo., 647.

¹⁰ CORSINI, 1994. 114.

¹¹ MONZALI, 2012. 27–29.

1882. május 20-tól Olaszország a Hármas Szövetség tagjaként hivatalosan is a Monarchia szövetségesévé vált. Ez a kapcsolat csökkentette a Bécs és Róma közötti feszültséget, illetve lehetetlenné tette a pápának nyújtandó berlini és bécsi támogatást az elhúzódó római kérdés megoldása érdekében. Az olasz irredenta törekvéseket viszont nem sikerült felszámolni. A 20. század elején, amikor megalakult az Antant, az olasz kormány geopolitikai okokra visszavezethető egyensúlyozása a két szövetségi blokk között végleg aláásta a Monarchia Róma iránti bizalmát. Az olasz külpolitika 1881 és 1882 fordulóján válaszút előtt állt: ha egy Monarchia-ellenes, franciabarát külpolitikát kíván folytatni, akkor szemet kell hunyia a tuniszi francia expanzió felett, ha viszont az olasz gyarmati politika kap elsőbbséget, az egy német és osztrák–magyar támogatással folytatott francia-ellenes külpolitikát feltételez. Az olasz kormány a Hármas Szövetség aláírásával az utóbbi irányvonal mellett döntött, viszont a 19. század végére az etiópiai olasz gyarmati vállalkozás megfeneklett, az aduai vereséget követően pedig bármiféle egyéb gyarmati kaland csupán ábrándnak tűnhetett. Ez a kiábrándulás az olasz-francia viszony rendezését is magával hozta, amellyel párhuzamosan elkezdődött az Antant születéséhez vezető angol–francia párbeszéd. Olaszország hosszú tengerpartja miatt már létrejötték ki volt téve az angol flotta fenyegetésének, így Róma a Hármas Szövetségbe történő belépéskor is kihangsúlyozta az olasz–angol barátság szükségességét. Az Antant létrejötték viszont az olasz külpolitikának már hintapolitikát kellett folytatnia a két szövetségi rendszer között, hogy biztosíthassa érdekeit.¹² Az 1908-as boszniai annexiós krízis pedig rávilágított arra, hogy a Hármas Szövetség keretein belül nem lehetséges automatikusan elérni területi engedményeket, miközben az olasz politikai elitnek minden esélye megvolt erre a Monarchia és az Olasz Királyság balkáni területi gyarapodását egymáshoz kapcsoló, illetve a másikat kompenzáló 7. cikkely alapján.¹³ Az olasz közvélemény szemében tehát az annexiós krízis törést jelentett, de semmiképpen sem lehetett szakításról beszélni. Ennek jeleként még 1909 elején, Tommaso Tittoni külügyministersége alatt elkezdődtek azok a tárgyalások, amelyek a kompenzációs folyamat pontos feltételeit kívánták rögzíteni. A második Sonnino-kormány (1909. december 11. – 1910. március 31.) is egyetértett a Tittoni-féle irányvonallal, így Sonnino, a külügyminisztere, Francesco Guicciardini és a király jóváhagyásával 1909. december 19-én ki is cserélték a szándéknyilatkozatot tartalmazó jegyzékeket. Erre egyrészt azért is sort kívántak keríteni, mert a pár héttel korábbi orosz–olasz megállapodás után az olasz fél visszakoazása túlságosan megerhelte volna az olasz–osztrák–magyar viszonyt, amit mindenképpen el kívántak kerülni, illetve továbbra is a Hármas Szövetségben belül tartották lehetségesnek a problémák békés megoldását. Sonnino második kormánya még az elsőnél is rövidebbre sikeredett, az őt követő kabinetek, valamint az új külügyminiszter, Antonino di San Giuliano sem törekedett a tárgyalás befejezésére, így a kompenzációs eljárás pontosítása elmaradt. Sonnino véleménye egyáltalán nem különbözött az olasz kormányétól,

¹² Olaszország szerepéről a Hármas Szövetségen belül lásd: KOC SIS, 2015; HORVÁTH, 2014; RUFFO, 1998.

¹³ Az említett cikkely a Hármas Szövetség 1891-es változatától kezdve szerepelt ezzel a számmal a szövegben. 1887-ben csupán egy kétoldalu kiegészítésnek számított. (PASTORELLI, 1997c. 205–207.)

hiszen a balkáni érdekszféra felosztásának gondolata jegyében Albánia létrehozatalában is egyetértettek a felek. Csupán az okozott gondot, hogy a Monarchiának a Balkán felé történő kiszélesítését nem sikerült összekötni az olasz kompenzációs igényekkel. A törekvést Bécs és Berlin akadályozta, mivel a német és az osztrák-magyar külügyminisztérium nem hajlott a megegyezésre. Az indok ugyanaz volt, amely 1914–1915 fordulóján is lehetetlenné tette a megállapodást: a Monarchia részéről bármely engedmény precedenst teremtett volna és elindíthatta volna a területi egység szétforgácsolódását.¹⁴

Víziók a világháború elején

Az I. világháború előestéjére az olasz irredentizmus átalakult és összetetté vált. Még az 1910-től aktív olasz nacionalista mozgalom is csak akkor emlegette az irredenta célokat, amikor ezzel a „nagyhatalmi” olasz külpolitika megvalósítására látott alkalmat. Az I. világháborús olasz hadba lépéskor megfogalmazott területi követelésekkel viszont mindegyik irányzat egyetértett, a nagyhatalmi politizálás és a hagyományos irredenta célok képviselői csak a dalmát partvidék megszerzése kapcsán gondolkoztak egymástól eltérően:

- a nacionalisták, az irredenta területről menekültek és a jobboldali liberálisok a nagyhatalmi politizálás jegyében igényt tartottak az Adriai-tenger keleti partjának jelentős részére;
- a demokrata hadbalépés-pártiak, a nemzetiszocialisták és a szindikalisták ezzel szemben egy etnikai határt tartottak megfelelőnek (elképzelésük: Isztria nyugati és középső része legyen olasz, Dalmáciában viszont csak néhány tengeri kikötőre lenne szükség, minden más lehet a horvátoké, vagy akár egy egyesült jugoszláv államé).

Ezzel nagyjából párhuzamosan egy másik törésvonal is kialakult:

- a demokrata hadbalépés-pártiak a Mazzini-féle Nemzetek Európája elgondolás örököseként a szlávokkal való együttműködés híveiként léptek fel, vagyis egy olyan világot láttak volna szívesen, amelyben a Monarchia minden egyes nemzetisége számára elérhetővé válik a nemzeti önrendelkezés lehetősége és az így létrejövő konföderációra Olaszország majd barátként tekint;
- ezzel szemben az irredenta területről Olaszországba menekültek és az olasz köztársaságpártiak hallani sem akartak a szlávokkal való együttműködésről.

Nekik egyensúlyba kellett hozniuk a lehető legnagyobb terület igénylésére vonatkozó szándékot a Monarchia fennmaradásának szükségességével, ugyanis ez utóbbit egészen 1918 elejéig meg akarták őrizni szlávellenes védőbástyaként. Sidney

¹⁴ MONZALI, 2012. 22–23; 25.

Sonnino külügyminiszter is ezen elgondolás híveként járt el.¹⁵ A háború kitörésekor elődje, San Giuliano sem gondolta másképpen, amire a Romániával szembeni eljárása az egyik bizonyíték. A központi hatalmak kezdeti katonai kudarcai után olasz és román részről is volt igény az egységes fellépésre. San Giuliano esetében az amúgy igencsak óvatos tapogatózást az indokolta, hogy a Monarchia gyengülése esetén szükségesnek vélt egy másik féket is a szláv államok igényeivel szemben, amely szerepet akár Románia is betölthette volna. 1914. szeptember 23-án a két kormány képviselői Bukarestben alá is írtak egy megállapodást, viszont ezt nem követte semmiféle együttműködés. San Giuliano ugyanis nem bízott a románokban, és a háború előrehaladtával Bukarestet csak amolyan tartalék lehetőségként kezelte. A megállapodás tehát nem a Monarchia ellenében, hanem annak esetleges összeomlása esetére kapott volna szerepet. Ennek megfelelően az aláírás után a megállapodást az olasz fél látványosan figyelmen kívül hagyta, hiszen nem volt rá szüksége.¹⁶

Az osztrák–magyar Külügyminisztérium szándékosan kihagyta a háborús egyeztetésből Rómát, így az olasz kormány a Hármas Szövetség pontjainak megsértésére hivatkozva 1914. augusztus 3-án bejelentette a semlegességét.¹⁷ Ráadásul orosz részről már 1914. július 29-én megérkezett az első ajánlat, hogy az Antant oldalára csábitsa az olaszokat.¹⁸ Az oroszok viszont az olasz dalmáciai igények megismerése után már nem voltak olyan lelkes tárgyaló felek.¹⁹ Sőt, a Monarchia jövőjéről szőtt tervek terén sem egyezett a felek álláspontja, hiszen az oroszok már 1914-ben a Monarchia trializálásáról beszéltek, amellyel párhuzamosan annak felbomlását is előrevetítették, illetve egy erős délszláv államot kívántak kialakítani az Adriai-tenger mentén.²⁰ Ezzel szemben az olasz külpolitika egy meggyengített, de a pánszláv veszéllyel szemben még kellően erős Ausztria-Magyarországot látott volna szívesen. Részben erről tanúskodik a fiumei kérdésre vonatkozó megoldásuk is, hiszen Trieszt elvétele után meg akarták hagyni a Monarchia másik fontos tengeri kijáratát, ezzel is biztosítva annak életképességét. Ráadásul a londoni egyezményben sem egy egységes délszláv állam partvidékeként tekintettek az Adriai-tenger keleti felére, hiszen azt a horvát, szerb, montenegrói és albán államok különálló uralma alatt képzelték el.²¹ A Monarchia sorsával szembeni spekulációknak viszont ideiglenesen véget vetett az antanthatalmak 1914. szeptember 4-i deklarációja a békekötésről,²² amelyhez a londoni egyezménnyel az olaszok is csatlakoztak.²³ Maradtak tehát a kormányok saját céljai, amelyeket nem sikerült egyeztetni. Sonnino továbbra is kitartott korábbi álláspontja mellett, amely

¹⁵ CATTARUZZA, 2008. 80–81.

¹⁶ TORREY, 1966. 408–410; 414; 418–419. A megállapodás szövegét lásd: *DDI*, 5/I. 773. sz.

¹⁷ A tárgyalási nehézségekről és a felek indokairól lásd: HORVÁTH, 2014. 216–230; PASTORELLI, 1997a. 14–27; JUHÁSZ, 2018. 18–19; CATTARUZZA, 2008. 90–91.

¹⁸ PASTORELLI, 1997. 18–19; *DDI*, 4/XII. 728. sz.

¹⁹ Lásd: RENZI, 1966.

²⁰ NÉMETH (SZERK.), 2014. 390. Az orosz hadicélokka kapcsolatos kritikát lásd: RENZI, 1983. 349; 351.

²¹ Eredetileg a „magyar” és nem a „horvát” szó szerepelt volna a felsorolásban. Az utóbbi egy kompromisszum eredményeként került a szövegbe. PASTORELLI, 1997b. 44–45; 50–53; illetve *DDI*, V/3. 470. sz., különös tekintettel a 371. oldalra.

²² NÉMETH (SZERK.), 2014. 391.

²³ *DDI*, V/3. 470. sz., különös tekintettel a 375. oldalra.

ellenzett egy horvát–szerb unió alapuló egységes délszláv államot, viszont ekkor is a magyar tengeri kijárat elvesztése miatt aggódott, ugyanis a szerbek boszniai és bulgáriai, vagyis szárazföldi expanzióját támogatta. Sonnino egy megerősödött Szerbiában nem látott veszélyforrást, amennyiben azt egy önálló, vagy Magyarországgal perszónalunióban álló Horvátország, egy független Montenegró és egy olasz függésben álló nagy Albánia határolt volna.²⁴ Sonnino 1915-ben legfeljebb az Osztrák–Magyar Monarchia kettéválásával számolt, viszont az így létrejövő Magyarországnak akkora erőt kívánt biztosítani,²⁵ hogy az az olasz, az albán és a román állammal karöltve hatékonyan léphessen fel mindenféle germán és szláv imperialista törekvéssel szemben. Ráadásul Sonnino ezen potenciális átalakulást semmiképpen sem kívánta elősegíteni, hiszen szavaival élve az olasz háborús célok között nem szerepelt sem ellenséges államok feldarabolása, sem azok belső felépítésének megváltoztatása.²⁶

A háború végi problémák

1917–1918 fordulója jelentős változást hozott. Az Amerikai Egyesült Államok hadserege ekkor még nem állt készen, így nem tudta betölteni az orosz hadsereg összeomlása miatt keletkezett űrt. Ráadásul a caporettoi áttörés után már az olasz fronton is szükség volt angol és francia alakulatokra, akiket csak a nyugati frontról lehetett átcsoportosítani, így az erők további szétforgácsolódásának megelőzése miatt muszáj volt gyengíteni a központi hatalmakat. Erre két reális módot látott az antant: vagy tárgyalással (különbéke), vagy a belső feszültségek növelésével (a függetlenedni kívánó nemzetiségek felkelése) ki kellett léptetni a háborúból a Monarchiát, ami automatikusan a terület német megszállását vonta volna maga után, így a németek szétforgácsolt ereje már nem okozott volna gondot az antant számára.²⁷ Az orosz különbéke mellett a bolsevik hatalomátvétel azért is okozott gondokat, mert nyilvánosságra hozták a cári időszak titkos megállapodásait, miközben a wilsoni elvek fogadtatása lehetetlenné tette a korábbi titkos diplomácia változatlan folytatását. A nemzeti önrendelkezés gondolatát, bármit is értettek ez alatt a politikusok, be kellett emelni a háborús célok közé, így mindenki sietett tisztázni a célkitűzéseit. Ezen szándék ráadásul a Monarchia különbéke-törekvésével is találkozott, amit az antant tagjai különféleképpen értékelték. Lloyd George angol miniszterelnök például 1918. január 5-én foglalta össze a háborús céljait. A Szakszervezetek Kongresszusán tartott beszédében ugyan kiállt a Monarchia szükségessége mellett, amikor elvetette felbomlasztásának gondolatát, de ezzel párhuzamosan megkérdőjelezte a londoni

²⁴ MONZALI, 2012. 33–34.

²⁵ Ezen tervet egyik lehetséges magyarázata, hogy Sonnino 1915 tavaszán, még az olasz hadba lépés előtt, Török János lelkész közvetítésével tárgyalt magyar politikusokkal. Ekkor a Függetlenségi Párt Dél-Tirolért cserébe a románok erdélyi igényeinek és a fiumei tengerpartra irányuló olasz tervek mérséklésére kapott szóbeli ígéretet Sonninótól. Ezek a tárgyalások nem merültek feledésbe, 1918–1919 fordulóján is hivatkozási alapnak számítottak. Lásd: KÁROLYI, 1965. 125–130., illetve LITVÁN (SZERK.), 1978. 129; 130; 395. sz.

²⁶ MONZALI, 2018. 322–323.

²⁷ GLANT, 2009. 85–87; CARTENY, 2019. 80.

egyezmény tartalmát, mert csak a határmenti olasz lakosok átengedését tartotta fontosnak, amely csekélységnek bizonyult volna az olasz kormány kívánságaihoz képest. Ez pedig a caporettoi vereséget követően legyengült olasz fél kárára, de elősegítette volna egy különbécse kötését a Monarchiával. Hasonlóképpen negatív visszhang követte Wilson 14 pontját, amely tudatosan kétértelműen fogalmazott a Monarchia sorsát illetően.²⁸ A római Külügyminisztériumban a caporettoi áttörést követően szóba sem jöhetett egy különbécse, hiszen egy ilyen megállapodás keretei között nem lehetett volna megszerezni a londoni egyezményben igényelt területeket, maradt tehát a nemzetiségi légiók megszervezése, vagyis a Monarchia nemzetiségi alapon történő bomlasztása.²⁹

Az új stratégia viszont sok kérdést is felvetett. Az 1917. július 20-i korfui nyilatkozat alapján megvalósíthatónak tűnt a horvátok és a szerbek által dominált délszláv állam, amelynek létrejöttét korábban hevesen ellenezte az olasz külpolitika. Emellett Vittorio Emanuele Orlando miniszterelnök a nemzetiségek bajnokaként kívánt fellépni, ami ugyan alapvetően egyezett Sonnino irányvonalával, de az óvatos, elméleti felvetések helyét látványos politikai gesztusok vették át, valamint a Külügyminisztérium számára egyre komolyabb nehézséget okozott összehangolni a londoni egyezmény betartására irányuló szándékot az új szövetségesekkel való összhang megteremtésével.³⁰ Különösen azért, mert az utóbbiakban nem is igazán bíztak. Az olasz fronton a dezertőrök száma ugyanis elenyésző volt,³¹ így az olasz hatóságok szemében az utólag „elnyomott nemzetiségüként” emlegetett hadifoglyok egyáltalán nem tűntek természetes szövetségesnek és a Monarchia ellenségeinek.

Az új szemlélet jegyében 1918. április 8–10-én rendezték meg az „elnyomott nemzetiségek” római kongresszusát. Ez a Monarchia kormányzatának legitimitását kérdőjelezte meg, ugyanis a hatalmat gyakorló magyar és osztrák nemzetiségek számára alacsonyabb volt, mint a szláv, illetve román etnikumoké, amelyek érdekeit a kongresszus nézetei szerint senki sem képviselte, így az „elnyomott nemzetiségek” önkormányzatiságát kellett biztosítani, és ennek elérése új olasz háborús célállakult. A római kongresszus túllépett ezen a célon, ugyanis elismerte a jugoszláv nemzet egységes államának szükségességét, ami már nem a Monarchia esetleges belső átalakítását, hanem nyíltan ennek feldarabolását vetítette előre. Az olasz kormány ezen álláspont hallgatólagos elfogadásával³² az Adriai-tenger jugoszláv–olasz

²⁸ MONZALI, 2012. 36–37. A 14 pont értelmezése kapcsán lásd: GLANT, 2009. 86–87.

²⁹ CARTENY, 2019. 78–79.

³⁰ MONZALI, 2012. 38–39.

³¹ Az 1915. július 15–31. és 1918. szeptember 1–15. közötti időintervallumban összesen 169,404 hadifogoly került olasz kézbe, akik mellé 5954 dezertőr társult. (AUSSME, F-11, 112, 8. Prigionieri e disertori. Statistika.)

³² A római kongresszust megelőzően, 1918. február 20–23-án Londonban zajlott a szövetségközi szocialista konferencia, ahova az olasz küldöttek a kormány pénzügyi támogatásával mentek. A program itt is az elnyomott nemzetiségek témája körül forgott, akiknek a támogatását elfogadták, igaz, az egybegyűltek a Monarchia felbomlasztását még nem tűzték ki célul. (MONTELEONE, 1970. 326.) Az olasz kormány főleg a háttérből jelezte a támogatását. Egyrészt a kongresszust a római városháza szervezték, amely akkor is meglehetősen exponált helynek számított. A felszólalók között viszont nem voltak kormánytagok. (CARTENY, 2019. 83–84.) Az olasz miniszterelnök április 11-én, vagyis a munkálatok lezárását követően fogadta a kongresszus küldötteit, akik átadták neki a későbbiekben „római egyezmény” néven emlegetett végzéseket. (CAPPELLANO, 1996. 229.)

érdekszférára történő felosztását is felvállalta, viszont Sonnino ódzkodott konkrét ígéretet megfogalmazásától. A külügyminiszter ugyanis nem kívánt engedni a londoni egyezmény érvényesítésére irányuló céljából, amely elfogadhatatlan volt a római kongresszus égisze alatt megfogalmazott nemzetiségi célkitűzés követelõi számára.³³ Ez a kettősség a békekonferencián okozott problémákat, amikor kirobant az úgynevezett „adriai kérdés”, viszont egészen 1918 végéig a kérdés elodázása a Monarchia gyengítése és az olasz katonai potenciál növelése irányába hatott.³⁴

Ilyen előkészület után viszont megmagyarázhatatlan, hogy az olasz Külügyminisztérium miért nem készült fel kellőképpen a békére és a békekonferenciára. Például nem sikerült összhangba hozni az igényeket és az új jelszavakat. Nem született részletes tervezet, amely tartalmazta a képviselni kívánt álláspontot, és a Külügyminisztérium békeelőkészítő-bizottságot sem hozott létre. Ráadásul a Monarchia összeomlása olyan váratlan helyzetet teremtett, amelynek megoldásában ezen előkészítő munkálatok hiányában sokszor csak az improvizáció segített. Mindennek nem kellett volna így történnie. Például a csehszlovák–olasz viszonyt hamarabb sikerült szerződéses formában rögzíteni, mint a csehszlovák–francia együttműködést.³⁵ Magyar viszonylatban viszont hónapok teltek el úgy, hogy nem sikerült kideríteni, kivel is kell tárgyalni.³⁶ Az olasz közép-európai térségpolitika pedig kudarcra volt ítélve, hiszen lehetetlen vállalkozásnak bizonyult összebékíteni Csehszlovákiát, Romániát és Magyarországot a délszláv állam ellenében. Az olasz kormány legalább a magyarországi katonai beavatkozás kapcsán reálisan számolt az erőviszonyokkal, és nem kívánt önállóan fellépni. 1918 végén, Budapest megszállása kapcsán ugyanis Sonnino csak ahhoz ragaszkodott, hogy ha a többi antantország részt vesz a vállalkozásban, akkor az olaszok ne maradjanak ki. Máskülönbén érdektelenségének adott hangot.³⁷ A Tanácsköztársaság elleni fellépés során pedig szintén egy meglehetősen semleges álláspontot képviseltek az olasz béke delegáció tagjai, különösen, ha az olasz erőket is igényelt.³⁸

A békekonferencián az olasz delegáció elszigetelődött, saját érdekeit nem tudta megfelelően képviselni, a közép-európai hegemon szerepért folytatott küzdelmét pedig hosszútávon elvesztette. A Monarchia bukása által teremtett hatalmi vákuumot Rómának nem sikerült megfelelően kezelnie. Az olasz társadalom megosztottan került ki a háborúból, szociális és ideológiai feszültségek mellett a nemzetközi sikertelenség is tetézte a bajt, és erőre kaptak a szélsőségek. A liberális Olaszország és különösen annak politikai elitje nem tudta megoldani a problémákat, így a fasiszmus hatalomra jutását és a diktatúra kiépítését sem sikerült megakadályozni. A sors iróniája, hogy a Gabriele d'Annunzio-féle „megcsontított győzelem” legendáját kisajátító rezsim külpolitikájában továbbra is a liberális hagyományokat követte, hiszen a Vittorio Emanuele Orlando–Sidney Sonnino páros által hirdetett elképzelés szerint fel kellett bomlasztani a délszláv államot, és helyette egy, az olaszokkal

³³ CARTENY, 2019. 82–85.

³⁴ JUHÁSZ, 2018. 27–31.

³⁵ DDI, 5/X. 581. sz.

³⁶ JUHÁSZ, 2018. 33–42; GUIDA, 2017.

³⁷ DDI, 6/I. 264; 279; 306; 334; 350; 359. sz. A megszállási övezetek elhatárolására lásd: DDI, 6/I. 863. sz.

³⁸ JUHÁSZ, 2018. 33; 40; 52; 55–56. sz.

szemben előzékeny horvát utódállam létrejöttét kellett elősegíteni. Ezen koncepció hagyományt teremtett, és a két világháború közötti olasz külpolitika egyik fő irányvonalává vált. Ezzel viszont vetélkedett az a koncepció, amelyet a Giovanni Giolitti miniszterelnök–Carlo Sforza külügyminiszter páros tett magáévá, miszerint a szerbekkel érdemes megállapodni az adriai-tengeri célokat kitűző horvátok kárára.³⁹ A közép-európai olasz politikát pedig mindig az aktuális módszer határozta meg, vagyis az olasz–jugoszláv viszony a Monarchia többi utódállamához fűződő kapcsolatokat is befolyásolta.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

AUSSME   **Archivio Ufficio Storico, Stato Maggiore dell'Esercito**
F-11   Commissione per l'interrogatorio dei prigionieri di guerra – Vario riguardante i prigionieri di guerra della prima guerra mondiale

Nyomtatott források és szakirodalom

CAPPELLANO

1996   CAPPELLANO, Filippo: Le legione romena. In: *Studi storico militari* 1996. Roma, [K. n.], 1996. 227–344.

CARTENY

2019   CARTENY, Andrea: Il congresso di Roma e le nazionalità oppresse. In: *Il 1918. La Vittoria e il Sacrificio. Congresso di studi storici internazionali*. Roma, Ministero della Difesa Ufficio Storico, 2019. 75–87.

CATTARUZZA

2008.   CATTARUZZA, Marina: *L'Italia e il confine orientale*. Bologna, Il Mulino, 2008.

CHABOD

1971   CHABOD, Federico: *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*. Roma–Bari, Laterza, 1971.

CORSINI

1994   CORSINI, Umberto: La questione nazionale nel dibattito trentino. In: CORSINI, Umberto: *Problemi di un territorio di confine. Trentino e Alto-Adige dalla sovranità austriaca all'accordo Degasperi-Gruber*. Trento, Comune di Trento, 1994. 91–144.

DI MICHELE

2018   DI MICHELE, Andrea: *Tra due divise. La Grande Guerra degli italiani d'Austria*. Roma–Bari, Laterza, 2018.

³⁹ PUPO, 2018. 71.

DDI

- 1/VI MOSCATI, Ruggero (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani. Serie 1., vol. VI.* Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, 1981.
- 1/VII MOSCATI, Ruggero (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani. Serie 1., vol. VII.* Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, 1983.
- 4/XII TORRE, Augusto (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani. Serie 4., vol. XII.* Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, 1964.
- 5/I TORRE, Augusto (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani. Serie 5., vol. I.* Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, 1954.
- 5/III ANCHIERI, Ettore – PASTORELLI, Pietro (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani. Serie 5., vol. III.* Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, 1985.
- 5/X ANCHIERI, Ettore (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani. Serie 5., vol. X.* Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, 1985.
- 6/I MOSCA, Rodolfo (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani. Serie 6., vol. I.* Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, 1956.

GLANT

- 2009 GLANT Tibor: A 14 pont története és mítosza. *Külügyi Szemle*, 8. (2009.) 4. sz. 84–99.

GUIDA

- 2017 GUIDA, Francesco: L'Ungheria e gli ungheresi alla fine della Grande guerra, un rapporto ambiguo. In: *All'ombra della Grande Guerra.* A cura di: RUSPANTI, Roberto – TURGONYI, Zoltán. Budapest, Centro Ricerche di Scienze Umanistiche dell'Accademia Ungherese delle Scienze, 2017. 271–282.

HORVÁTH

- 2014 HORVÁTH Jenő: Olaszország semlegessége a Nagy Háború első kilenc hónapjában In: NÉMETH István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Budapest, L'Harmattan, 2014. 208–230.

JUHÁSZ

- 2018 *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről 1919–1920.* A forrásszövegeket válogatta, fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta JUHÁSZ Balázs. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.

KÁROLYI

- 1965 KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen.* Budapest, Gondolat, 1965.

KOCSIS

- 2015 KOCSIS András: A Kettős- és Hármasszövetség katonapolitikai együttműködése és szerepe az első világháború kirobbanásában. In: *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* Főszerk.: MAJOROS István. Szerk.: ANTAL Gábor – HEVŐ Péter – M. MADARÁSZ Anita. Budapest, ELTE BTK, 2015. 147–166.

LITVÁN (SZERK.)

1897 LITVÁN György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése 1. 1905–1920*. Budapest, MTA, 1978.

MAZZINI

1940 MAZZINI, Giuseppe: *Scritti politici editi ed inediti, Vol. LXXXVI*. Imola, Galeati, 1940.

MONTELEONE

1970 MONTELEONE, Renato: La politica dei Socialisti e democratici irredenti in Italia nella grande guerra. *Studi Storici*, 11. (1970) 2. sz. 313–346.

MONZALI

2007 MONZALI, Luciano: *Italiani di Dalmazia 1914–1924*. Firenze, Le Lettere, 2007.

2012 MONZALI, Luciano: Sidney Sonnino e la politica estera italiana nell'età degli imperialismi europei. In: *La politica estera dei Toscani. Ministri degli Esteri nel Novecento*. A cura di: BALLINI, Pier Luigi. Firenze, Polistampa, 2012. 13–53.

2016 MONZALI, Luciano: L'Italia e la guerra austro-prussiana del 1866. Alcuni aspetti politici e diplomatici. *Nuova Rivista Storica*, 100. (2016) 3. sz. 773–802.

2018 MONZALI, Luciano: La politica estera di Sidney Sonnino e i fini di guerra dell'Italia (1915–1917). Alcune riflessioni. In: *La Guerra di Cadorna 1915–1917. Atti del Convegno Trieste – Gorizia 2-4 Novembre 2016*. A cura di: NEGLIE, Pietro – UNGARI, Andrea. Roma, USSME, 2018. 315–325.

NÉMETH (SZERK.)

2014 NÉMETH István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, L'Harmattan, 2014.

PALLAVER–GEHLER (A CURA DI)

2010 PALLAVER, Günther – GEHLER, Michael (a cura di): *Università e nazionalismi. Innsbruck 1904 e l'assalto alla Facoltà di giurisprudenza italiana*. Trento, Fondazione Museo storico del Trentino, 2010.

PASTORELLI

1997a PASTORELLI, Pietro: Le relazioni dell'Italia con la Serbia dal luglio 1914 all'ottobre 1915 In: PASTORELLI, Pietro: *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana, 1914–1943*. Milano, Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto, 1997. 13–41.

1997b PASTORELLI, Pietro: Fiume e il Patto di Londra. In: PASTORELLI, Pietro: *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana, 1914–1943*. Milano, Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto, 1997. 43–53.

1997c PASTORELLI, Pietro: Il principio di nazionalità nella politica estera italiana. In: PASTORELLI, Pietro: *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana, 1914–1943*. Milano, Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto, 1997. 199–225.

PUPPO

2018 PUPPO, Raoul: *Fiume città di passione*. Roma–Bari, Laterza, 2018.

RENZI

- 1966 RENZI, William A.: The Russian Foreign Office and Italy's Entrance Into the Great War, 1914–1915: A Study in Wartime Diplomacy. *The Historian*, 28. (1966) 4. sz. 648–668.
- 1983 RENZI, William A.: Who Composed “Sazonov’s Thirteen Points”? A Re-Examination of Russia’s War Aims of 1914. *The American Historical Review*, 88. (1983) 2. sz. 347–357.

RUFFO

- 1998 RUFFO, Maurizio: *L’Italia nella Triplice Alleanza*. Roma, USSME, 1998.

TORREY

- 1966 TORREY, Glenn E.: The Rumanian-Italian Agreement of 23 September 1914. *The Slavonic and East European Review*, 44. (1966) 103. sz. 403–420.

VAN KESSEL

- 2016 VAN KESSEL, Tamara: *Foreign Cultural Policy in the Interbellum: The Italian Dante Alighieri Society and the British Council Contesting the Mediterranean*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2016.

Bari László Bence

Egy birodalom öröksége

A cseh(szlovák)¹ politikai érdekképviselet transznacionális fogalomtörténete az I. világháborúban (1917–1918)

O *drakouštět se* – „ausztriátlanítás”: az 1918 utáni Csehszlovákia politikai kultúrájának ez a kifejezés lett a kulcsfogalma.² A koncepció forrása a csehszlovák politikai elit azon erősen befolyásos csoportja volt, amely az I. világháború során legfőbb céljaiként a Habsburg Monarchia elpusztítását és a független nemzetállam megteremtését tartotta számon. E közösség tagjai 1914–1918 között, politikai emigránsokként kampányoltak ügyük mellett Nyugat-Európa, illetve Észak-Amerika országaiban – sokáig vajmi kevés sikerrel. A világháború után azonban éppen ennek a társaságnak a cseh (és szlovák) történelemre, a közelmúltra és a Habsburg Monarchia utolsó éveire vonatkozó narratívája vált dominánssá – elhomályosítva vagy akár kirekesztve az egyéb korabeli élményeket és nézőpontokat, valamint sematizálva az utókor nézőpontját.³

Jelen tanulmány célja éppen ezért a cseh nemzet és a Habsburg Monarchia I. világháborús történetének egy komplexebb bemutatása két fő forráscsoport, Tomáš Garrigue Masaryk angol nyelvű, *Az új Európa* című műve, valamint az ausztriai Cseh Unió képviselőinek a Reichsrat⁴ képviselőházában (Abgeordnetenhaus) elhangzott, német nyelvű beszédein keresztül. A kutatás elsősorban az I. világháború utolsó két évére fókuszál (1917–1918), amikor a csehszlovák politikai emigráció és az ausztriai Cseh Unió nyilvános működése egymással párhuzamosan történt.

¹ A „csehszlovakizmus” fogalma, illetve politikai vonatkozásban a „csehszlovák” kifejezés használata megkerülhetetlen a tanulmány során, amelynek fókuszában a cseh dominanciájú csehszlovák politikai emigráció mellett a 19. századi és I. világháborús ausztriai cseh politikai diskurzus áll. Éppen ezért a „csehszlovák” és „cseh” jelzőket egyaránt használni fogom.

² ORZOFF, 2009. 58.

³ Az egyik ilyen, utóbb marginalizált csoport az oroszországi csehszlovák politikai emigráció volt, amely az 1917 februárjában kirobbant forradalomig valójában a külföldi csehszlovák érdekképviselet jelentős tényezőjének számított. Tartalmi, illetve nyelvi korlátok miatt sajnos e tanulmány keretein belül nincs lehetőség ennek a csoportnak a tevékenységét és álláspontját bemutatni.

⁴ Birodalmi Tanács: 1867-től az alkotmányos Ausztria törvényhozó testülete, amelynek képviselőházában jelen voltak az egyes nemzeteket képviselő pártok is.

Az említett források nyomán rekonstruálható politikai nyelveket, s ezek szókincsét a fogalomtörténet eszközeivel fogom elemezni. Ennek során azon módszertani megfontolásokat szeretném foganatosítani, amelyeket Trencsényi Balázs tett *A politikai nyelvei* című művében. Ebben a szerző arra hívta fel a figyelmet, hogy a fogalomtörténet számára leggyümölcsözőbb gyakorlat talán az lenne, ha a különböző iskolák (Cambridge, *Begriffsgeschichte*) módszereit ötvöznénk egymással. Egy „ideális” fogalomtörténeti mű a vizsgált fogalmak esetében egyszerre számolna a fogalmak hosszabb történeti távlatokban (*longue durée*) történő változásával, az ezeket felhasználó politikai nyelvek évtizedes távlataival, valamint az így cselekvő politikai aktorok limitált időtávlatú beszédaktusaival. A tanulmányba igyekszem majd ezeket a megfontolásokat beépíteni. Ennek megfelelően, bár vizsgálatom fókuszában az I. világháború kései szakasza áll, a szóban politikai nyelvek és szókincszek esetében számolni fogok a hosszú 19. századi előzmények diakronikus hatásával is. Emellett arra is törekszem majd, hogy szövegemben a vizsgált fogalmakat a megfelelő normatív keretekben tárgyalva teljes képet adhassak azok megértéséhez.⁵

Tanulmányomban ugyanakkor szeretnék túllépni a fogalomtörténet hagyományosan nemzeti keretein is. Hans-Jürgen Lüsebrink német történész már 1997-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a fogalmak és fogalmi mezők interkulturális dimenziója, az ún. kulturális transzferek megértése nagyban gazdagíthatja a történelmi múlttól alkotott képünket.⁶ Éppen ezért az általam vizsgált politikai nyelvek és szókincszek esetében hangsúlyozni fogom a transznacionális közegek mint normatív keretek jelentőségét a nemzeti alapokkal bíró politikai nyelvek megértése szempontjából. A cseh(szlovák) politikai nyelvek szempontjából véleményem szerint döntő jelentőséggel bírt az, hogy 1918-ig a cseh nemzet mint a kollektív identitás egyik legfőbb normatív kerete a Habsburg Monarchia politikai-jogi entitása volt. Ez a történelmi korokon átívelő, multietnikus államkeret és politikai rendszere jelentős hatást gyakorolt a nemzet politikai nyelveire. A csehszlovák politikai emigráció esetében az I. világháború során emellé társult annak az angolszász közegnek a nyomása is, amelyben Masaryk *Az új Európa* című könyve végül megszületett. Ezen transznacionális közegek jelentőségét azzal is hangsúlyozni kívánom, hogy a vizsgált fogalmak esetében azok eredeti formájaként német vagy angol kifejezéseket tüntetek fel. Elvégre a hosszú 19. századi Habsburg Monarchia, az I. világháborús ausztriai Reichsrat, valamint *Az új Európa* angolszász közegének transznacionális diskurzív kontextusaiban a cseh politikai érdekképviselet csoportjai ezeken a nyelveket mint a domináns kultúrák kommunikációs csatornáit használták saját szókincsük közvetítésére.

Tanulmányom szempontjából különösen a birodalmiság jelentőségét szeretném hangsúlyozni, amely a nemzeti létezés egyik meghatározó történelmi kerete volt. Ezért tartom fontosnak azt, hogy a cseh vagy bármely más térségbeli nemzet történelmét ne csupán a nemzetállamiság utólagosan konstruált narratíváján keresztül mutassuk be. Elvégre a Közép- vagy Kelet-Európaként definiált régió története éppúgy komplex rendszer, ahogyan az itt megtalálható nemzetek történelme is. Így például a cseh nemzet létének és érdekérvényesítési lehetőségeinek a soknemzetiségű Habsburg Monarchia is az egyik megkerülhetetlen kerete volt az

⁵ TRENCSENYI, 2007. 34–36.

⁶ LÜSEBRINK, 2016. 153–154.

I. világháború végéig. A csehek döntő többsége 1867-től az I. világháború végéig a Monarchia, egész pontosan Ausztria⁷ lakosa volt, amelynek hatalmi rendszere az állam 1918-as összeomlásáig meghatározta az életüket. A Habsburg-dinasztia közel négyszáz éves helyi uralma, a multietnikus birodalmi állam egy interkulturális dimenziót biztosított: e normatív keretek befolyása még a birodalmiság kései szakaszában is meghatározta a cseh nemzeti érdekképviselő politikai nyelveit. Ezekhez ugyanakkor csatlakoztak, s át is formálták az I. világháború nemzetközi értelemben is jelentős kulcsfogalmait.

További fontossággal bírt 1914 után az, hogy az ausztriai cseh pártok mellett a csehszlovák politikai emigráció is kénytelen volt más, domináns politikai kultúrákhoz, s ezek bevett fogalmi rendszereihez igazodni. Azonban arra is igyekszem majd rámutatni munkám során, hogy a Habsburg Monarchia még a nemzetállamiságra törekvő csehszlovák politikai emigráció számára sem csupán gondolatviláguk antitézisének jelentette. Az ausztriai közeg bizonyos hagyományok forrását is képezte e csoport számára – azaz e tekintetben kontinuitás volt észlelhető a birodalmi és a nemzetállami diskurzusok között. Tanulmányom során láthatóvá válik majd az a jelenség, miszerint a cseh(szlovák) nemzeti érdekképviselő politikai csoportjai politikai szókincsei javarészt közösek voltak; azonban az érvkészletek céljait és jelentéstartalmait, a használt fogalmak és ellenfogalmak rendszereit elsősorban azok transznacionális diskurzív kontextusa határozta meg. Ennek hátterében az a tény állt, miszerint a nemzeti érdekek térnyerése az I. világháború során csak a nemzeteken túlmutató struktúrák, a birodalmiság és a nemzetközi kapcsolatok viszonylatában volt lehetséges.

Hogy céljaimat maradéktalanul teljesíthessem, tanulmányom első részében a hosszú 19. századi Habsburg Monarchia és a cseh nemzeti mozgalom politikai kontextusait és változó politikai nyelveit mutatom majd be. Ezt követi majd az I. világháború során a nemzet érdekképviselőnek teret adó transznacionális közegek ismertetése; ennek nyomán mutathatom ugyanis be az 1917–1918-ban párhuzamosan működő ausztriai Cseh Unió politikusainak és a csehszlovák politikai emigráció szókincseit, ezek pontos kontextusait, használatainak célját, valamint ellenfogalmait.

A cseh nemzet politikai érdekképviselőnek politikai nyelvei a hosszú 19. század Ausztriájában

A Habsburg-dinasztia uralkodói a 1618–1620-as cseh felkelés leverését követően olyan központosító politikába kezdtek, amely a kora újkori birodalmi állam javára bontotta fel az ún. cseh koronatarományok (Csehország, Morvaország, Szilézia)

⁷ Az 1867 utáni Osztrák–Magyar Monarchiának ezt az államfelét hivatalosan „a birodalmi tanácsban képviselt országok és királyságok” (*Im Reichsrat vertretenen Länder und Königreichen*) megnevezéssel illették, én azonban a nemzetközi és magyar történettudományban kialakult hagyományt követve az „Ausztria” és a „Ciszlajtánia” kifejezéseket fogom használni. A fogalmi zavarok elkerülése miatt ugyanakkor a Habsburg Monarchiát mint államkeretet nem fogom az „Ausztria” kifejezéssel jelölni; az 1867 előtti időszakban a „Habsburg Birodalom”, a kiegyezés utáni korra nézve pedig az „Ausztria–Magyarország” és az „Osztrák–Magyar Monarchia” szinonimákat fogom használni.

egységét, és amely lassan, de biztosan ásta alá a tartományi rendek érdekérvényesítő lehetőségeit.⁸ A 19. században ezzel a centralizált hatalmi struktúrával szemben modernizálta és tette központi jelentőségűvé a cseh nemzeti diskurzus az ún. „cseh államjog” (*böhmisches Staatsrecht*) fogalmát. A cseh liberális nacionalizmus ugyanis jogelődöt látott a kora újkori Cseh Királyságban, s annak rendi képviselőjében. Erre a hagyományra hivatkozva egyszerre lehetett érvelni a történelmi államiság, a „nemzetinek” tekintett területi egység feltámasztása és a fennálló jogrend liberális, a modern nemzet érdekeinek megfelelő reformja mellett. A késő 18. századi, kora 19. századi nemzeti mozgalmak körében nem volt egyedülálló ez az érvelés; ekkor a Habsburg Monarchiában még általános volt a történelemre mint jogalapra való hivatkozás a politikai és jogi rendszerek reformja érdekében.⁹ E törekvések birodalmi és transznacionális kontextusát az a soknemzetiségű Ausztria jelentette, amelynek állami egysége 1804-ben, a napóleoni háborúk eredményeképpen jött létre.

Nem véletlen, hogy a „cseh államjog” ebben a közegben az „autonómia” modern ausztriai fogalmával kapcsolódott össze. A kifejezés eredeti, ókori hellén formájában (*αὐτονομία*) a közösség a jog által garantált függetlenségét jelentette. A német felvilágosodás diskurzusában viszont az autonómia (*Autonomie*) új kiindulóponttal vált központi fogalommá: a kifejezés meghatározó, kanti értelmezésében elsősorban az egyén saját szabadságára vonatkozó képességével, „önrendelkezésével” (*Selbstbestimmung*) volt egyenértékű. A kora 19. században az ausztriai liberális gondolkodók a fogalmat mindkét említett dimenzióban használták: véleményük szerint ugyanis Ausztria jövőbeli, alkotmányos államiságának az addigi uralkodói abszolutizmussal szemben mind az egyéni szabadságjogokat, mind pedig a közösségek (*Gemeinde*) autonómiáját is garantálnia kellett. Ezen elveknek úgy a koronatarományok (*Länder*) szintjén, mint az alsóbb szintű közigazgatásban is érvényre kellett jutniuk.¹⁰

A Habsburg Monarchia multietnikus jellege miatt a 19. század során megjelent és teret nyert az a gondolat is, miszerint ennek a „nemzetiségi államnak” (*Nationalitätenstaat*) garantálnia kell a nemzetiségek mint közösségek egyenjogúságát is (*Gleichberechtigung der Nationalitäten*). Ennek az elképzelésnek a hirdetői szerint a nemzetiségek emancipációja oldotta volna mind a közösségek egymás közötti viszályait, mind pedig ellentéteiket a birodalmi kormányzattal – azaz hozzájárult volna az ún. „nemzetiségi kérdés” (*Nationalitätenfrage*) megoldásához. Ennek hangoztatásában – az államjogi érvelés fenntartása mellett – vezető szerepet játszottak a korabeli cseh politikusok is.¹¹

Ebben a vonatkozásban különösen fontos megemlíteni a cseh nemzet „atyjaként” számontartott František Palacký föderalizmus-konceptcióját. A politikus ugyanis 1848/49 forradalmi időszakában a Habsburg Monarchia nemzeti alapon történő újjászervezése mellett érvelt. Az új föderatív állam alapjait a történelmi jog, a nyelvi közösségek és a földrajzi tényezők figyelembevételével megszervezett nemzeti területek szolgáltatták volna – amelyek egyike természetesen a Cseh

⁸ HLAVAČKA-HÁJEK, 2018. 317–318.

⁹ TRENCSENYI-BAÁR-JANOWSKI-FALINA-KOPEČEK, 2016a. 214–215.

¹⁰ BINDER, 2006. 239–240.

¹¹ STOURZH, 1985. 17–19.

Királyság volt. Fontos megjegyezni, hogy Palacký koncepciója ugyanakkor egy erős birodalmi kormányzat és államegység fennmaradásával is számolt. Ennek oka abban rejlett, hogy a cseh politikus Monarchia-víziójának ellenpontjait elsősorban a (nagy)német egységállam létrejötte, valamint a cári Oroszország terjeszkedése mint lehetőségek jelentették. Ezek nem csupán a Habsburg Birodalom felbomlásával fenyegettek, de népeinek, s különösen a cseheknek újfajta idegen uralmak alá való kerülésével is.¹²

Az erre irányuló kísérletek¹³ ellenére a Monarchia föderatív átalakulása nem következett be sem 1848/49-ben, sem az ezt követő időszakban; azonban a nemzetiségi egyenjogúság jogelvét végül Ausztria 1867-es, ún. „decemberi alkotmánya” (*Dezemberverfassung*) tartósan is rögzítette. Az alaptörvény az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés és Ciszlajtánia mint alkotmányos állam létrejöttének politikai következménye volt. A decemberi alkotmányt az a birodalmi tanács (*Reichsrat*) vitatta meg és fogadta el, amely ezentúl Ausztria saját törvényhozó szervének számított, és amelynek képviselőházában (*Abgeordnetenhaus*) a különféle nemzetiségek politikai képviselője is biztosítva volt. Bár az így megszülető alaptörvény nem ismerte el jogi alanyként Ausztria ún. „néptörzseit” (*Volksstämme*), 19. paragrafusával mégis jogos igényként rögzítette az állampolgároknak a „nemzetiségük ápolására és megőrzésére” vonatkozó törekvéseit. Ezek a határozatok a nemzeti autonómiával kapcsolatos diskurzus egyik új kiindulópontjaként szolgáltak.¹⁴

Mindezen előrelépések ellenére a cseh nemzeti érdekeket képviselő politikusok körében általános felháborodást keltett a tény, miszerint a Cseh Királyság nem részesült a Magyar Királysághoz hasonló bánásmódban. A cseh politikusoknak a dualista struktúrával szembeni tiltakozásai miatt 1870/71-ben felmerült annak a lehetősége is, hogy az ausztriai kormányzat eleget tegyen az államjogra vonatkozó cseh követeléseknek.¹⁵ Az ezt a célt nyomatékosító cseh felszólalások kezdetben a cseh politikai nemzet (*böhmische politische Nation*) és a Cseh Királyság autonómiájának elismerését várták a bécsi kormánytól és a Habsburg-dinasztiától.¹⁶ A „cseh politikai nemzet” mint koncepció nem véletlenszerűen jelent meg a szövegben: a cseh nemzeti érdeképviselet az 1867-et követő időszakban a magyar politikai nemzet sikeres példája nyomán modellezte le érvrendszerét.¹⁷ 1870 decemberében a cseh tartományi gyűlés képviselői pedig olyan memorandumot írtak Friedrich Ferdinand von Beust birodalmi kancellárnak, amely komplex rendszerbe helyezte és újabb fogalmakkal bővítette politikai nyelvük eszköztárát.

Az emlékiratban a képviselők a dualista berendezkedésre (*dualistische Gestaltung*) olyan hatalmi rendszerként hivatkoztak, amely a lakosság többségét (*Majorität*) alkotó szlávokat a magyar és német „néptörzsek” uralma (*Herrschaft*) alá kényszerítette. Ezzel szemben a történelmi államjog érvrendszere a cseh politikai nemzet

¹² TRENCSENYI–BAÁR–JANOWSKI–FALINA–KOPÉČEK, 2016b. 255–256.

¹³ Az 1849-es kemsieri alkotmányt, valamint az 1860-as októberi diplomát a kortársak és az utókor egyaránt föderációs kísérletekként értelmezték, amelyek azonban nem váltak a tervezett ausztriai, illetve monarchiabeli államreformok tartós alapjává.

¹⁴ STOURZH, 1985. 74–75; 189–193.

¹⁵ MUTSCHLECHNER, 2022b.

¹⁶ PALACKÝ ET AL., 1870a. 1–2.

¹⁷ SZFORLUK, 1982. 102.

„egyéniségét” (*Individualität*), azaz önrendelkezésre (*Selbstbestimmung*) való igényét fejezte ki. A cseh érdekképviselő az ekkor már érvényben lévő ausztriai alkotmányos jogelvekre való hivatkozással, s azok tágabb kontextusba helyezésével igyekezett tovább erősíteni érvelését. Állításuk szerint ugyanis az egyéni szabadságjogok és a nemzetiségi egyenjogúság kiteljesítését éppen a „nemzetek” vagy „népek önrendelkezésének” (*Selbstbestimmung der Nationen, der Völker*) általános elve tette volna lehetővé. Ennek érvényesülése nyomán Ausztria és a kor meghatározó államformájává a föderációnak (*Föderation*) kellett volna válnia.¹⁸

A „nemzeti önrendelkezés” koncepciója igazi újdonságot jelentett a cseh érdekképviselő politikai nyelvében. Ez olyan egyetemes kulcsszóként jelent meg, amely túlmutatott az ausztriai diskurzus addigi határain. Ugyanis míg az autonómia elsősorban a Habsburg Monarchia fogalomtörténeti és politikai hagyományain belül értelmezhető koncepció volt, addig az önrendelkezés fogalma – a cseh érvelés szerint – a nemzet létezéséből, saját identitásából szervesen fakadó igényt jelölt. Az erre való hivatkozást az a befolyásos, német liberális intellektuális közeg tette időszerűvé, amelyet meghatározott a német nemzetállami egység korabeli kialakulása. Az ezt a folyamatot kísérő német diskurzus ugyanis elsősorban a népek önrendelkezésére hivatkozott, mint a nemzeti egység jogalapját szolgáltató koncepcióra.¹⁹ A cseh vonatkozásban ugyanakkor a népek önrendelkezési jogának ellenfogalmaiként egyértelműen a dualista berendezkedés és az ennek révén érvényesülő, a többségi akaratot elnyomó faji uralom (*Racenherrschaft*) koncepciói működtek. Ezek alternatívája nem a német mintájú független nemzetállamiság, hanem a nemzetiségi egyenjogúságot kiteljesítő, föderatív alapokra helyezett Habsburg Monarchia lett volna, amely gondolat szervesen fakadt a Palacký-féle cseh és az ausztriai politikai hagyományból. Az előbbi kötődés már csak azért sem volt véletlen, mert Palacký maga is egyike volt azon politikusoknak, akik megalakították ezeket a korabeli cseh álláspontot tükröző szövegeket.

1871-ben azonban – a reformtervekkel kapcsolatos ausztriai német és magyar kormányzati ellenállás miatt – végül nem jött létre egy olyan újabb kiegyezés, amely az Osztrák–Magyar Monarchiát cseh–osztrák–magyar föderációvá fejlesztette volna tovább. Ennek a kudarcnak egyenes folyománya volt az, hogy a dualista rendszerrel szembeni tiltakozás és a cseh államjogra való hivatkozások a századfordulói nem vesztek erejükből. Ez az érvelés összekötésben maradt az autonómia kiteljesítésére vonatkozó ausztriai diskurzussal. E koncepciók töretlen népszerűségével szemben a „nemzeti önrendelkezés” 1870 után elvesztette kulcsfogalmi státuszát a cseh nemzeti érdekképviselő politikai nyelvében, s csupán sporadikusan bukkant fel a nemzeti jogok kontextusában.

¹⁸ PALACKÝ ET AL., 1870b. 1–2; 1870a. 3–4.

¹⁹ KLUKE, 1963. 30–32. Kutatásaim alapján a „népek önrendelkezési joga” már korábban, 1848/49 során is felbukkant az ausztriai diskurzusban. A korabeli liberális politikusok azonban az önrendelkezési jog alanyaként ekkor még inkább a „népet” (*Volk*), mint az állampolgárok közösségét, mintsem az egyes nemzeti csoportokat azonosították. Az önrendelkezési jog mint fogalom elsősorban a német egységesítés már említett hatására töltöttez fel nemzeti tartalommal a liberális diskurzusban. (Érdekes módon az 1848/49-es forradalmak során inkább a restaurációra törekvő abszolutista államhatalom volt az, amely a Habsburg Monarchiában az egyes nemzeti közösségek szimpátiáját a népek önrendelkezési jogának felidézésén keresztül próbálta megnyerni.)

A késő 19. század érdekes fejleménye volt az, hogy az ún. „ócseh” liberalizmussal szemben új pártok jelentek meg a cseh politikai színtéren. Ezek döntő része (ifjúcsehok, agráriusok, politikai katolicizmus stb.) a hagyományos politikai nyelvezetnek megfelelő, közös nézőpontot alakított ki a cseh nemzet Ausztrián belüli helyzetével kapcsolatban. Azonban más politikai csoportok már radikálisan új nézeteket tettek magukévá. A cseh szociáldemokraták például kevésbé a nemzeti, mintsem a szociális egyenjogúság kérdését tartották szem előtt. Képviselőik 1897-ben bocsátották ki ún. államjogellenes nyilatkozatukat, amely a munkások társadalmi értelemben vett emancipációját követelte – a cseh nemzeti érdekképviselő addigi céljaival és toposzaival szemben.²⁰

A szociáldemokrata állásfoglalás okai abban a politikai és társadalmi kontextusban voltak keresendők, amit a modernizálódó Ciszlajtánia jelentett a századfordulón. A késő 19. századi Ausztria gazdasági és kulturális fejlődése szélesebb tömegek számára tette lehetővé a politikai mozgalmakba való bekapcsolódást.²¹ Az új politikai tömegmozgalmak egyike, a szociáldemokrácia a liberális elitizmussal szemben politikai nyelvén a „nemzetet” nem csupán a kiváltságos helyzetben lévőkkel azonosította, hanem annak politikai fogalmába beemelte a „nép” egészét – különösen az addig marginalizált munkásosztályt. A munkásmozgalom ellenfeleiként pedig nem annyira a korabeli államformát vagy az egyéb nemzeteket, mintsem a nemzeti eliteket tartotta számon. A szociáldemokrácia baloldali populista retorikájának fókuszában ezért a demokratikus és szociális reformokra irányuló követelések álltak.²² A munkásmozgalom térnyerését nagyban segítették azok a választójogi reformok (1882, 1897, 1907), amelyek végül az általános választójog ausztriai bevezetéséhez, valamint a politikai képviselői rendszer átalakulásához vezettek.²³ Ennek hatására az 1907-es választások után összeülő *Reichsrat*ban már Ausztria Szociáldemokrata Pártja rendelkezett a legtöbb mandátummal.²⁴ Az eleinte ennek alszervezeteként működő cseh munkásmozgalom a csehországi tartományi választásokon hasonlóképpen élvezhette ezeknek a fejleményeknek az áldásos hatását. Elvégre a párt mind az 1907-es, mind az 1911-es választásokon a legtöbb szavazatot kapta cseh nemzeti versenytársaival szemben.²⁵

A cseh szociáldemokrácia azonban – szociális és demokratikus fókusza ellenére – a nemzeti érdekeknek az osztrák államiságon belül való képviselői iránt sem volt érzéketlen. Ennek hátterében elsősorban az a küzdelem állt, amit az ausztriai munkásmozgalom cseh szárnya vívott – saját pártjának vezetésével szemben. Ausztria Szociáldemokrata Pártjának élpolitikusai ugyanis a német kulturális közegben szocializálódtak; ők egyszerre hangoztatták a munkásmozgalom nemzetek fölötti erejét és a német kultúra fölényét a szlávokkal szemben. Ezzel az állásponttal szemben a cseh szociáldemokraták egyszerre kardoskodtak saját csoportjuknak a mozgalmon belüli autonómiája, valamint a cseh nemzet egyenrangúsága mellett.²⁶

²⁰ AGNEW, 2004. 148–149; 153.

²¹ COHEN, 2007. 249–250.

²² BENEŠ, 2017. 3–4.

²³ COHEN, 2007. 250.

²⁴ SCHARF, 2022.

²⁵ AGNEW, 2004. 154.

²⁶ WHITESIDE, 1962. 34–36.

Az ilyen, a munkásmozgalom egységét fenyegető feszültségek feloldására tett kísérletet Ausztria Szociáldemokrata Pártjának 1899-es, Brünnben (Brnóban) elfogadott programja. Ennek szövege rögzítette azt az elképzelést, miszerint a jövő Ausztriájának liberális „nemzetiségi államból” szociális és demokratikus „nemzetiségi szövetségi állammá” (*Nationalitätenbundesstaat*) kell átalakulnia. Ezen folyamat kiindulópontját a koronatarományi rendszer reformja jelentette volna; a szociáldemokraták szerint Ausztria közigazgatási rendszerének a jövőben a területi alapon meghatározott nemzeti önkormányzatiságra (*national abgegrenzte Selbstverwaltungskörper, Selbstverwaltungsgebiete*) kellett épülnie. Ez tette volna lehetővé azt, hogy a szakszervezetek mintájára politikai egyesületként értelmezett nemzetek autonóm öngazgatásban részesülhessenek (*seine Angelegenheiten völlig autonom besorgen*).²⁷

A brünni program szövege rámutat arra, hogy a „nemzeti autonómia” (*nationale Autonomie*) elsősorban a „testületi öngazgatás” szinonimájaként működött a korban; a területi értelmezés ennek csupán egyik formáját jelentette. Az 1899-es határozatok ellenére a nemzeti autonómia területi alapú felfogása az ausztriai szociáldemokrácia keretein sem vált dominánssá. Így például az ún. „területi elv” (*Territorialprinzip*) nagyhatású alternatíváját vázolta fel Otto Bauer 1907-es, *A szociáldemokrácia és a nemzetiségi kérdés* (*Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*) című művében. Ebben a szerző az ún. „személyiségi elvre” (*Personalitätsprinzip*) hivatkozva a nemzetet nem a terület, hanem a kulturális identitás alapjaira épülő közösségként értelmezte. Bauer ezért nem egy, a koronatarományi rendszert felváltó, területi és nemzeti alapú átalakulást látott Ausztria jövőjében. Elképzelése sokkal inkább a nemzetek mint öngazgató, a közigazgatási, gazdaság- és kultúrpolitikai feladatokat ellátó testületek autonómiájára vonatkozott a korabeli államon és a koronatarományokon belül.²⁸

Bauer gondolataival szemben a cseh szociáldemokrácia az 1899-es határozatok elfogadásával egy Ausztrián belüli, ám csak a nemzet által lakott területeket lefedő nemzeti autonómia megvalósítását tűzte ki céljául; ezzel pedig nyomatékosította elhatárolódását az államjogi diskurzustól, valamint annak a dualista rendszer megreformálására és a történelmi Cseh Királyságra formált követeléseitől. A cseh munkásmozgalom politikusai azután is tartották ezt az álláspontjukat, hogy 1911-ben leváltak Ausztria Szociáldemokrata Pártjáról.²⁹ Ez az álláspont egy olyan kérdés megoldási lehetőségét is felvetette, amely az államjogi érvelés szempontjából igencsak problematikussá vált a korban.

A cseh koronatarományok területén ugyanis egy jelentős számú, egyre nagyobb öntudattal bíró német népcsoport volt található; ezt a közösséget a 19. század folyamán nehezen lehetett integrálni az alapvetően nyelvi-kulturális alapon meghatározott cseh nemzet kereteibe.³⁰ Az ebből fakadó nemzetiségi ellentétek a decemberi alkotmányra is hatással voltak. A cseh túlsúlytól tartó német képviselők hatására került be ugyanis az 1867-es törvények közé az a passzus, amely a koronataromá-

²⁷ N. N., 1899.

²⁸ BAUER, 1907. 353–358.

²⁹ AGNEW, 2004. 150.

³⁰ TRENCSENYI–BAÁR–JANOWSKI–FALINA–KOPEČEK, 2016c. 175–176.

nyok területén élő nemzetiségek mindegyike számára biztosította az anyanyelvi oktatást. Ez a szabályozás egyidejűleg azt is kijelentette, hogy az oktatásban egyetlen csoport sem kötelezhető egy másik néptörzs nyelvének elsajátítására. A cseh tartományok területén ez azt a veszélyt volt hivatott elhárítani, hogy a német nyelv háttérbe szoruljon a csehvel szemben az oktatásban, illetve a hivatali szférában.³¹

Az államjogi érvelés képviselői a német ellenérzésekkel szemben leginkább csak a nemzetiségi egyenjogúság elvének tiszteletben tartására, illetve a felvilágosodás-korabeli, ún. „bohémizmus” (*Bohemismus*) örökségére hivatkozhattak.³² Ez utóbbi eszme – a magyar *hungarus*-tudathoz hasonlóan – a kora újkori identitásokra épített, amelyek az etnikai helyett a történelmi területi, illetve a társadalmi kötődéseket helyezték előtérbe. Ennek nyomán az államjogi érvelés képviselői előszeretettel beszéltek a „cseh koronatarományok közös népéről” (*böhmisches Volk*), valamint annak „cseh” (*tschechische*) és „német” (*deutsche*) részeiről.³³ A cseh képviselők már említett, az 1870/71-es államjogi kísérlet során nagy szerepet kapó politikai nemzet-konceptiója is ezt a közösségképet képviselte, s kívánta az aktív lojalitás fókuszaként bemutatni a birodalmi központ felé. Ez a nemzetiségeken túlmutató felfogás azonban egyre kevésbé vonzó alternatívát jelentett a modern nacionalizmusok vonzásával szemben.

Ezért vált 1870/1871 során a cseh nemzeti érdekképviselet számára különösen fontossá az, hogy a cseh államjogi érvelés ausztriai sikere érdekében a helyi nemzetiségi feszültségek a gyakorlatban is feloldásra találjanak. A cseh képviselők bizottsága (Kommission) ezért az 1870-es csehországi tartományi gyűlésen (Landtag) ünnepélyes ígéretet tett arra, hogy a nemzetiségi egyenjogúság ausztriai jogelvét a Cseh Királyság továbbra is tiszteletben tartja majd. Újdonság volt azonban, hogy a bizottság ennek kiteljesítését az ún. nemzeti kúriák (*Nationalcurie*) rendszerének megteremtésétől várta el. Ezek a testületek kollektív alapon látták volna el az egyes nemzetek érdekképviseletét, s vétójoggal bírtak volna a törvényhozással kapcsolatban. A közös ügyek csak a nemzetiségi kompromisszum elve alapján haladhattak volna előre.³⁴ Az államjogi kísérlet kudarca azonban ezeket a terveket is magával sodorta.

A megoldás hiányában tovább erősödő cseh–német ellentét nagy szerepet játszott a „nemzeti kisebbségek” (*nationale Minoritäten, nationale Minderheiten*) fogalmának lassú ausztriai előretörésében is. Fontos megjegyezni, hogy az osztrák nemzetiségi állam törvényi keretein belül e fogalom nem létezett jogi kategóriaként; ez ellentétes lett volna a nemzetiségi egyenjogúság alkotmányban rögzített elvével. A korabeli diskurzus a „nemzeti kisebbség” kifejezéssel eredendően egy adott nemzetiségnek a helyi közigazgatási egységben belül megnyilvánuló, annak össznépességéhez mérten meghatározott hátrányát jelölte a „(nemzeti) többséggel” szemben. A fogalom ekkor még a politikai, vallási és egyéb értelemben vett „kisebbség” koncepciójával volt párhuzamos.³⁵

³¹ STOURZH, 1985. 56.

³² HASLINGER, 2010. 68–69.

³³ SZPÖRLUK, 1982. 103.

³⁴ Ladislav Frh. von František képviselő beszéde a csehországi tartományi gyűlésen, 1870. „III. Sitzung der 2. Jahres-Session 1870”, 1871. 29–32.

³⁵ ADORJÁNI–BARI, 2019. 18–19.

Az általános választójogon és a többségi szavazaton alapuló demokrácia kialakulása, valamint a koronatartományi rendszer nemzeti-területi alapú reformjával kapcsolatos tervek azonban új eshetőségeket vetettek fel. Mind realisabb veszélynek tűnt, hogy a lokálisan kisebbségbe szoruló népcsoportok permanens hátrányt szenvednek majd az egyes területek domináns közösségeivel szemben; az ezzel kapcsolatos félelmek pedig tovább szították a már létező nemzetiségi indulatokat. Nem véletlen, hogy az ausztriai szociáldemokrácia 1899-es brünni programja külön pontban tett hitet a nemzeti kisebbségek jogainak védelme mellett, amelyet a jövőbeli osztrák nemzetiségi szövetségi állam parlamentje volt hivatott törvénybe iktatni.³⁶ Bauer már említett művében kifejezetten az urbánus német és cseh kisebbségek kérdéseit említette meg mint a nemzetiségi konfliktusok tárgyát képező problémák egyikét. Ő maga a probléma megoldását abban látta, hogy a helyi kisebbségek a közjog által elismert testületekbe (*öffentlich-rechtliche Körperschaften*) szerveződjenek. Ezek voltak hivatottak a kisebbségi közösségek belső életét igazgatni – hasonlóan a többségi nemzetek Bauer által vizionált szervezeteihez.³⁷ A szociáldemokrata politikus koncepciójának „területenkívülisége”, a területi alapú gondolkodással való szembehelyezkedése így egyfelől a nemzeti kisebbségek problémáját, másrészt a „nemzetinek” tekintett területek fölötti civakodást hivatott volt rendezni. Ennek eredménye – Bauer reményei szerint – az lett volna, hogy a nemzetek közötti, s a munkásmozgalmon belüli konfliktusok helyét az osztályalapú gondolkodás, az osztályharc veszi át az osztrák belpolitikában.

Ezekkel a problémákkal kapcsolatban azonban nem csupán a cseh szociáldemokrácia írta felül az addigi nemzeti hagyományokat a századfordulón. A korábban ifjúcseh politikusként és filozófusként aktív Tomáš Garrigue Masaryk 1900-ban alapította meg saját politikai formációját, az ekkor még kicsiny és marginális Cseh Realista Pártot. Ennek képviselőjeként Masaryk szembeszállt a korábban általa is képviselt cseh államjogi érveléssel. A realista politikus a nemzetet immáron kulturális jelenségként azonosította, amely természetes jogokkal rendelkező saját öngazgatására nézve. Az ausztriai alkotmánnyal összhangban Masaryk ezt nem csupán a csehekre, de a cseh koronatartományok kebelén élő németekre is vonatkoztatta; fő céljának ezért a cseh–német megbékélés és együttműködés elérését tartotta. Ennek érdekében a realista politikus nem a Cseh Királyság egységének restaurálását, hanem a cseh koronatartományok korabeli szerkezetének reformját irányozta elő. Masaryk elsősorban a körzeteknek (*Kreise*) mint alsószintű adminisztrációs egységeknek a nemzetiségi határok mentén történő átalakítását tartotta fontosnak. A tartományi gyűléseken emellett nemzeti kúriák (*curiae*) képviselték volna az egyes nemzetiségi csoportok érdekeit.³⁸ Ez utóbbi gondolat a cseh nemzeti érdekképviselő 1870-es elképzeléseit elevenítette fel.

A cseh–német ellentét feloldása és az együttműködés elérése érdekében Masaryk elfogadta a két nemzetiség identitásainak teljes különválását és az ún. „cseh–német” (*českonemecký*) öntudat eltűnését is. A Realista Párt az államjogi érvelés nemzetkonceptója helyett a 19. századi cseh és szlovák nacionalizmus egy korábbi

³⁶ N. N., 1899.

³⁷ BAUER, 1907. 235; 533.

³⁸ SZPORLUK, 1982. 106–107.

gondolatát elevenítette fel: a „csehszlovák” (*československý*) összetartozás tudatát.³⁹ A csehszlovakizmus újjáélesztése mögött azon megfontolás rejlett, amely potenciált látott a csehek és szlovákok szövetségében, a korabeli dualista hatalmi rendszer ellen történő közös fellépésben. Fontos megjegyezni, hogy 1914 előtt ez a gondolat egyáltalán nem számított népszerűnek a cseh politikában.⁴⁰

Ilyen formában a Realista Párt programja érdekesen vegyítette a nemzeti autonómia testületi és területi értelmezéseit sajátos nemzetkonceptiójával. A politikai formáció fő céljait (cseh autonómia, cseh–német ellentét feloldása) és hozzáállását (kulturális nemzetkép, az államjogi érveléssel való szembehelyezkedés, nemzeti egyenjogúság, a „nemzeti autonómia” új típusú értelmezése) tekintve azonban könnyen észlelhetők párhuzamok a korabeli cseh szociáldemokrácia nézeteivel.

A cseh nemzeti érdekképviselőt pártjai azonban sem a történelmi államjog, sem pedig az alternatív elgondolások mentén történő érveléssel nem értek el jelentős eredményeket – még a századforduló után egyre demokratikusabbá váló Ausztriában sem. A cseh politikai pártok közül egyesek – más nemzetek politikai formációival egyetemben – a patthelyzet felett érzett frusztrációjukban az obstrukció eszközéhez fordultak a birodalmi tanácsban; ez hamar lehetetlenné tette a *Reichsrat* működését. Az ausztriai kormányzat erre az alkotmány által lehetővé tett, ún. szükségrendeleti kormányzás bevezetésével reagált. Ezek a folyamatok együttesen alkotmányos válsághoz, s 1914 márciusában a *Reichsrat* felosztatásához vezettek.⁴¹ Mindazonáltal a meglévő problémák és elégedetlenségük ellenére 1914 előtt a cseh társadalom és a cseh politikai pártok döntő többsége – már csak a vonzó alternatívák híján is – a Habsburg Monarchia keretein belül képzelte el a nemzet jövőjét.⁴²

Világháborús kontextusok és cseh(szlovák) reakciók

Az I. világháború kitörése hamar olyan új helyzetet teremtett, amely hosszú időre leszűkítette az ausztriai cseh politikai érdekképviselő mozgésterét. Ez elsősorban a birodalmi kormányzat azon döntésének volt köszönhető, amely katonai irányítás alá helyezte Ciszlajtániát. Az osztrák vezérkar a háborút állameszményének érvényesítésére használta fel: egy apolitikus, militarizált és központosított Ausztria kiépítésére. Ennek eredményeképpen került sor az alkotmányos élet felfüggesztésére, valamint a hadigazdaság, a katonai bíraskodás és a szigorú cenzúra rendszerének bevezetésére 1914 nyarán.⁴³

A katonai vezetés a háborús morál szempontjából bizalmatlansággal tekintett Ausztria szláv népességére, így a cseh nemzeti mozgalomra is, amely szerintük nem lelkesedett túlzottan a Habsburg Monarchia háborús részvétele iránt. A cseh politikai pártokat így 1915 nyarán letartóztatások, bebörtönzések sora sújtotta;

³⁹ HASLINGER, 2010. 93.

⁴⁰ MARZIK, 1990. 191–192.

⁴¹ MUTSCHLECHNER, 2022a.

⁴² REES, 1992. 8.

⁴³ JUDSON, 2016. 391–393.

a bíróságok nemegyszer halálos ítéletet is hirdettek a vádlottak felett. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy ez utóbbiak jelentős részét nem hajtották végre. Az ilyen módon sarokba szorított és nyilvánosan hallgatásra kényszerített cseh politikai érdekképviselő az 1915–1917 közötti időszakot elsősorban belső érdekegyeztetéssel és egységének megteremtésével töltötte.⁴⁴

Ezzel szemben a korábban marginális politikai tényezőnek számító Tomáš Garrigue Masaryk előtt új utak nyíltak meg. A realista politikus már a háború előtt kiterjedt külföldi kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Ennek az ismeretségi körnek különösen fontos tagja volt a skót történész és Monarchia-szakértő Robert William Seton-Watson. Kettejük 1914 októberi, rotterdami találkozásánál Masaryk egy radikálisan új tervet prezentált Seton-Watson előtt: a Habsburg Monarchia felbomlásának és egy önálló csehszlovák nemzetállam (*independent Bohemia*) vízióját.⁴⁵ Ez utóbbi a kulturális alapokra helyezett csehszlovákizmus nemzetképét kombinálta az államjogi érvelésnek a történelmi cseh koronátartományokra formált igényével. Politikai emigrációba vonulása után, 1915 szeptembere és 1917 áprilisa között Masaryk ezeket az ideákat Nagy-Britannia közvéleménye előtt is igyekezett népszerűsíteni.⁴⁶

A cseh politikus világháború utáni visszaemlékezései szerint Seton-Watson meglepetéssel konstataálta a cseh államjogi érvelés megjelenését az új nemzetállammal kapcsolatos tervekben; a skót történész ezzel kapcsolatban arra figyelmeztette beszélgetőpartnerét, hogy a brit közönség köreiben sokkal inkább az ún. „nemzetiségi elv” (*nationality principle*) koncepciója tett szert népszerűsége.⁴⁷ Ausztriának a nemzetiségi államon belüli „autonómiára” fókuszáló diskurzusával szemben a korabeli Nagy-Britanniában valóban ez a fogalom dominálta a nemzeti viszonyokkal kapcsolatos gondolkodást. A csehszlovák politikai emigráció fogalomtárát ezért jellemezte egyfajta, a későbbiekben bemutatott kettősség. Ez persze nem akadályozta meg a csoport vezetőjét, Masarykot, hogy intenzíven kommunikálja álláspontját a brit nagyközönség felé. A különféle röpiratok, kiadványok mellett a legjelentősebb publikációs felületet a Seton-Watson által alapított *The New Europe* (*Az új Európa*) címmel megjelenő angol nyelvű hetilap biztosította, amely 1916 októberétől jelent meg. Az újság szerkesztőségét és írógárdáját egy olyan transznacionális csoport alkotta, amelynek tagjai a Habsburg Monarchia nemzetiségeinek politikai emigránsai, valamint az antant államainak szakértői közül kerültek ki. Többek között Masaryk is aktív, oszlopos tagja volt ennek a szerzői gárdának. A *The New Europe* elsősorban az antant országait, illetve szűkebb értelemben Nagy-Britannia politikai és kulturális elitjét tekintette közönségének; politikai víziója pedig a demokratikus nemzetállami rendszer kialakítása volt.⁴⁸

1917 februárjában olyan változások álltak be az I. világháború ideológiai frontján, amelyek a csehszlovák politikai emigráció és az ausztriai cseh pártok helyzetét és politikai nyelveit is erősen befolyásolták. Oroszországban ugyanis kitört a forradalom, amely a cári uralom helyett egy demokratikus államiség megteremtését

⁴⁴ REES, 1992. 14–21.

⁴⁵ SETON-WATSON–SETON-WATSON, 1981. 110–111.

⁴⁶ MASARYK, 1969. 94.

⁴⁷ MASARYK, 1969. 28.

⁴⁸ MAY, 1961. 51–53.

irányozta elő. A felkelők egyik nagyhatású jelszavuknak pedig nem más, mint a „népek önrendelkezési jogát” választották. A háborús veszteségek, valamint a kialakult élelmezési válság miatt mind elégedetlenebb ausztriai lakosokat feltűzelték ezek a fejlemények. A birodalmi kormányzat ennek ellensúlyozásaképpen liberális reformokat vezetett be; többek között újra összehívta az 1914 márciusa óta nem üléselő birodalmi tanácsot.⁴⁹

Az ausztriai cseh pártok ezzel hosszú idő után újabb esélyt kaptak a nemzeti érdekek nyilvános képviselőre, azonban e tekintetben több oldalról is nyomás nehezedett rájuk. A radikalizálódó ausztriai cseh népesség azt várta el képviselőitől, hogy az idők szavát követve azok is új, forradalmi eszméket karoljanak fel. Az ausztriai cseh politikusoknak három év után nyilvánosan kellett reagálniuk arra az alternatívára is, amit a csehszlovák politikai emigráció képviselt a nemzet jelenével és jövőjével kapcsolatban. Míg az ausztriai kormány az ettől való elhatárolódást várta el a hazai cseh érdekképviselőtől, addig az emigráció titkos üzenetben kérte őket a birodalmi központtal szembeni erélyes fellépésre. A hazai cseh pártok jelentős részét 1916 novemberétől a „Cseh Unió” (Česky svaz) fogta össze, amelyhez a nemzeti összetartás nevében már a szociáldemokraták is csatlakoztak.⁵⁰ A cseh politikai pártoknak most már ezen a szövetségen keresztül kellett választ adniuk a kor kihívásaira 1917. május 30-ától, a Reichsrat újraindításának első napjától.

Az Ausztriában lezajló változásokkal párhuzamosan Masaryk Londonból Szentpétervárra utazott, hogy testközelből figyelhesse az orosz forradalom alakulását. A politikus már Oroszországban, 1917/18 telén kezdte meg *Az új Európa: A szláv álláspont* című, angol nyelvű könyvének megírását. E mű Masaryk a korabeli problémákkal kapcsolatos álláspontját foglalta össze; ez a szerző interpretációjában egyfajta össz-szláv jelleggel bírt. A mű címét, illetve tartalmának és fogalmainak jó részét a politikus egyértelműen a Seton-Watson-féle *The New Europe*-ből emelte át. Masaryk művét csak 1918 októberében fejezte be, miután Oroszországból az Amerikai Egyesült Államokba utazott. Az oroszországi forradalmak, illetve a világháború kései fázisának változásai nyomán a könyv eredeti szerkezete jelentős változtatásokon esett át.⁵¹

Ausztria 1867 és 1914 közötti történetének, valamint az I. világháború kontextusának hosszas ismertetésére azért volt szükség, mert ezek jelentős mértékben meghatározták a cseh(szlovák) politikai érdekképviselő politikai nyelveit és fogalomkészletét a döntő jelentőségű 1917-es és 1918-as években. Tanulmányom következő fejezetében Masaryk angol nyelvű *Az új Európájában*, valamint az ausztriai cseh pártoknak a *Reichsratban*, német nyelven előadott érvrendszerit fogom összehasonlítani. Ezek kulcsfogalmait egymás mellett fogom tárgyalni, rávilágítva a politikai nyelvekben rejlő fontos különbségekre és hasonlóságokra. Reményeim szerint ez elősegíti majd a korabeli cseh érdekképviselőnek a Habsburg Monarchiához és a birodalmi hagyományokhoz kapcsolódó álláspontjainak transznacionális kontextusokban való megértését. Ebben a fejezetben a diskurzusban történt változásra, valamint ennek jelentőségére szeretnék majd rámutatni.

⁴⁹ REES, 1992. 29–33.

⁵⁰ REES, 1992. 24–27; 39–40.

⁵¹ RYCHLIK, 2017. 69.

A (cseh)szlovák érdekképviselet politikai nyelvei transznacionális megvilágításban 1917–1918-ban

1917. május 30-án, a Reichsrat megnyitásának napján František Staněk agrárpárti politikus olvasta fel a Cseh Unió várva-várt közleményét, amely különféle hatásokat tükrözött. Az Unió magát olyan szervezetként definiálta, amely a cseh koronartartományok népének képviselőit (*Vertreter des böhmischen Volkes*) egyesítette magában. Ez utóbbiak a dualista Ausztria-Magyarország egy olyan szövetségi állam (Bundesstaat) való átalakulását (*Umgestaltung*) követelték, amelyet szabad és egyenjogú nemzeti államok (*freie und gleichberechtigte nationale Staaten*) alkottak volna. Ezek egyike azon hangsúlyozottan demokratikus (*demokratische*) állam lett volna, amely a „csehszláv (csehszlovák) nép törzseit” (*Stämme des tschecho-slavisches Volkes*) volt hivatott egyesíteni. A cseh képviselők irányadó elvként a népeknek a szabad fejlődéshez és önrendelkezéshez való természetes jogára (*natürliche Recht der Völker auf Selbstbestimmung und freie Entwicklung*) hivatkoztak. Ez a csehszlovák nép esetében azon a történelmi jogon (*historisches Recht*) keresztül érvényesült, amely kijelölte a nemzeti állam történelmi határait (*historische Grenzen*) is.⁵²

Míg a korábban marginális csehszlovák nemzetkoncepció a csehszlovák politikai emigráció hatására vált a nyilatkozat egyik kulcsfogalmává, addig a „népek önrendelkezési joga” a februári orosz forradalom befolyását tükrözte a szövegben. Bár a fogalom használatának voltak cseh történelmi előzményei, az azt felhasználó, már említett 1870-es memorandumot elsősorban liberális politikusok szövegezték. Ezzel szemben a századforduló és az I. világháború Oroszországában a „népek önrendelkezési joga” a helyi szociáldemokrácia politikai nyelvének része volt. Esetükben az irányadó forrás a nemzetközi munkásmozgalom volt, amely 1865-től kezdve időszakos jelleggel hivatkozott a fogalomra. A mozgalom nyilatkozataiban a nemzeti önrendelkezés tágan értelmezett joga egyrészt a nemzetek idegen uralom alól való felszabadulását, másrészt a nemzeti közösség keretein belül a jogi és szociális értelemben vett egyenlőség megvalósítását jelentette.⁵³

A munkásmozgalmi hagyományok folytatásaként Oroszország Szociáldemokrata Pártjának 1903-as programja leszögezte, hogy az orosz államot alkotó nemzetek mindegyike jogosult a nemzeti önrendelkezésre. Az ígéret valóra váltása azonban már arra a jövőbeli demokratikus köztársaságra (*демократическая Республика*) várt volna, amelynek ellenfogalmaként a központosított birodalmat irányító cári autokrácia operált. A programszöveg tömör fogalmazásából azonban nem derült ki, hogy a „nemzeti önrendelkezés” pontosan mit is takart a soknemzetiségű Orosz Birodalom keretein belül. A koncepciót e tekintetben a program harmadik pontja helyezte kontextusba, amely az „önkormányzatiság” kiépítését irányozta elő az egyes helyi közösségek részére.⁵⁴ Az önkormányzatiságot az oroszországi szociáldemokrácia nemzeti vonatkozásban elsősorban nem területi, hanem testületi

⁵² František Staněk agrárpárti képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. május 30. „Haus der Abgeordneten. 1. (Eröffnungs-)Sitzung der XXII. Session am 30. Mai 1917”, 1920. 34.

⁵³ MARK, 2008. 21–22.

⁵⁴ *The Program of the Social Democrats (1903)*, 2022.

értelemben fogta fel; e tekintetben jelentős hatást gyakorolt a helyi munkásmozgalmra az osztrák Otto Bauer már említett, a „személyi elv” alapján felépített nemzeti autonómiakonceptiója.⁵⁵

A fogalomnak azonban nemsokára egy másik oroszországi értelmezése is napvilágot látott a szociáldemokrata párt fővonalával szembeszálló Vlagyimir Iljics Lenin tollából. A szakadár „bolsevikok” vezetője *A nemzetek önrendelkezési jogáról* című, 1914-es művében fejtette ki saját koncepcióját. Lenin értelmezésében a fogalom nem kevesebbet jelentett, mint a nemzet döntési jogát saját államának megteremtésére, s ennek folyományaképpen az „idegen” vezetésű államoktól való elszakadásra. A bolsevikok vezetője szerint mindez a kapitalista fejlődés logikájából következett, amelyhez a legjobb feltételeket a nemzetállam modellje szolgáltatta.⁵⁶ Ugyanakkor ennek az álláspontnak a kialakulásában az a félelem is szerepet játszhatott, miszerint a nemzetiségközpontú gondolkodás átvételével az oroszországi szociáldemokrácia egyébként is darabokra hullik majd – osztrák forrásához hasonlóan.⁵⁷

Végül, de nem utolsósorban az ún. národnyik hagyományra építő Szociálforradalmár Párt 1905-ös programjában a nemzeti önrendelkezés „korlátlan jogának” újabb értelmezését szolgáltatta, amennyiben a „föderális kapcsolatok” kialakítását szorgalmazta Oroszország népei között.⁵⁸ A Szociálforradalmár Párt felfogása az osztrák szociáldemokrata államkonceptiójával mutatott párhuzamot, amely a nemzeti alapú területi autonómiák rendszerére alapozta Ausztria jövőjét.

1917 februárját követően, a forradalmi Oroszország kontextusában a nemzeti önrendelkezésnek ez a három értelmezése versengett egymással. Közülük a legnagyobb befolyással – legalábbis a kezdeti hónapokban – a fogalom föderatív alapokon történő felfogása bírt. Ennek hátterében elsősorban az orosz forradalmi kormányzat és a területi autonómia elérésére törekvő nem-orosz népek út- és konszenzuseresése állt.⁵⁹ Ezek a folyamatok a forradalmi Oroszország külpolitikáját is meghatározták: az új orosz államvezetés 1917. április 4-én olyan közleményt bocsátott ki, amelynek víziója szerint az I. világháború utáni békének a népek önrendelkezési jogára kellett volna épülnie.⁶⁰

Nem véletlen, hogy a Cseh Unió politikusai számára egyértelműen a „népek önrendelkezési joga” vált a kor egyik, egyetemes jelentőséggel bíró kulcsfogalmává. Érveiket már ez a transznacionális koncepció keretezte, szemben az ausztriai autonómia-diskurzussal.⁶¹ A népek önrendelkezési joga ugyanis egy erős

⁵⁵ MEISSNER, 1976. 56–57.

⁵⁶ LENIN, 1972.

⁵⁷ MEISSNER, 1976. 57.

⁵⁸ *The Program of the Socialist-Revolutionaries (1905)*, 2022.

⁵⁹ KLUKE, 1963. 40–41.

⁶⁰ CHERNEV, 2011. 372.

⁶¹ Helyhiány okán csupán utalni tudok arra a tényre, miszerint az ausztriai cseh pártok nem egyedül, légius térben operáltak a *Reichsrat* politikai közegében. Épp ellenkezőleg: már a világháború előtt, s annak során is együttműködtek egyéb nemzetiségek képviselőivel. Ezek közül a délszláv politikusok szintén a népek önrendelkezési joga nevében követelték saját államuk megalakítását a Monarchián belül. Ezzel szemben az ukrán/rutén képviselők az önrendelkezési jogon keresztül továbbra is autonómiaigényüket hangoztatták, amit az ukrán/rutén nemzetiség által is lakott Galícia tartománya kapcsán kívántak érvényesíteni.

hivatkozás volt a korabeli Oroszország politikai kontextusára: egy, a Habsburg Monarchiával szomszédos, vele ellenséges, a forradalom lángjaiba boruló, demokratizálódó és föderalizálódó, birodalmi és soknemzetiségű közegre. A politikusok ezáltal egyszerre tudtak gesztusokat tenni a radikalizálódó cseh népesség felé, valamint nyomást gyakorolni a birodalmi kormányzatra a Monarchián belüli reformok, vagyis az államjog érvényesítése, a föderatív, szövetségi állam kialakítása, valamint a nemzetiségi egyenjogúság ilyen értelemben történő kiterjesztése érdekében.

Fontos tényező volt azonban a népek önrendelkezési jogának a „demokrácia” (*Demokratie*) jelszavával való összekapcsolódása is. Ezek a fogalmak ugyanis nem csupán a cseh nemzet Ausztrián belüli státuszára és az Oroszországban lezajló folyamatokra, hanem a ciszlajtániai politikai élet közelmúltjára és jelenére is reflektáltak. E tekintetben a demokrácia és a (nemzeti) önrendelkezés olyan ellenfogalmakkal szemben nyertek értelmet, amelyekkel a cseh politikusok az ausztriai politikai rendszer háború alatti, károsnak vélt változásait jelölték. Ilyen volt a három évig tartó katonai kormányzás „abszolutizmusa” (*Absolutismus*),⁶² az osztrák állam háború alatti központosítása, illetve az erre való törekvések (*Zentralismus*),⁶³ az ezt képviselő német (számszerű) kisebbség tovább növekvő és anakronisztikus uralma (*Herrschaft*),⁶⁴ valamint az ausztriai élelmezési válság és ennek sikertelen kezelése, amelyet a cseh politikusok egyenesen a nemzet ellen irányuló „kiéheztetési politikaként” (*Aushungerungspolitik*) értelmeztek.⁶⁵ Ezek a fogalmak azokat a már említett, 1914 utáni folyamatokat írták le, amelyek leépíteni látszottak az 1867-es alkotmány liberális jogelveinek és az 1907 utáni képviseleti demokrácia alapjaira támaszkodó államot.

Ugyanakkor a Cseh Unió politikusai a Reichsratbeli nyilatkozataikban továbbra is a Habsburgok államát jelölték meg a nemzet életének kereteként. A cseh képviselők többek között a dinasztia és a Monarchia érdekeivel (*Interesse der Dynastie und der Monarchie*) támasztották alá a reformok fontosságát is.⁶⁶ A cseh szociáldemokraták felszólalásaiban visszatérő, a hagyományos államkeretek fontosságát jelző elem maradt az osztrák nemzetiségi szövetségi állam kialakításának gondolata.⁶⁷ Azt a tényt, hogy a népek önrendelkezési joga a föderációs gondolattal kapcsolódott össze az ausztriai cseh politikai érdekképviselet fogalomhasználatában, legalább annyira az ausztriai politikai hagyományoknak lehetett betudni, mint a szomszédos Oroszországban lezajló folyamatok hatásának.

⁶² Antonín Němec szociáldemokrata képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. szeptember 26. „Haus der Abgeordneten. – 23. Sitzung der XXII. Session am 26. September 1917.”, 1920. 1231.

⁶³ Antonín Kalina képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. szeptember 28. N. N., „Haus der Abgeordneten. – 25. Sitzung der XXII. Session am 28. September 1917.”, 1920. 1311–1312.

⁶⁴ František Udržal agrárpárti képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. július 6. „Haus der Abgeordneten. – 15. Sitzung der XXII. Session am 6. Juli 1917.”, 1920. 690–691.

⁶⁵ Bohuslav Franta ifjúcseh képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. október 23. „Haus der Abgeordneten. – 33. Sitzung der XXII. Session am 23. Oktober 1917.”, 1920. 1718–1719.

⁶⁶ František Staněk agrárpárti képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. május 30. „Haus der Abgeordneten. – 1. (Eröffnungs-)Sitzung der XXII. Session am 30. Mai 1917.”, 1920. 34.

⁶⁷ Antonín Němec szociáldemokrata képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. szeptember 26. „Haus der Abgeordneten. – 23. Sitzung der XXII. Session am 26. September 1917.”, 1920. 1231.

A Habsburg Monarchiára mint a cseh nemzetet magába foglaló struktúrára való utalások azonban 1918 elején kezdtek látványosan eltűnni. A Reichsrat cseh képviselői január 6-án az ún. vízkereszti nyilatkozatukban újfent a csehszlovák államiság megteremtését követelték a népek önrendelkezése nevében, azonban már a Habsburg-dinasztia bárminemű említése nélkül.⁶⁸ Ennek a radikális bizalomvesztésnek a háttérben az Oroszországgal 1917 végén folytatott breszt-litovszki béketárgyalások tapasztalatai álltak. Ezek nyomán vált ugyanis világossá a cseh képviselők számára, hogy a Monarchia politikai vezetése csak a szomszédos birodalomra vonatkozóan fogadja el a népek önrendelkezési jogát. Így erősödött fel az ausztriai cseh érdekképviselet fogalomtárában a megteremtendő cseh állam „szuverenitása” (*Souverenität*) mint az önrendelkezéssel szorosan összefüggő koncepció. Ez már nemcsak a nemzet közjogi értelemben vett, de a törvényhozással (*Gesetzgebung*) és a végrehajtói hatalommal (*Executive*) kapcsolatos pénzügyi (*fiskalische*) és gazdasági (*wirtschaftliche*) értelemben vett önállóságának igényét is felvetette, s mindinkább megkérdőjelezte a birodalmi keretek legitimitását.⁶⁹ A gazdasági érvek vonatkozásában különösen fontos volt az a háttérben zajló folyamat, hogy a lakosság élélményét ekkor már a nehezen funkcionáló ciszlajtán állam helyett nemzetiségi civil szervezetek biztosították.⁷⁰ Az élélményi helyzet nehézségei és az állami funkciók a nemzetiségi közösségek által történő átvételének logikus következménye volt az, hogy az állami önállóság (*staatliche Selbständigkeit*) megteremtését követelő hangok új legitimációt kaptak.⁷¹

A „népek önrendelkezési joga” mint a Cseh Unió politikusai által használt kulcsfogalom ekkor nem csupán párhuzamot mutatott a bolsevik értelmezéssel, hanem annak hatása alatt is állt. A birodalmi kormányzattal szembeni bizalomvesztés mellett ebben az a tény is szerepet játszott, hogy 1917 októberében a bolsevikok vették át az irányítást Oroszország felett; kormányzatuk hivatalosan is elfogadta a népek önrendelkezési jogát, amely lehetővé tette a nemzetek birodalmuktól való elszakadását. Ennek a politikának a sarokköve az 1917. november 2-án kibocsátott *Nyilatkozat Oroszország népeinek jogairól* (*Декларация прав народов России*) című kiáltvány volt. Ez a nem-orosz népek elszakadása és nemzetállamaik megalapítása előtt nyitott utat – ráadásul éppen a nemzetiségek szuverenitással (*суверенность*) való felruházása nevében.⁷² Ennek az elhatározásnak a háttérben az a megfontolás állt, hogy a szecessziós mozgalmak és az államon belüli feszültségek fokozódása a világforradalom előtt közezik ki az utat. A központi hatalmak és a bolsevik Oroszország által 1918 márciusában megkötött breszt-litovszki béke pedig a nemzetközi szerződések sorában elsőként legitimálta a népek önrendelkezési jogát mint a birodalmakból való kiválás és a nemzetállamok megteremtésének lehetőségét.⁷³

⁶⁸ REES, 1992. 80.

⁶⁹ Gustav Habermann szociáldemokrata képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. december 18. „Haus der Abgeordneten. – 50. Sitzung der XXII. Session am 18. Dezember 1917.”, 1920. 2685–2686.

⁷⁰ JUDSON, 2016. 426–428.

⁷¹ Antonín Klofáč nemzeti szocialista képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1918. január 22. „Haus der Abgeordneten. – 53. Sitzung der XXII. Session am 22. Jänner 1918.”, 1920. 2815.

⁷² ULIANOV (LENIN)–DZHUGASHVILI (STALIN), 1985.

⁷³ CHERNEV, 2011. 370–372.

Figyelembe véve ezeket a tényezőket, könnyen kijelenthető, hogy a cseh politikusok a nemzeti önrendelkezés bolsevik értelmezésének átvételével már a nemzet jövőjének a Habsburg Monarchián kívüli alternatíváira utaltak.

A fenyegetés elhárítására vajmi kevésnek bizonyultak a birodalmi kormányzat 1918-as reformtervei, amelyek az autonómiadiskurzus keretein belül igyekeztek kielégíteni a nemzetiségek követeléseit. Ezek az elképzelések elsősorban az 1917 október–novembere során kabinetfőnökként aktív Ludwig Polzer-Hoditz nevéhez voltak köthetőek. A tervek értelmi szerzője a „nemzeti autonómia elveit” (*Prinzipien nationaler Autonomie*) a koronatarományi rendszer keretein belül kívánta érvényesíteni; ez nem más jelentett volna, mint a helyi körzetek (*Kreise*) nemzeti alapon történő átszervezését és a nemzetiségek mint testületek kulturális értelemben vett öngazgatásának megteremtését. Ez végeredményben a Bauer-féle személyi elvű nemzeti autonómia rendszerének életbeléptetését jelentette volna, egyetlen fontos különbséggel: Polzer-Hoditz javaslata ugyanis számolt egy minél erősebb központi hatalom fennmaradásával is.⁷⁴ Ezeket a terveket a birodalmi kormányzat 1918 tavaszán terjesztette elő megvitatásra a Reichsratban. A cseh képviselők válasza pedig megsemmisítő volt: nemzeti önrendelkezésükre, független államiságukra irányuló követeléseiket nem lehetett a nemzeti autonómia fogalmával azonosítani, de annak harmatgyenge verzióival leszerelni sem.⁷⁵

A népek önrendelkezési jogának ausztriai népszerűségével szemben Masaryk *Az új Európában* sokkal inkább a nemzetiségi elvet (*nationality principle*) kezelte kulcsfogalomként. Nem véletlenül: a szerző a Habsburg Monarchia felbomlásának és a csehszlovák nemzetállamiság gondolatát abban a brit közönségben igyekezett népszerűsíteni, amely a nemzeti ügyekre nézve ezt a koncepciót tekintette irányadónak. Ez nagymértékben volt köszönhető annak a hatásnak, amit a 19. századi német és olasz nyelvű jogirodalom fejtett ki. Így például Nagy-Britanniában ismertek voltak Pasquale Stanislao Mancini olasz jogász és külügyminiszternek a „nemzetállammal” (*national state*) mint a modernitás modelljével kapcsolatos meghatározó gondolatai. Mancini szerint ugyanis az államot felépítő és megerősítő tényezőként ábrázolta a nemzetiségi érzést, mint az abban osztozó közösség kollektív szabadságérzetének kifejező eszközét. A nemzetállam az olasz jogász leírásában demokratikus, konszenzuson alapuló, „természetes” és időtálló konstrukcióként jelent meg, szemben az erőszakkal létrehozott és összetartott „mesterséges” soknemzetiségű államokkal.⁷⁶ Hasonlóképp a nemzetiségi elv mentén történő államszervezést jelenítette meg az európai fejlődés modelljeként a befolyásos svájci jogász, Johann Caspar Bluntschli angolra is lefordított műve, az *Államtan*.⁷⁷ Ezeknek a Nagy-Britanniában teret nyerő nézeteknek a forrásait természetesen nagyban befolyásolta az olasz és a német egység kialakulása, amely javarészt pont a Habsburg Monarchiával szemben történt meg.

A cseh nemzetkonceptiót kulturális alapokra helyező, valamint a korabeli német jogirodalmat is jól ismerő Masaryk számára egyébként sem jelenthetett

⁷⁴ RUMPLER, 2016. 1216–1222.

⁷⁵ Karel Baxa nemzeti szocialista képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1918. március 6. „Haus der Abgeordneten. – 69. Sitzung der XXII. Session am 6. März 1918.”, 1920. 3497.

⁷⁶ LIOY, 1891. 216–217.

⁷⁷ BLUNTSCHLI, 1892. 97–104.

problémát a „nemzetiségi elv” ismerete és alkalmazása. A csehszlovák politikai emigráció fogalomkészletén belül némi ellentmondást csupán a cseh államjogi érvelés egyidejű használata okozhatott. Azonban ennek a kettőségeknek az utólagos magyarázata sem ütközik különösebb nehézségekbe, s nem indokol a Seton-Watsonéhoz hasonló meglepődést (ha hihetünk Masaryk emlékiratainak). A cseh államjog felkarolása mögött valószínűleg a jövőbeli nemzetállam stratégiai érdekeivel kapcsolatos megfontolások, illetve az a cél állhattak, hogy a csehszlovák politikai emigráció elnyerje a külföldi cseh közösségek szimpátiáját. Ez utóbbiak erős Ausztria-ellenességük mellett szorosan kötődtek az óhazához és ismerték a korabeli cseh politika fogalmait is.⁷⁸ Valódi nehézséget sokkal inkább az a tudatlanság és érdektelenség jelentett, amelyet a brit közvélemény tanúsított Ausztria-Magyarország belső ügyei kapcsán. Ehhez jött még hozzá a brit politikai elitnek az a berögződése, amely a Habsburg Monarchiát az európai hatalmi rendszer szerves részének tekintette.⁷⁹ A Masaryk előtt álló kihívás tehát elsősorban az volt, hogy a brit közvéleménnyel elfogadtassa a csehszlovák nemzetállamiság ügyét – a célközönség által ismert kulcsfogalmak használatával.

Az új Európa című mű ebben a szellemben az egyetemes modernitás részeként mutatta be a nemzetiségi elvet. Masaryk értelmezésében a 18. század nemzeti ébredése tette központi jelentőségűvé az anyanyelvet mint az érzelmek és gondolatok kifejező eszközét. Johann Gottfried Herder német filozófus elképzelései nyomán ekkor vált meghatározóvá az az elképzelés is, miszerint az emberi létezés természetes egysége a nemzet lenne, és hogy a korabeli politikai struktúráknak ez alapján kellene felépülnie. A „nemzet(iségi elv)” ellenfogalmát Az új Európában az „állam” koncepciója jelentette. Ez nem egy anarchista típusú, általában vett „államellenességet” jelölt (még ha a szerző fogalomhasználata ezt az értelmezést esetenként indokoltta is tehette volna). Masaryk ellenfele sokkal inkább a nem nemzet-, hanem államközpontú, antidemokratikus és a középkori „monarchikus” és „teokratikus” hagyományokra épülő gondolkodás volt. A „teokrácia” (*theocracy*) egy világpolitikai jelentőségű, ideológiai harcban annak a „demokráciának” (*democracy*) az ellenfogalma volt, amely összefüggött a nemzetiségi elvvel, és amelynek a történelmi fejlődés eredményeképpen, e párosításban kellett társadalmi-politikai modellé válnia.⁸⁰

A „teokratikus” politikai gondolkodást Masaryk véleménye szerint természetesen a hódítás szellemében tobzódó sovinizta német, „pángermán” elit, illetve leginkább a Habsburg Monarchia állameszménye testesítette meg. A cseh érdekvédelem történelmi hagyományait követve a szerző a dualista államot az 1867-es kiegyezést „jogi nézőpontból” (*legal point of view*) értelmezte és a cseh államjognak (*state rights*) a Habsburg-dinasztia által való elárulásának tartotta. Az új Európa szempontjából azonban ez egy marginális jelentőséggel bíró érv volt. Sokkal nagyobb hangsúllyal esett latba az, hogy Masaryk a nemzetállami modellel szemben a soknemzetiségű Habsburg Monarchiát „kevert államként” (*mixed state*) ábrázolta. Ennek létezése csupán abban a kora újkori periódusban volt legitim, amikor

⁷⁸ KORÁLKA, 1989. 183–184.

⁷⁹ MAY, 1961. 40.

⁸⁰ MASARYK, 1972. 46–47; 57–58; 65.

a birodalom „Csehország”, „Ausztia”⁸¹ és „Magyarország” önkéntes föderációjaként (*federation*) működött. Ezzel szemben a Monarchia jelenkori politikai rendszere „a többség a kisebbség által való szervezett elnyomására” (*the organized oppression of the majority by the minority*) épülő anakronizmus volt, amelynek el kellett tűnnie az új Európa térképéről.⁸²

Masaryk a nemzeti önrendelkezés jogát – ahogy a cseh nemzeti diskurzus korábbi kulcsfogalmait is – a nemzetiségi elv fogalmi keretrendszerébe illesztette. A szerző szerint ugyanis ez utóbbi a 18. század vége óta meghatározó politikai erőként (*political power*) volt jelen, mint történelmi tény (*historical fact*) csupán elismerést nyert az I. világháború során.⁸³ A Cseh Unió politikusai kulcsfogalomként kezelték a népek önrendelkezésének jogát, azt azonban elsősorban a Habsburg Monarchia mint „nemzetiségi állam” keretein belül létező cseh nemzet lehetőségeire vonatkoztatták. Ezzel szemben Masaryk a nemzetiségi elvet tette központi jelentőségűvé. Ennek egyetemes és törvényszerű logikájából egyenesen következett a Habsburg Monarchia mint „kevert állam” felbomlása és a nemzetállami rendszer létrejötte.

Az új Európa angolszász kontextusa ellenére a Woodrow Wilson amerikai elnökre való hivatkozások elhanyagolhatónak bizonyultak a műben, ami némileg meglepő lehet azzal a tekintélyes pozícióval szemben, amit a politikus a nemzeti önrendelkezésről szóló szakirodalomban tölt be. Masaryk méltatta ugyan az államfő demokratikus és a nemzetek egyenjogúságára vonatkozó elveit, azonban híres 14 pontját kifejezetten konzervatívnak ítélte meg a Habsburg Monarchiával mint háborús ellenséggel kapcsolatos álláspontja miatt. Nem véletlenül: Wilson programjának tizedik pontja még 1918. január 8-án is csupán „az autonóm fejlődés leghabzóbb lehetőségét” (*the freest opportunity of autonomous development*) ígérte Ausztia–Magyarország népeinek (*peoples*).⁸⁴

Az amerikai elnök részéről szó sem volt tehát a népek önrendelkezési joga vagy a nemzetiségi elv melletti elköteleződésről. Wilson csupán később, a bolsevik befolyás térnyerésének ellensúlyozásaképpen kezdte el maga is használni a nemzeti önrendelkezés fogalmát.⁸⁵ Az amerikai elnök koncepciója azonban kifejezetten homályos maradt: a politikus ugyanis ezalatt a „jól meghatározott nemzeti törekvések” (*well-defined national aspirations*) kielégítését, valamint az esetleges területi változásoknak a helyi lakosság akaratával összefüggő mivoltát értette. Csak 1918 őszére vált bizonyossá az, hogy az amerikai elnök a Habsburg Monarchiával szemben legitimiként ismeri el a helyi nemzeti csoportok elszakadási törekvéseit – ahogy azt Masaryk is konstataulta *Az új Európában*.⁸⁶

A nemzeti önrendelkezés joga kapcsán Woodrow Wilson a cseh politikusok *Reichsrat*-beli diskurzusának visszatérő, de mégsem igazán kiemelkedő figurája volt. 1918 ősze előtt befolyásosabb hivatkozási alapnak számított a Monarchia

⁸¹ Az „Ausztirára” való hivatkozás ez esetben történelmi anakronizmus volt, mivel a Német-római Birodalom Habsburgok által uralt tartományai ekkor még nem alkottak állami egységet.

⁸² MASARYK, 1972. 61–62; 75–77; 132.

⁸³ Uo., 65.

⁸⁴ MASARYK, 1972. 42–44.

⁸⁵ MANELA, 2006. 42.

⁸⁶ MASARYK, 1972. 43–45.

és a bolsevik Oroszország külpolitikája, amely a fogalom egy határozott és radikális értelmezését ültette át a gyakorlatba. Ennek ékes bizonyítékát nyújtották azok a nemzetállamok, amelyek az Orosz Birodalomból szakadtak ki 1918 elején. Masarykék mozgalmát és vele az önálló csehszlovák nemzetállamiság koncepcióját a Monarchiával ellenséges kormányzatok jelentős része pedig már az amerikai elnök előtt elismerte. Wilson neve sokkal inkább abban a nemzetközi kontextusban vált elsődleges hivatkozási alappá, amelynek 1918 vége felé már nem volt meghatározó része sem a polgárháború káoszába süllyedő Oroszország, sem a már bomlásnak indult Habsburg Monarchia. Ebben a politikai közegben az amerikai elnök lett az a befolyásos és népszerű külföldi politikus, aki a „forradalmi átalakulás (és káosz)” helyett az „új rend” szimbólumává vált, és akire hivatkozva tovább lehetett erősíteni a születőfélben lévő csehszlovák nemzeti állam koncepciójához kapcsolódó érvelést.

Mivel azonban a nemzeti önrendelkezés és a nemzetiségi elv képviselői egyaránt ragaszkodtak az államjogi érvelés által körülírt területekhez, a koncepció problémás örökségével, a cseh koronatarományok német lakosságának kérdésével is kénytelenek voltak szembesülni. A népek önrendelkezési jogának egyetemességéből logikusan következett az, hogy ennek lehetősége a helyi németiséget is megillette. A népcsoport érdekeit a *Reichsrat*ban képviselő politikusok között különösen meghatározó gondolattá vált a korban az, hogy a jogelvnek esetükben Csehország németek által lakott területeinek (*Deutschböhmen*) ausztriai koronatarományá szervezését kell jelentenie.⁸⁷

A Cseh Unió politikusainak alternatívája ezekre a követelésekre az az ígélet volt, amely szerint jövőbeli nemzeti államukban a helyi németek „nemzeti autonómiában” részesültek volna,⁸⁸ amely kijelentés folytonosságot teremtett a koncepciónak az ausztriai „nemzetiségi államon” belüli korábbi diskurzusával. A nemzeti autonómia új kereteit az ausztriai cseh érdekképviselet azonban már a „nemzeti államban” jelölte ki. Ugyanakkor a homályos ígéretnek sokáig nem tartalmaztak konkrétumokat a jövővel kapcsolatban.

Ezen a tényálláson Antonín Klofáč 1918. január 22-én elhangzott beszéde változtatott; a cseh nemzeti szocialista képviselő ugyanis e probléma megoldása kapcsán a baueri személyi elvű nemzeti autonómia koncepciójára, annak külföldi, valamint cseh történelmi példáira hivatkozott. A cseh politikus a helyi német politikusok szeparatizmusát „nevetségesnek” (*lächerlich*) bélyegezte, s elvetette. Véleménye szerint ugyanis a cseh koronatarományok lakossága túl vegyes volt ahhoz, hogy a cseh többség (*böhmische Majorität*) és a kisebbségek (*Minoritäten*) által lakott területeket élesen el lehessen választani egymástól. Klofáč a probléma „szláv típusú megértése” (*slawische Verstehen*) kapcsán azokat a törvényeket látta mérvadónak, amelyeket az Ukrán Népköztársaság új nemzetállama⁸⁹ fogadott el 1918 elején.⁹⁰

⁸⁷ RUMPLER, 2016. 1228.

⁸⁸ Adolf Stránský független képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1917. június 12. „Haus der Abgeordneten. – 15. Sitzung der XXII. Session am 12. Juni 1917.”, 1920. 137.

⁸⁹ Ukrajna a bolsevik hatalomátvétel után szakadt el az Orosz Birodalomtól, amely tényállást a már említett breszt-litovszki béke tette nemzetközi értelemben hivatalossá.

⁹⁰ Antonín Klofáč nemzeti szocialista képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1918. január 22. „Haus der Abgeordneten. – 53. Sitzung der XXII. Session am 22. Jänner 1918.”, 1920. 2814.

A „személyi elvű nemzeti autonómia-törvény” (*Законі про національно-персональну автономію*) az ausztriai szociáldemokrácia baueri koncepcióját igyekezett átültetni a soknemzetiségű Ukrajna valóságába. Ennek nyomán a helyi orosz, zsidó és lengyel közösségek jogot kaptak arra, hogy politikai érdekképviselőiket saját nemzeti egyesületeikre bízassák, amelyek a közösségek belső életét is irányították volna.⁹¹ Klofáč továbbá a cseh politikusok 1870-es, a csehországi tartományi gyűlésen előterjesztett javaslataira is hivatkozott történelmi példaként. Ez a nemzeti kúriák rendszerén keresztül garanciát jelentett volna a (német) kisebbség elnyomása ellen (*Garantie gegen jede Vergewaltigung der Minorität*). A cseh nemzeti szocialista képviselő szavai nyomán kirajzolódott tehát egy olyan ígéret, amely szerint a jövő csehszlovák állama (*böhmisch-slowakischer Staat*) személyi alapú nemzeti autonómiát biztosított volna a német kisebbség számára.⁹²

Masaryk *Az új Európában* igen hasonló, ámbar kevésbé konkretizált felvetésekkel élt. A csehszlovák politikai emigráció vezetője magától értetődőnek tartotta, hogy a jövőbeli nemzetállamok nem lesznek teljesen homogének. Egyes régiókban ugyanis a lakosság vegyes mivolta miatt lehetetlen lett volna pontos határokat húzni a különféle nemzetiségek területei között. A szerző például a jövőbeli csehszlovák állammal kapcsolatban igen kategorikusan jelentette ki azt, hogy annak északnyugati körvonalait a történelmi cseh koronatarományok határai jelölik ki. A szerző könyvének egy pontján utalt annak lehetőségére, miszerint a határokat esetleg módosítani lehetne a háború utáni Ausztria mint német állam javára, azonban azt is leszögezte, hogy ez csupán csökkentené a nemzeti kisebbségi csoportok létszámát. Masaryk emellett hivatkozott arra a tényre is, miszerint ezeknek a többségében németek által lakott területeken cseh diaszpórák is megtalálhatóak voltak.⁹³

E problémák tárgyalása azonban nem csupán a jövőbeli Csehszlovákia kapcsán bírt jelentőséggel, hanem fontos kapcsolódási pontnak számítottak az I. világháború azon transznacionális diskurzusához is, amely mind nagyobb érdeklődést mutatott a „nemzeti kisebbségek” helyzete iránt. Így például a fogalom megjelent és nagy fontosságra tett szert az *Organisation Centrale pour une Paix Durable* korabeli tervezeteiben is. A befolyásos szervezet a semleges, valamint a háborúban álló országok neves tudósait és publicistáit gyűjtötte egybe a béke előkészítése és megteremtése céljából. Az egyesület már 1915-ös, ún. minimálprogramjában kulcsfogalmi státuszt adott a „nemzeti kisebbségek” koncepciójának: a nemzeti kisebbségek törvény előtti egyenlősége, a vallásgyakorlásra és nyelvhasználatra vonatkozó jogai a béke alapvető feltételeiként tűntek fel.⁹⁴ Ehhez hasonlóan a Seton-Watson-féle *The New Europe* is kulcsfontosságú tényezőnek tartotta a kisebbségek jogait (*rights of minorities*) a háború utáni rendezés szempontjából, ahogyan ezt a hetilap alapító kiáltványa is leszögezte.⁹⁵

⁹¹ LIEBER, 1987. 28.

⁹² Antonín Klofáč nemzeti szocialista képviselő beszéde a birodalmi tanácsban, 1918. január 22. „Haus der Abgeordneten. – 53. Sitzung der XXII. Session am 22. Jänner 1918.”, 1920. 2814.

⁹³ MASARYK, 1972. 84; 142; 183.

⁹⁴ ANDREWS, 1916. 19. Fontos megjegyezni, hogy az *Organisation Centrale pour une Paix Durable* tagjai közé osztrák–magyar közéleti személyiségek is tartoztak. Ennek megfelelően lehetséges, hogy az ausztriai diskurzus hagyományai hatással voltak a „nemzeti kisebbség” koncepciójának transznacionális térnyerésére.

⁹⁵ N. N., 1916.

Mindennek megfelelően a nemzeti kisebbségek (*national minorities*) kérdése Az új Európa fogalmi rendszerének is részévé vált; tárgyalása pedig kéz a kézben járt az ausztriai autonómiadiskurzus örökségével. Masaryk a „nemzeti autonómia” (*national autonomy*) fogalma kapcsán ugyanis annak területi (*territorial*) és személyi (*personal*) variánsait különböztette meg, e koncepciók értelmezésével kapcsolatban pedig elsősorban az ausztriai szociáldemokráciára hivatkozott. A csehszlovák politikai emigráció vezéralakja elvetette annak lehetőségét, hogy a „nemzeti többségek” (*national majorities*), illetve a történelmi államisággal és fejlett kultúrával bíró nemzetek számára kielégítő alternatíva lett volna a „kevert államokon” belüli autonómia a nemzetállamisággal szemben.⁹⁶

Ugyanakkor a szerző cseppet sem volt elutasító a nemzeti autonómia kulturális alapú értelmezésével kapcsolatban. Értelmezésében ugyanis ennek megvalósítása biztosíthatta volna a jövő nemzetállamaiban a kisebbségek nyelvi jogait (*language rights*). Sőt, Az új Európa annak lehetőségét is felvillantotta, hogy a jövőbeli csehszlovák állam törvénybe iktatja majd a személyi elvű nemzeti autonómia elvét. Az utóbbi ugyanis Masaryk értelmezésében a területileg „szétszór” (*scattered*) nemzeti kisebbségekre vonatkozott; véleménye szerint ezek létét és jogait a csehek – a helyi németekkel egyetemben – különféle javaslataikban (*proposals*) már 1914 előtt elismerték (*recognized*). A kisebbségi jogok biztosításával kapcsolatos komolyságot a szerző végül annak hangoztatásával is alátámasztotta, hogy a csehek történelmileg csakis az egyenjogúság (*equal rights*) igényét hangoztatták a helyi németekkel szemben – ez az ausztriai nemzetiségi egyenjogúság elvére utaló kijelentés volt.⁹⁷

A szerző jóslataiban továbbá a „cseh–német” identitás visszatérésével is számolt, amely ismét éles fordulatot jelentett háború előtti nézeteivel szemben. Szerinte ugyanis a helyi németeket csupán a sovinizta „pángermán agitáció” idegenítette el cseh szomszédjaiktól. A világháború után azonban számítani lehetett arra, hogy hazájuként ők is az új csehszlovák államot fogadják majd el.⁹⁸ E tekintetben Masaryk retorikája optimistább volt ausztriai társaiénál, akiknek nézőpontját már inkább a nemzetiségi konfliktusok elmérgesedése határozta meg. Masaryk egy 1917-es, a *New Europe*-ban publikált cikke szerint a szerző a közös identitás elősegítése érdekében is használta az angol *Bohemia* megnevezést, mint a jövőbeli államot jelölő kifejezést. Ez ugyanis a Cseh Királyság latin (*Bohemia*) és német (Böhmen) megnevezéseivel mutatott folytonosságot, azaz egy olyan hagyományt, amely Masaryk szerint a német (és lengyel) lakosság számára is meghatározó volt. A jövőbeli állam így válhatott (volna) a csehek, szlovákok és a „nem-szláv kisebbségek” (*non-Slavic minorities*) közös hazájává.⁹⁹ Fontos azonban megjegyezni, hogy a Bohemia kifejezés mellé Az új Európában már felzárkózott a „csehszlovák állam” (*Czecho-Slovak State*) fogalma is, amely sokkal inkább nemzetállamként írta le az új entitást.¹⁰⁰

A világháború vége felé közeledve, a Habsburg Monarchia győzelmi esélyeinek elűzésével mindinkább úgy tűnt, a csehszlovák politikai emigráció nézetei

⁹⁶ MASARYK, 1972. 81–83.

⁹⁷ MASARYK, 1972. 83; 142.

⁹⁸ MASARYK, 1972. 183.

⁹⁹ MASARYK, 1917. 162–163.

¹⁰⁰ MASARYK, 1972. 141.

határozzák majd meg a nemzet jövőjét. Masaryk mozgalmát ugyanis 1918 nyarától kezdve a Monarchia háborús ellenségei sorra elismerték, mint egy jövőbeli csehszlovák nemzetállam hivatalos képviselőjét. Ezzel párhuzamosan a ciszlajtán állam felbomlása, legitimitásának a nemzetiségi mozgalmak által való megkérdőjelezése visszafordíthatatlan szintre jutott. A hanyatló Ausztriával szemben az önálló nemzetállamiság mind fényesebb jövőképpé tűnt. 1918. október 16-án I. Károly császár ún. „népi” manifesztumában (*Völkermanifest*) már csak egy utolsó, kétségbeesett kísérletként hirdette meg a Monarchia szövetségi állammá való átalakulását. Ennek alapegységeit az egyes néptörzsek állami közösségei (*staatliche Gemeinwesen*) alkották volna. A császár így látta biztosítottak azt, hogy birodalma valóban a népek önrendelkezési jogának alapjaira épül majd.¹⁰¹

Négy nap múlva, 1918. október 20-án a cseh koronatarományok közigazgatása felett az a Nemzeti Tanács vette át az uralmat, amelyet az ausztriai cseh pártok hoztak létre, és amelyet éppen a népi manifesztum hatalmazott fel a feladatkör ellátására. A szervezet közgyűlése még aznap este kihirdette a független Csehszlovákia létrejöttét.¹⁰² A Nemzeti Tanács ezzel csupán annak az angol nyelvű kiáltványnak a szavait váltotta valóra, amelyet a csehszlovák politikai emigráció 1918. október 18-án adott ki Párizsban. Ez a Függetlenségi Nyilatkozat (*Declaration of Independence*) a csehszlovák nemzet természetes és történelmi jogára (*natural and historical right*) hivatkozott, amikor kihirdette annak függetlenségét és megalakította államának ideiglenes kormányát. Ez utóbbi szerint a csehszlovák nemzet annak a Kelet-Európának (*Eastern Europe*) a lakosa volt, amely a világháború végén nem a nemzeti önrendelkezés, hanem a nemzetiségi elv nyomán szerveződött újjá. Végül, de nem utolsósorban a nyilatkozat ígéretet tett arra is, hogy a nemzeti kisebbségek egyenlő jogokat fognak élvezni az új államon belül, s annak politikai életében arányos képviselőségük révén ők is részt vehetnek majd.¹⁰³

Összegzés

A cseh nemzet mint kollektív identitás egyik legfőbb normatív fogalmi keretét 1918-ig a Habsburg Monarchia politikai és államjogi rendszere jelentette. A 19. század korai szakaszában a centralizált, abszolutista állam politikai rendszerével szemben jelent meg a „nemzetiségi állam” koncepciója az ausztriai liberális diskurzusban, amely az „autonómia” és „nemzetiségi egyenjogúság” eszményeit volt hivatott érvényre juttatni. A cseh nemzetet képviselő csoportok politikai nyelveit ez az ausztriai diskurzus keretezte; a nemzeti érvrendszer sarokpontját képező cseh államjogi érvelés és a föderális gondolat a birodalmi állam struktúrájára vonatkozó koncepciója számára ezek a kulcsfogalmak szolgáltattak egy interkulturális dimenziót.

1867 után a cseh pártok politikai nyelveinek ellenfogalmaiként már az osztrák–magyar dualizmus és a számszerű kisebbség többség feletti uralma operáltak.

¹⁰¹ VON HABSBURG, 1918.

¹⁰² REES, 1992. 123–124.

¹⁰³ MASARYK–BENES–STEFANIK, 1918.

A cseh nemzethez köthető politikai nyelvekre a ciszlajtán államkereteken túli, transznacionális befolyást gyakoroltak a magyar politikai nemzet koncepciója, illetve (rövid ideig) a német egységesítés hatására átvett nemzeti önrendelkezés kulcsfogalma. A cseh politikai nemzet koncepciója a magyar hatás mellett annak a kora újkori hagyományokra épülő cseh identifikációs terminológiának a hatását is mutatta, amely a nemzet fogalmán keresztül koronatarományok multietnikus közösségét kívánta egybefogni. Ez azonban a 19. század során mindinkább vesztett erejéből. A felerősödő cseh–német ellentét, a kulturális nemzetkoncepciók felerősödése és a területi autonómiakoncepció ausztriai perspektíváinak hatására jelent meg a 19. század második felében a nemzeti kisebbségek fogalma és ennek vonatkozó diskurzusa, valamint a nagy hatással bíró baueri, személyi elvű nemzeti autonómiakoncepció.

Ezekre az alapokra építkezve az I. világháború során a cseh nemzeti érdekképviselő politikai nyelveit két transznacionális közegben: az ausztriai *Reichsrat*ban, valamint az angolszász kultúrközegben vizsgáltam. Rámutattam arra, hogy a cseh nemzeti érdekképviselő hosszú 19. századi politikai nyelveit az ausztriai cseh politikusok a népek azon önrendelkezési joga révén keretezték át, amely az oroszországi forradalmak hatására vált transznacionális kulcsszóvá. A csehszlovák politikai emigráció ezzel szemben az angolszász kultúrközegben elfogadott nemzetiségi elvet használta érveinek rendszerezésére. Az emigránsok számára a kezdetektől fogva az önálló nemzetállamiság kialakítása volt a cél a Habsburg Monarchia mint „kevert állam” antimodelljével szemben. Ezzel szemben az ausztriai Cseh Unió politikusai a korabeli orosz nemzetiönrendelkezés-koncepciók radikalizálódásával párhuzamosan jutottak el a dualista monarchia, a Habsburg nemzetiségi állam föderális reformjától mint hagyományos céltől a szuverén nemzeti állam megteremtéséig; ezzel párhuzamosan halványult el a birodalom jelentősége mint az aktív lojalitás fókuszáé a nemzeti közösség számára. Ennek hátterében az a jelenség is állt, hogy a cseh(szlovák) politikai szókincsek kulcsfogalmai összekapcsolódtak a demokrácia koncepciójával. A cseh politikusok a birodalmi államot mindinkább antidemokratikus, a nemzet érdekeit érvényesíteni képtelen struktúraként jellemezték; politikai nyelvük ellenfogalmaiként a háború alatti katonai kormányzást és az ausztriai államközpontosítást azonosították. Külön jelentőséggel bírt számukra a népek önrendelkezési jogának gazdasági értelemben való hangsúlyozása, amely az ausztriai élelmezési válság következménye volt. A Habsburg Monarchia így az aktív lojalitás fókusza, a nemzetnek teret adó keret helyett relacionális, a nemzettel szembeállított fogalomná vált. Ezzel szemben Masaryk számára a demokrácia ellenpontját nem a ciszlajtán politikai élet jelene és közelmúltja, hanem az egyetemes politikai gondolkodás „teokratikus” oldala és a Habsburg Monarchia történelmi államrendszere képezte; ez törvényszerűen és szükségszerűen vezetett érvelésében a birodalmi állam felbomlásához, a független nemzetállamiság megteremtéséhez.

A világháború során a csehszlovakizmus nemzetképe mellett a vizsgált politikai nyelvek közös pontjává vált az államjogi érvelés elsajátítása, amely ismét időszerrévé tette a cseh koronatarományokon belüli nemzeti konfliktusok és a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezését. Az ausztriai Cseh Unió politikusai ezt az ausztriai hagyományoknak megfelelően, a „nemzeti autonómia” rendszere révén

képzelték el. Ennek kapcsán a korabeli ukrajnai, illetve a cseh történelmi példákön keresztül a baueri személyi elvű nemzeti autonómiakonceptió vált hivatkozási alappá. Szintén e megoldás sejlett fel Masaryknak az ausztriai szociáldemokrácia kulcsfogalmaira való utalásain keresztül. Emellett a politikus a nemzetiségi egyenjogúság ausztriai jogelvére is utalt a jövőbeli Csehszlovákia nemzetiségi politikája kapcsán. Végül, de nem utolsósorban a csehszlovák politikai emigráció vezetője – saját háború előtti nézeteivel, illetve a korabeli ausztriai cseh tapasztalatokkal szemben – a „cseh-német” identitás visszatérésevel is számolt. Masaryk a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos nézetei ugyanakkor nem csupán a Habsburg Monarchia lokális jelenségeivel és birodalmi kereteivel, hanem az I. világháború korának a problémáival kapcsolatos, transznacionális diskurzusával is összefüggésben voltak.

Reményeim szerint ezek az összehasonlítások rámutattak arra, hogy az ausztriai Cseh Unió politikusai és a csehszlovák politikai emigráció diskurzusai egyaránt transznacionális fogalmi keretek mozgástereit igyekeztek kihasználni; ezeken belül a birodalmiság megkerülhetetlen tényezőnek bizonyult. Masarykot politikai emigránsként ugyan nem korlátozta Ausztria politikai rendszere, ám a csehszlovák államisággal kapcsolatos érvelésében mégis kénytelen volt reflektálni a Habsburg Monarchia hagyományaira. Az ausztriai cseh politikusok ezzel szemben a birodalmon belül képviselték a nemzet érdekeit. Ez 1918 végéig egy olyan transznacionális keretet jelentett, amely interkulturális dimenzióján keresztül meghatározta az általuk használt fogalmak rendszerét, miközben azt mindinkább át- és felülírták a kor egyéb transznacionális hatásai.

Tanulmányom számos hiányossággal küzd: helyhiány miatt nem tudtam bemutatni a cseh(szlovák) nemzeti érdekképviseléssel összekapcsolódó, azzal párbeszédet folytató diskurzusokat (*The New Europe*, a Reichsrat egyéb nemzetiségi képviselői), ellendiskurzusait (a Habsburg Monarchia német nemzeti és német szociáldemokrata politikusainak érvrendszerei), ahogy nem bocsátkozhatam a korabeli kulcsfogalmak teljeskörű elemzésébe sem (nemzeti önrendelkezés, föderális eszme, nemzetkonceptiók stb.). Nem volt lehetőségem az ausztriai és az I. világháborús kulcsfogalmaknak a csehszlovák politikai rendszerben való kontinuitásának bemutatására. Ezeknek a hiányosságoknak a pótlása készülő disszertációmra vár (*[Trans]national Concepts of Self-Determination and the Future of Central Europe, 1917–1918*). Mindazonáltal bízom benne, hogy írásom sikerrel helyezte el az I. világháborús cseh érdekképviselő politikai nyelveit a Habsburg Monarchia keretrendszerében, valamint mutatta ki ezekben a birodalmi hagyományok és a transznacionális hatások erős befolyását, legyen szó akár a nemzeti érvrendszer fogalmairól, akár annak ellenfogalmairól.

Véleményem szerint a birodalmak és a nemzetállamok közötti kontinuitás kérdéskörében számtalan lehetőség rejlik. Ez nem véletlenül mutat erős trendet az utóbbi évek szakirodalmában és kutatási projektjeiben.¹⁰⁴ A magam részéről meg-

¹⁰⁴ JUDSON, 2016, 442–452. A birodalmi kontinuitások vizsgálatával kapcsolatban kiemelten szeretném megemlíteni az Európai Kutatási Tanács által támogatott *Non-Territorial Autonomy as Minority Protection in Europe – An Intellectual and Political History of a Travelling Idea, 1850–2000* című projektet, amelynek 2019-ben magam is vendégkutatója voltam.

alapozottnak tekintem ezt a népszerűséget, hiszen a nemzeti történetírás bizonyos toposzainak dekonstrukciója, az „elválasztás” helyett az „összekötésre” való törekvés jelentős mértékben hozzáegíthet minket a történeti valóság és örökség teljesebb megértéséhez.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Internetes források

The Program of the Social Democrats (1903)

The Program of the Social Democrats (1903). *Alpha History*, 2022. (<https://alphahistory.com/russianrevolution/program-social-democrats-1903/> – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)

The Program of the Socialist-Revolutionaries (1905)

The Program of the Socialist-Revolutionaries (1905). *Alpha History*, 2022. (<https://alphahistory.com/russianrevolution/the-political-program-of-the-socialist-revolutionaries-1905/> – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)

ULIANOV (LENIN)–DZHUGASHVILI (STALIN)

1985 ULIANOV (LENIN), V. – DZHUGASHVILI (STALIN), Josef: Declaration of the Rights of the People of Russia. (English translation first published in *The Nation* on December 28, 1919.) In: *A Documentary History of Communism*. Compiled by: DANIELS, Robert. V. London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1985. (<https://www.marxists.org/history/ussr/government/1917/11/02.htm> – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)

VON HABSBERG

1918 VON HABSBERG, Karl: *An Meine getreuen österreichischen Völker!* (1918. október 17.) (https://www.europeana.eu/hu/item/9200290/bildarchivaustria_at_Preview_14284868 – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)

Nyomtatott források

ANDREWS

1916 ANDREWS, Fannie Fern: The Central Organization for a Durable Peace. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 66. (1916. július) *Preparedness and America's International Program*.

BAUER

1907 BAUER, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Marx-Studien. Blätter für Theorie und Politik des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben von Dr. Max Adler und Dr. Rudolf Hilderling, II. Band.* Wien, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907.

BLUNTSCHLI

1892 BLUNTSCHLI, J. K.: *The Theory of the State*. Oxford, Clarendon Press, 1892.

III. Sitzung der 2. Jahres-Session 1870

1871 III. Sitzung der 2. Jahres-Session 1870. In: *Stenografische Berichte des Landtages des Königreiches Böhmen: zweite Jahres-Session 1871*. Prag, Statthalterei-Buchdruckerei, 1871.

LENIN

1972 LENIN, V. I.: *The Right of Nations to Self-Determination*. Lenin's Collected Works. Moscow, Progress Publishers, 1972.

LIOY

1891 LIOY, Diodato: *Philosophy of Right: with special reference to the principles and development of law, Vol. 2*. London, Kegan Paul, Trench, Trübner, & Co., Ltd., 1891.

MASARYK-STEFANIK-BENES

1918 MASARYK, Thomas G. – STEFANIK, Milan R. – BENES, Edward: The Czechoslovak Republic: Text of the Declaration of Independence Adopted by the Provisional Government. *The New York Times Current History*, 9. (1918. december) 3.

MASARYK

1917 MASARYK, Thomas Garrigue: The Future Status of Bohemia. *The New Europe*, 2. (1917. február 22.) 19.

1969 MASARYK, Thomas Garrigue: *The Making of a State: memories and observations 1914–1918*. Howard Fertig, Inc. Edition. New York, NY, Noble Offset Printers, Inc., 1969.

1972 MASARYK, Thomas Garrigue: *The New Europe (The Slav Standpoint)*. New Edition. Ed.: WARREN W., Preston Warren and William B. Weist. Lewisburg, Bucknell University Press, 1972.

N. N.

1899 N. N.: Nationalitätenprogramm der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Oesterreichs. In: *Verhandlungen des Gesamtparteitages der Sozialdemokratie in Oesterreich abgehalten zu Brünn vom 24. bis 29. September 1899 im „Arbeiterheim“*. Wien, Verlag der Ersten Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1899.

1916 N. N.: The New Europe. *The New Europe*, 1. (1916. október 19.) 1.

Haus der Abgeordneten

„Haus der Abgeordneten. – 1. (Eröffnungs-)Sitzung der XXII. Session am 30. Mai 1917“. In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.

„Haus der Abgeordneten. – 50. Sitzung der XXII. Session am 18. Dezember 1917“. In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.

- „Haus der Abgeordneten. – 6. Sitzung der XXII. Session am 14. Juni 1917.“ In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 15. Sitzung der XXII. Session am 6. Juli 1917.“ In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 15. Sitzung der XXII. Session am 12. Juni 1917.“ In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 23. Sitzung der XXII. Session am 26. September 1917“. In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 25. Sitzung der XXII. Session am 28. September 1917“. In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 33. Sitzung der XXII. Session am 23. Oktober 1917.“ In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 53. Sitzung der XXII. Session am 22. Jänner 1918“. In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 69. Sitzung der XXII. Session am 6. März 1918“. In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.
- „Haus der Abgeordneten. – 69. Sitzung der XXII. Session am 6. März 1918“. In: *Index zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 12. Wahlperiode. XII. Session. (Letzte Session des Reichsrates.) 30. Mai 1917 bis 12. November 1918. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1920.

Szakirodalom

ADORJÁNI-BARI

- 2019 ADORJÁNI, Anna – BARI, László Bence: National Minority: The Emergence of the Concept in the Habsburg and International Legal Thought. *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*, 16. (2019) 1.sz. 7–37.

AGNEW

- 2004 AGNEW, Hugh: *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown*. Stanford, CA, Hoover University Press, 2004.

BENEŠ

- 2017 BENEŠ, Jakub B.: *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Austria, 1890–1918*. Oxford, Oxford University Press, 2017.

BINDER

- 2006 BINDER, Harald: „Galizische Autonomie“ – ein streitbarer Begriff und seine Karriere. In: *Moravské vyrovnání z roku 1905 / Der Mährische Ausgleich von 1905*. Eds.: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří. Brno, Matices moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, 2006. 252–255.

CHERNEV

- 2011 CHERNEV, Borislav: The Brest-Litovsk Moment: Self-Determination Discourse in Eastern Europe before Wilsonianism. *Diplomacy & Statecraft*, 22. (2011) 3. sz. 369–387.

COHEN

- 2007 COHEN, Gary B: Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. *Central European History*, 40. (2007) 2. sz. 241–278.

HASLINGER

- 2010 HASLINGER, Peter: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. Collegium Carolinum 117. München, Oldenbourg Verlag, 2010.

HLAVAČKA–HÁJEK

- 2018 HLAVAČKA, Milan – HÁJEK, Jan: XI. The Birth of the Modern Czech Nation (1792–1848). In: *A History of the Czech Lands*. Eds.: TUMA, Oldrich – PANEK, Jaroslav. Prague, Charles University, Karolinum Press, 2018.

JUDSON

- 2016 JUDSON, Pieter: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA – London, Belknap Press of Harvard University Press, 2016.

KLUKE

- 1963 KLUKE, Paul: *Selbstbestimmung: vom Weg einer Idee durch die Geschichte*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1963.

KORALKA

- 1989 KORALKA, Jiří: A világpolitika színpadán. Egy »államnélküli nemzet« a nemzetközi kapcsolatokban 1900 és 1918 között. In: *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918*. Szerk.: BEREND T. Iván – BENEDEK Gábor. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1989. 156–196.

LIEBER

- 1987 LIEBER, George: Ukrainian Nationalism and the 1918 Law on National-Personal Autonomy. *Nationalities Papers*, 15. (1987) 1. sz. 22–42.

LÜSEBRINK

- 2016 LÜSEBRINK, Hans-Jürgen: Fogalomtörténet és fogalmi transferek: a „nemzet” esete a forradalom Franciaországában és Németországban. In: *Fogalomtörténet Koselleck után: A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. Szerk.: MOLNÁR Attila Károly – NAGY Ágoston – PAP Milán. Budapest, Nemzeti Közszerkesztési Központ, 2016. 150–170.

MANELA

- 2006 MANELA, Erez: *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford, Oxford University Press, 2006.

MARK

- 2008 MARK, Rudolf A.: National Self-Determination, as Understood by Lenin and the Bolsheviks. *Lithuanian Historical Studies*, 13. (2008) 1. sz. 21–39.

MARZIK

- 1990 MARZIK, Thomas D.: The Slovakophile Relationship of T. G. Masaryk and Karel Kálal prior to 1914. In: *T. G. Masaryk (1850–1937), I. Studies in Russia and East Europe*. Ed.: WINTERS, Stanley B. London, Palgrave Macmillan, 1990.

MAY

- 1961 MAY, Arthur J.: R. W. Seton-Watson and British Anti-Habsburg Sentiment. *The American Slavic and East European Review*, 20. (1961) 1. sz. 40–54.

MEISSNER

- 1976 MEISSNER, Boris: The Soviet concept of nation and the right of national self-determination. *International Journal*, 32. (1976–1977. tél) 1. sz. (*Communism*) 56–81.

MUTSCHLECHNER

- 2022a MUTSCHLECHNER, Martin: Der Mangel an politischer Kultur – Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie – die virtuelle Ausstellung zur Geschichte des Krieges von 1914–1918 in Österreich, 2022.
(<https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-mangel-politischer-kultur> – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)
- 2022b MUTSCHLECHNER, Martin: Verhärtung der Fronten: Die Forderung der Tschechen nach dem böhmischen Ausgleich – Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie – die virtuelle Ausstellung zur Geschichte des Krieges von 1914–1918 in Österreich, 2022.
(<https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/verhaertung-der-fronten-die-forderung-der-tschechen-nach-dem-boehmischem-ausgleich> – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)

ORZOFF

- 2009 ORZOFF, Andrea: *Battle for the Castle: The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914–1948*. New York, NY, Oxford University Press, 2009.

PALACKÝ ET AL.

- 1870a PALACKÝ, Franz et al: Promemoria der czechischen Abgeordneten an den Reichskanzler. *Der Osten: Organ für Politik und Volkswirtschaft, für Wissenschaft, Kunst und Literatur*, 3. (1870. december 18.) 51.
- 1870b PALACKÝ, Franz et al: Der Wahlaufwurf der czechischen Opposition. *Der Osten: Organ für Politik und Volkswirtschaft, für Wissenschaft, Kunst und Literatur*, 3. (1870. augusztus 21.) 34.

REES

- 1992 REES, Louis H.: *The Czechs during World War I: The Path to Independence*. East European Monographs. New York, NY, Columbia University Press, 1992.

RUMPLER

- 2016 RUMPLER, Helmut: Die Todeskrise Cisleithaniens 1911–1918: Vom Primat der Innenpolitik zum Primat der Kriegsentscheidung. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 / Band XI/1: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg: 1. Teilband der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016. 1165–1256.

RYCHLÍK

- 2017 RYCHLÍK, Jan: Nová Evropa – představy a skutečnost. *Studia historica Brunensia*, 64. (2017) 2. sz. 61–70.

SCHARF

- 2022 SCHARF, Michaela: Partei der Massen – Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie – die virtuelle Ausstellung zur Geschichte des Krieges von 1914–1918 in Österreich, 2022.
(<https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/partei-der-massen> – Utolsó letöltés: 2022. június 15.)

SETON-WATSON-SETON-WATSON

- 1981 SETON-WATSON, Hugh – SETON-WATSON, Christopher: *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. Seattle, WA, University of Washington Press, 1981.

STOURZH

- 1985 STOURZH, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.

SZPORLUK

1982 SZPORLUK, Roman: *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*. New York, NY, Columbia University Press, 1982. (*East European Monographs*)

TRENCSÉNYI

2007 TRENCSÉNYI Balázs: *A politika nyelvei: eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2007.

TRENCSÉNYI-BAÁR-JANOWSKI-FALINA-KOPEČEK

2016a TRENCSÉNYI, Balázs – BAÁR, Mónika – JANOWSKI, Maciej – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: Political Visions of the Vormärz. In: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Vol. I: Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century”*. Oxford, Oxford University Press, 2016.

2016b TRENCSÉNYI, Balázs – BAÁR, Mónika – JANOWSKI, Maciej – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: Brotherhood and Disappointment. In: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Vol. I: Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century”*. Oxford, Oxford University Press, 2016.

2016c TRENCSÉNYI, Balázs – BAÁR, Mónika – JANOWSKI, Maciej – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: „Playing the Piano that does not yet have Strings?” The Cultural-Political Programs of the „National Revivals”. In: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Vol. I: Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century”*. Oxford, Oxford University Press, 2016.

Fegyverszünet karácsonyra: az 1914-es frontkarácsony története

Anthony Richards: The True Story of the Christmas Truce: British and German Eyewitness Accounts from World War I. Bransley, Greenhill Books, 2021. 228.

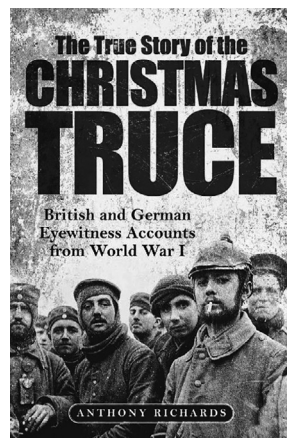
A karácsony ünnepe bizonyára mindannyiunkban gyengéd érzelmeket ébreszt, amikor ezzel kapcsolatban gyermekkorunk önfelelt pillanataira vagy a családdal együtt töltött, kellemes időre gondolunk. A történeti múlt emberének sem lehetett más a hozzáállása: a Szentestét és karácsony első, illetve másnapját ugyanis a több évszázados hagyományok alapján még akkor is megünnepelték, amikor egy globális méretű háború elszakította egymástól a családtagokat.

Az I. és II. világháború ugyanis gyakorlatilag lehetlenné tette a keresztény kultúrkörben a szeretet és béke ünnepeként értelmezett karácsony „hagyományos” megélését az abban részt vállalt férfiak és nők, apák és anyák, fiúk és lányok egymástól való távolléte miatt.

A háborús évekből azonban kiemelkedik 1914 karácsonya, amikor, bár a fronton küzdő katonák és a hátszországban értük aggódó családtagjaik nem tölthették együtt az ünnepeket, azokat mégsem kizárólag bajtársaikkal kellett megünniük. Néhányuknak ugyanis megadatott, hogy a felebaráti testvériség jegyében, országaik nézeteltéréseit félretéve ellenségeikkel ünnepeljenek: beszélgessenek, cigarettázzanak, vicceket meséljenek vagy egyszerűen csak életkörülményeik javítása céljából lövészárkukat rendezzék és eltemessék halottjaikat.

Recenziómban Anthony Richards *The True Story of the Christmas Truce (A karácsonyi béke igaz története)* című kötetét kívánom bemutatni. Mivel nem vállalkozhatom a könyv teljességre törekvő bemutatására, a következőkben ezért inkább a szerző lényegesnek tartott megállapításait, általam jelentősnek vélt gondolatait kívánom kiemelni. Anthony Richards 1998 óta a londoni Birodalmi Hadtörténeti Múzeum (Imperial War Museum) levéltárosaként dolgozik, jelenleg a dokumentumokért és hanganyagokért felelős részleg vezetője. A brit levéltáros-történész kötetei manapság a történeti munkák eladási listájának élén állnak. Korábbi köteteiben is döntően az I. és a II. világháború történetével, azon belül is a kevésbé kutatott, az egyéni sorsok szempontjából izgalmas témák feldolgozásával foglalkozott, mint például a Lusitania elsüllyesztése, a Vöröskereszt tevékenysége vagy a D-nap.

A kötet előszavában felvetett legfőbb problémát Richards azzal kapcsolatban fogalmazza meg, hogy az 1914-es frontbarátkozás mára úgy ivódott be a köztudatba, hogy az emberek többsége az ellenséges csapatok között lejátszott

futballmeccsre koncentrál, holott akkor és ott nem a sportolási lehetőségen volt a hangsúly. E kép pedig éppen úgy adhat alapot téves hiedelmeknek, ahogy 1914 őszén különféle, olykor vallásos fantazmagóriák születtek arra vonatkozóan, hogy a háború karácsonyra véget ér. Az emberek ugyanis azt feltételezték, hogy Jézus Krisztus nem hagyja majd, hogy születése napján is egymást öljék.

A kötet nyolc fejezetre tagolódik az előszón, a bevezetésen és a konklúzióon kívül. Ezek sorrendben a következők: *Mélyásás; A karácsonyhoz közeledve; Szenteste a brit árkokban; Karácsony napja a brit szektorban; A karácsonyi béke máshol; Karácsony másnapja és ami utána következett; Okok; Örökség.*

A bevezetésben a szerző karácsonyi hagyományok és vallásos rituálék felelevenítésével hangsúlyozza, hogy 1914 karácsonya más volt, mint az azt megelőzők, hiszen egy világméretű háború zajlott. Az emberiség annak a fegyverszünetnek a megvalósulását várta, ami kis léptékben, egymástól elszigetelt módon, csak helyenként jött létre a nyugati fronton – karácsony napján vagy az újév első napjaiban. Ezek a fegyverszünetek azonban informális módon, az első vonalban küzdő katonák között kötöttek meg, a frontbarátkozás pedig általában ételcserében, az elesett katonák eltemetésében, egy-egy futballmeccsben, illetve viccmesélésben merült ki. A felsőbb vezetés ugyanis még azelőtt leállította az ilyen típusú fegyverszüneteket, hogy azok kiterjedté válhattak volna. Mindenesetre az esemény különleges megítélését azóta is az adja, hogy az egyesek által proletárfelkelésnek titulált fegyverszünet narratíváját nem tudták megfelelően beilleszteni a háborút tárgyaló történeti munkákba. Ennek ellenére készültek tudományos és művészeti feldolgozások róla. Az első történeti elemzés *Christmas Truce* címmel Malcolm Brown és Shirley Seaton tollából született 1984-ben,¹ amely munkát az esemény 80. évfordulóján, 1994-ben újra kiadták. A későbbi évekből származó, témába illő angol tudományos munkák között Stanley Weintraub,² Alan Wakefield³ és Chris Baker⁴ könyve sorolható fel. Az előző évtizedekben keletkezett német szakirodalmi munkák közül említésre méltó Michael Jürgs,⁵ Heinrich Rieker⁶ és Michael Schober⁷ munkája, melyekre Anthony Richards is hivatkozik. Ezen kívül születtek a témában olyan filmek, mint az *Ó, az a csodálatos háború* (1969) vagy a *Fegyverszünet karácsonyra* (2005). Ugyancsak felbukkant az esemény például a *Ki vagy, doki?* című televíziós sorozatban (2017), illetve korábban Paul McCartney és a The Farm együttes egy-egy dalában. Szintén említésre méltó a Sainsbury reklámfilmje, amit a századik centenáriumra (2014) készítettek a Brit Királyi Légiónal karöltve.⁸

Az első fejezetben a szerző bemutatja az I. világháború kitörésének közvetlen okait, illetve a főbb eseményeket a nyugati és keleti fronton 1914 júliusától 1914 decemberéig. Ezzel együtt részletezi a lövészárokharc körülményeit, és rámutat, hogy a katonák kedve rendkívüli módon függött az otthonukul szolgáló

¹ BROWN–SEATON, 1984.

² WEINTRAUB, 2001.

³ WAKEFIELD, 2006.

⁴ BAKER, 2014.

⁵ JÜRGS, 2005.

⁶ RIEKER, 2007.

⁷ SCHROBER, 2019.

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=NWF2JBb1bvM> (Utolsó letöltés: 2022. április 13.)

lövészárók körülményeitől, így többek között az időjárástól is. Richards ezután a senki földjének fogalmi körülírására törekszik, mindezt angol és német források megszólaltatásával, utalva rá, hogy mindkét félnek azonos körülmények között kellett élnie. A lövészárkharc mindennapjaihoz hozzátartozott a mesterlövészek és a tüzérség által jelentett állandó veszély. A szerző kiváló módon emeli ki az „élni és élni hagyni” gondolat fontosságát, amelyre többször is utal a kötetében: a felek között egyfajta nem hivatalos megegyezés volt, hogy például rossz időjárás esetén nem támadnak egymásra. Richards e vonatkozásban hozzáteszi, hogy a frontbarátkozás különben nem volt ismeretlen fogalom az emberiség korábbi történelmében: a napóleoni háborúkban például előfordult, hogy angolok és franciák hasonló fegyverszünetet kötöttek egymással.

A második fejezetben a szerző szót ejt XV. Benedek pápa (1914–1922) békeenciklikájáról, amely a hadban álló felek érdeklődése hiányában eredménytelen maradt. A fejezetben Richards a felek között novemberben és decemberben zajló közeledésekről számol be, amelyek létrejöttében kétségtelenül szerepet játszott a lövészárkok egymáshoz való közelsége is. A korai fegyverszüneteknek azonban – az egyetértés kollektív hiánya vagy a tűzszünet lokális jellege miatt – halálos áldozatai is voltak: ebből látszik, hogy a fegyverszünet ekkor még kezdetleges volt és hibákkal teli.

A karácsonyi fegyverszünethez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy a katonáknak volt mit adományozniuk. Ez összefüggésbe hozható a társadalmi akcióval, amelynek keretén belül rengeteg csomagot küldtek a fronton küzdő katonáknak. Ezek a németül *Lieblingsgaben*nek nevezett szeretetsomagok szappant, csokoládét, cigarettát és könyveket rejtettek magukban. A szerző kiemeli Vilmos trónörökös 1923-as visszaemlékezését, amelyben az első háborús karácsonyra és a filantróp érzelmű lakosság extravagáns adományozó kedvére utalt. Az állam eközben azzal kívánta enyhíteni a katonák terheit, hogy fenyőfákat küldött a frontra.

A fentiek függvényében a feltételek tehát adottak voltak. A kezdeményezés általában a német katonák részéről érkezett. A szerző rávilágít, hogy a feldíszített karácsonyfák és az éneklés mindkét oldal katonáiban empátiát ébresztett, hiszen az ünnep vallásos jellegének nagy jelentősége volt. A hit rendszeres kifejezése, a templomba járás sok katona számára az élet elengedhetetlen részét képezte. A karácsony a nem vallásos katonák számára is egyfajta megnyugvást jelentett, hiszen emlékeztette őket a normális életre, amit korábban, a háború előtt élveztek. Az esemény vallásos jellegét növelte, hogy közben a front közelében rögtönzött istentiszteleteket is tartottak, hálát adva a spontán béke létrejöttének. Ugyanakkor Anthony Richards kiemeli, hogy a nyugati front nem minden pontján történtek békekísérletek: december közepén például német hajók lőtték Anglia partjait, Szentestén és karácsony másnapján pedig Angliát bombázták. A britek viszonzásul december 25-én a Zeppelinek tartózkodási helyét bombázták repülőikkel.

A harmadik fejezetben a szerző rámutat arra, hogy a közeledés már december 23-án megtörtént: német katonák feltartott kézzel, barátságos mozdulatokkal léptek ki árkaikból. Richards egy bizonyos Kennedy hadnagy emlékiratából idéz, hogy bemutassa a hadi vezetés hozzáállását a kérdéshez: míg Kennedy privát irományában beszámolt az eseményről, addig a hivatalos naplóban semmiféle feljegyzés nincs a fegyverszünettel kapcsolatban. A szerző a helyzet érzékeltetéséhez

további beszámolókra hagyatkozok: az angol katonákat a teljes csend, az ágyúk tüzelésének némasága lepte meg, majd csodálkozva látták a német árokból kiszűrődő fényt, ami a felállított és kivilágított karácsonyfákról áradt. A fények és az éneklés a másik üdvözlésére készítette a feleket: ha nem is mentek ki egymáshoz, akkor is a másik nyelven beszéltek, üdvözölték egymást, illetve zenéltek egymásnak, vagy éppen ugyanazt a dalt énekelte mindkét fél. Végül sor került a senki földjén való közvetlen találkozásra és egymás megajándékozására is: pipák, cigaretta cserélt gazdát, de még dobókés is előkerült. A beszámolók egy hihetetlen történet fennkölt hangulatáról szólnak: *„Azok a férfiak, akik addig a pillanatig esküdt ellenségek voltak, most kiálltak a szabadba és barátságukat fejezték ki egymás iránt. Szinte olyan volt, mintha a csapatok megrészegültek volna a karácsonyi hangulattól.”* (71.) A szerző e vonatkozásban hozzáteszi, hogy szó sincs róla, hogy a tisztek nem tudtak a dologról, hanem inkább az ő kezdeményezésükre vagy éppen szemlehuntyásukra történt meg a fegyverszünet.

A negyedik fejezetben a szerző helyesen rámutat, hogy a fegyverszünetek elszórva valósultak meg, azaz nem egybefüggően és nem mindenhol. Az angolok vonalán körülbelül kétharmad arányban fordultak elő, az egységes fegyverszünetet ugyanis számos tényező együttes jelenléte nehezítette, amelyek közé a változókéony terepviszonyok, az egységek közötti kommunikáció kezdetleges minősége, illetve a gyalogzászlóaljak önálló működési jellege tartozott. Ugyancsak igaz, hogy a fegyverszünetek általában csak nagyon csekély számú személyt érintettek, hiszen egy-egy esemény alkalmával is csak maréknyi katona mászott ki barátkozni a senki földjére. Az esemény létrejöttéhez ugyanakkor gyakran előzetes fegyverszünet kellett: a tisztek kimásztak és megegyeztek a feltételekről, hogy mikortól és meddig tartson az ideiglenes béke. Ahol azonban megvalósult a pillanatnyi béke, ott egész különös dolgok is történtek. A frontbarátkozás során előfordult, hogy egy német tisztnak egy angol katona vágta le a haját. Ahogy emlékezetesnek minősültek a futballmeccsek is, amelyek – ha voltak is – nem voltak jól szervezettek, hanem inkább rögtönzött játékként valósultak meg. A foci azért volt jó lehetőség a katonák számára, mert csak egy labdára és két kapufára volt szükség hozzá.

A szerző a karácsony másnapjának legfontosabb eseményeit tárgyaló fejezetben számos figyelemre méltó aspektust is kiemel. A forrásokon és beszámolókon keresztül egyrészt hangsúlyozza, hogy az esemény lényege az volt, hogy mindkét fél vonakodott az agresszív magatartástól. Erre okot adhatott saját halottjaik eltemetésének szükségessége. Gyakran egyébként német és angol lelkészek felváltva mondtak imát a halottak lelki üdvéért. Másrészt rámutat arra is, hogy a fegyverszünet kiváló lehetőséget nyújthatott a kölcsönös információgyűjtésre is. Néhányan ezért gyanakodva mentek az ellenség társaságába, hiszen féltek attól, hogy az esetleg elárulja vagy megmérgezi őket. A szerző megszólaltat egy forrást, amely kiemeli, hogy soha ilyen részletes megfigyelést nem tudott tenni az ellenségről, mint aznap. Persze, az is elképzelhető, hogy ezek a források csak azért számolnak be így az eseményről, hogy felmentsék magukat a fegyverszünetben való részvétel később kínossá váló vádjá alól. Ezzel összefüggésben a szerző rámutat, hogy ha egy ellenséges erőhöz tartozó katona esetleg belelátott az ellenfél árkába, akkor már nem engedték vissza és hadifogoly lett, nehogy a fegyverszünet után fel tudja használni az információt az ellenség.

Az ötödik fejezetben a szerző néhány, az angol szektortól eltérő helyen megvalósuló karácsonyi békét említ, hangsúlyozva, hogy a frontbarátkozások létrejöttében nagy szerepe volt a szembenálló felek nemzetiségének is. A franciák és németek között például ritkábban fordult elő fegyverszünet karácsonykor, amit az indokol, hogy míg a britek expedíciós haderőként érkeztek Flandriába, addig a franciák a saját szülőföldjükért harcoltak. Ha voltak is fegyverszünetek, azok rövidebb ideig tartottak, s általában énekváltásban vagy egymás üdvözlésében kimerült a dolog. A maximum, amit a felek remélhettek az volt, hogy alábbhagyott a szokásos ágyúzás és mesterlövészet. Ugyanígy hajlamosabbak voltak az ideiglenes békére a vesztfáiai vagy szász csapatok, szemben a militánsabb porosz egységekkel. A szerző emellett rámutat, hogy a keleti fronton a frontbarátkozások ugyancsak szórványosan fordultak elő, hiszen karácsony a gregorián naptár szerint december 25-ére, az orosz és szerb pravoszláv naptár szerint viszont január 7-ére esett. Ugyancsak közrejátszott ebben, hogy a lövészárkok a nyugati fronton közelebb helyezkedtek el egymáshoz a keleti fronton tapasztaltakhoz képest. Érdekes viszont, hogy míg kezdetben keleten alig volt barátkozás, addig ez az idő előrehaladtával egyre inkább erősödött, miközben nyugaton mindez éppen fordítva történt. Ez a szerző szerint azzal indokolható, hogy a német tiszték bátorították saját embereiket, hogy barátkozzanak orosz katonákkal a keleti front destabilizálása céljából. Természetesen, Richards kiemeli, hogy ez azt is jelenti, hogy a helyzetet később az oroszok is kihasználták a német vonalak destabilizálása érdekében.

A hatodik fejezetben a karácsony másnapján zajló eseményeket és a fegyverszünetek lezárását taglalja a szerző. Megtudjuk, hogy egyes helyeken újévig folytatódott a fegyverszünet, amelynek meghosszabbításában az is közrejátszott, hogy december 28-án és 29-én a fagyos és száraz időnek vége szakadt, és az ónos eső elárasztotta a lövészárkokat. A felek így a víz szivattyúzásaiba kezdtek: a lövészárkok minőségének javítása fontosabb cél és feladat volt, mint az ellenség megtámadása. A szerző kiváló érzékkel emeli ki azokat a visszaemlékezéseket, amelyek szerint a katonák nem estek kísértésbe a fegyverszünet idején, hogy meglepetésszerű támadást indítsanak az ellenség ellen, hanem élvezték a helyzetet és a fegyverszünet minél hosszabb kiterjesztésében reménykedtek. Persze, az esetenként 1914 szilveszteréig, illetve 1915 első napjáig kitaró fegyverszünetnek előbb szakadt vége ott, ahol csapatváltás történt, mivel az új csapatok nem mindig alkalmazkodtak az előzetes tűzszünethez, amiben a felek megállapodtak. Ugyancsak közrejátszott a békekötés felfüggesztésében a romló időjárás és a parancsnokok közbelépése, akik a jövőre nézve betiltották a hasonló eseményeket, a résztvevők névsorát pedig elkérték az egységek tisztjeitől példastatuálás céljából.

A hetedik fejezetben a szerző a fegyverszünet létrejöttének okait boncolgatja, összegezve a kötet mondanivalóját. Hangsúlyozza, hogy az ideiglenes béke nem egy spontán akció eredménye, hanem inkább a már az őszi hónapokban is helyenként megnyilvánuló emberi vágyak felszínre töréseként értelmezhető. Richards rámutat, hogy a karácsony jelentősége a fegyverszünet szempontjából azon vonatkozásban érhető tetten, hogy azt még a nem hívők is megünnepelték, így jóval nagyobb tömegeket tudott megmozgatni, meghatni más egyéb vallásos ünnepekhez képest. A fegyverszünet létrejöttének legfontosabb oka ugyanakkor

az életkörülmények javításának, illetve kisebb részben az elesett katonák eltemetésének vágyában keresendő, amit az állandó pergőtűzben lehetetlen lett volna megfelelőképpen kivitelezni. A flandriai nagy árvizek és esőzések miatt a száraz és fagyos karácsony ideális volt a feladat végrehajtásához. Mindezt a közös nyelv és kultúra, illetve hagyományok segítették elő. Sok német tudott például angolul, néhányuk ugyanis Angliában fodrászüzletet üzemeltetett. Ez a nyelvi kapcsolat nyilvánult meg abban, amikor egymásnak kiabáltak vagy táblára írt szövegeket mutattak fel az ellenségnek. Közrejátszhatott ugyanakkor a fegyverszünet létrejöttében az is, hogy az ellenséges katonákról terjesztett propaganda mértéke még csekély volt 1914-ben. Sőt, amikor megtörtént a frontbarátkozás, az ellenségről szerzett közvetlen tapasztalatok igazolták, hogy a másik nem maga a gonosz és nem is annyira különböző. Végül, a fegyverszünet egy fontos aspektusára világít rá a szerző, amikor kiemeli, hogy a katonák egy pillanatra kiszabadulhattak a hierarchia fogságából, és öntevékeny függetlenül cselekvő személyekké, egyéniségekké válhattak. A háború 1914 után azonban totálissá vált, minek következtében az egyéniségek eltűntek és a központosított támadások lehetetlenné tették a gyors helyi döntések kieroszakolását, amelyennek a fegyverszünet is tekinthető.

A nyolcadik fejezetben Richards a fegyverszünet korabeli és későbbi diskurzusát tárgyalja kimerítően. Sir John French 1915. február 5-én memorandumot bocsátott ki, amelyben kifejtette, hogy a továbbiakban az ellenséges erők közötti fegyverszünetek mellőzendők. A lövészárk hadviselésben hangsúlyozta az állandó tevékenység fontosságát, kiemelve, hogy a katonák moráljának javítása egyes-egyedül az agresszió fokozásával érhető el – utóbbit pedig a háború későbbi szakaszában egyrészt a rendszeres és állandó tüzérségi tűz, másrészt a vezetés központosítottabb volta tette lehetővé. Eلسzórtan persze később is előfordultak még jelentékenyebb fegyverszünetek: 1915 húsvétján, amikor a németek kezdeményezték, vagy 1916 karácsonyán az olasz fronton az olasz és magyar csapatok között. Szintén említésre méltó 1917. április 15-e, vagyis húsvét vasárnapja az orosz fronton.

A fegyverszünet a korabeli diskurzusban eltérő módokon jelent meg. A sajtó egyrészt a romantikus béke jegyében számolt be az eseményről, ám a szokványos háborús hírektől elkülönítve, egyfajta furcsaságként írt róla, hiszen az nem felelt meg az ellenségről kialakított embertelen képnek. A francia és belga sajtó viszont teljesen figyelmen kívül hagyta az eseményt. A felröppenő hírek hatására a háttérben egy része árulással, a parancsok megtagadásával és a hazaszeretet hiányával vádolta meg a fegyverszünetben részt vett katonákat, növelve a feszültséget a front és a háttér között. Ugyanakkor, Richards kiemeli, hogy a fegyverszünet víziója tovább élt a felekben a háború után is. Maga Hitler is hangsúlyozta a „tördöfés” elméletében, hogy a nyugati fronton tapasztalt illegitim frontbarátkozások célja a német katonák békepartisággal történő megfertőzése volt, amely így közvetlenül hozzájárult az 1918-as vereséghez.

A konklúzióban a szerző ismét összegzi a karácsonyi fegyverszünet legfontosabb jellemzőit, hozzátéve, hogy ez az utolsó nagy fegyverszünet az emberiség történetében, mert sem a háború későbbi éveiben, sem más háborúban később nem volt ilyenre példa.

Összegezve elmondható, hogy Anthony Richards könyve egy rendkívül alapos munka, amely az 1914-es karácsonyi fegyverszünet történetét hiteles és a tudományos elvárásoknak megfelelő módon beszéli el, korabeli újságcikkek és karácsonyi képeslapok illusztrációival kiegészítve. Fontos kiemelni, hogy a szerző a korábbi tudományos narratívákkal szemben nem csak az angol források értelmezésével értékelt az eseményt. Anthony Richards kötetének erősségét az adja, hogy a másik oldalon álló német katonáktól visszamaradt forrásokat is megszólaltat könyvében. Forrásanyaga rendkívül gazdag levéltári anyagra épül, amely a Birodalmi Hadtörténeti Múzeumból (Imperial War Museum), illetve a brit Nemzeti Múzeumból (British Museum) származik: ezekben brit és német közkatona és tisztek visszaemlékezései, írásos dokumentumai álltak nagy számban rendelkezésre. Emellett rendkívüli módon növeli a kötet tudományos értékét az *oral history*-ra való alapozás is, Richards ugyanis a résztvevőkkel korábban készített, archív interjúkat is felhasználta elemzéséhez. Továbbá érdemes kiemelni azokat az előbbiekben már említett, angol és német nyelvű szakirodalmi munkákat is, amelyeket állításai összevetésére, igazolására használt. Zárásként tehát megfogalmazható, hogy a szerző az angol nyelvű kötetben rendkívül jól mutatja be és oldja fel a karácsonyi fegyverszünetről talán sokunkban élő kép ellentmondásait. A kötet képes lerombolni a korábbi irodalmi, filmes vagy zenei feldolgozásokból eredő tévhiteket. Ajánlom ezért mindenkinek a könyv olvasását, bízva abban, hogy az a közeljövőben magyar fordításban is megjelenhet.

Szabó Róbert Károly

Felhasznált irodalom és rövidítések

BAKER

2014 BAKER, Chris: *The Truce: The Day the War Stopped*. Stroud, Amberley Publishing, 2014.

BROWN-SEATON

1984 BROWN, Malcolm – SEATON, Shirley: *Christmas Truce. The Western Front, December 1914*. London, Secker & Wartburg, 1984.

JÜRGS

2005 JÜRGS, Michael: *Der kleine Frieden im Grossen Krieg*. Munich, Goldmann Verlag, 2005.

RIEKER

2007 RIEKER, Heinrich: *Nicht schiessen auch nicht! Versöhnung von Kriegsgegnern im Niemandsland 1914–1918 und 1939–1945*. Bremen, Donat Verlag, 2007.

SCHROBER

2019 SCHROBER, Michael: *Zeugnisse der Unterbrechung von Gewalt im Krieg: Grundlegung einer theologischen. Ethik des nicht suspendierten Zweifels*. Hildesheim, Universität Hildesheim Universitätsbibliothek, 2019.

WAKEFIELD

2006 WAKEFIELD, Alan: *Christmas in the Trenches*. Stroud, Sutton Publishing, 2006.

WEINTRAUB

2001 WEINTRAUB, Stanley: *Silent Night: The Remarkable Christmas Truce of 1914*. London, Simon & Schuster, 2001.

Pengjen más kezében

Gyurgyák János: *Elvesztett illúziók – megtalált történelem*. Budapest, Osiris, 2021. 618.

Letésem a lantot, nyugodjék – gondolhatta Arannyal Gyurgyák. Persze, a kötet visszatérő idézetével élve, talán gondolta a fene... Mindenesetre Gyurgyák János *Elvesztett illúziók – megtalált történelem* című kötetével egy történet végére pont került. A történész, szociológus és könyvkiadó ugyanis többé már nem lát intellektuális kihívást Magyarország kettészakítottságának eszme-, mentalitás- és társadalomtörténeti vizsgálatában, tehát abban a kérdésben, mely alkotói pályáját ezidáig meghatározta. Elbukott, de legalábbis tehetetlenné vált. Mint az előszóban írja: „kiderült, mi is múltunk foglyai vagyunk, és ebből mi sem tudunk kitörni, így a mi alkalmatlanságunkra is fény derült”. (12.) Természetesen nem történészként, hanem az utódaira jobb világot hagyni szándékozó felelős értelmiségiként. És természetesen nem is egyszemélyben, hanem egész generációját tekintve. Éppen ezért véli úgy, „[é]ppen ideje továbblépni.” (13.)

A lantot azonban nem kívánja csak úgy sutba dobni, kiváltképp nem arra a bizonyos szögre felakasztani, sokkal inkább szeretné egy fiatalabb generáció kezébe adni. Ahogy ezt az ajánlásában is világossá teszi: „Egy elkövetkező nemzedéknek, akik remélhetőleg szerencsésebbek lesznek, mint mi voltunk.” Hiába vannak tehát az arcoldalon szebb napokat látott, imádkozó matyó férfiak, a hátoldalon pedig a gyermek Gyurgyák Gyula és Gyurgyák Anasztázia 1932-es fotója, a jelennek szánt üzenet nyilvánvaló: az idősebb generációkat (a rendszerváltás fiatalságát) térdre kényszerítette a *történelem*, tőlük már ne várjunk semmit. A sor az egyelőre még riadt tekintetű következő nemzedékeken van, nekik még sikerülhet felülemelkedni az elődök végzetes és országrontó megosztottságán. Ehhez azonban Gyurgyák szerint „sokkal jobban tisztában kell lenni történelmünk eddigi zsákutcás megoldásaival, a magyar társadalom valós helyzetével és mindenbe belenyugó természetével”, de leginkább „nem szabad hagyni, hogy egy politikai akarnok újra ellopja a jövőnket és az álmainkat”. (12–13.) Már csak azért is, mert, mint azt máshol írja, az értelmiség társadalmi felelősségével és feladatával kapcsolatban: „Szinte mindent tudunk, ami másoktól megtanulható. Alig tudunk azonban valamit önmagunkról.” (541.)

A kötet célja tehát nem más, mint mankót adni ehhez a lehetetlennek tűnő feladathoz. Gyurgyák Hegelhez hasonlóan ugyanis azt érzi, Cicero „*historia est magistra vitae*” szólásával ellentétben a történelemből soha semmit nem tanulunk. „Pedig lehetne, és talán kellene is.” (18.) Az *Elvesztett illúziók*at mindenekelőtt ebben a megvilágításban érdemes olvasni, hiszen a problémaorientált válogatás legalább annyira szól a jelennek és a jövőnek, mint amennyire a múltról.

A szerző a kötetben hat nagyobb halmazba sűrítve közöl válogatást az 1993 és 2021 közötti szűk három évtizedben készült történettudományos és közéleti ihletettséggű szövegeiből. Ezek, így sorban, az *Édes, honni lég, az Európa, óh Európa*, a *Nemzet által világosan*, a *Magyar konzervativizmus – mi végre?*, a *Zsidók és magyarok – zsidó magyarok*, valamint a *Közéleti illúziók... és ezek vége* címeket viselik. A vaskos terjedelem miatt felelőtlen dolog lenne itt részletes ismertetésre vállalkozni, ezért inkább kiemelnék néhány, hangsúlyos problémát, melyek az *Elvesztett illúziók* viszatérő dilemmái.

Kezdjük talán az elején, nem kizárt, hogy minden további probléma eredőjénél, vagyis az elbukott polgárosodási kísérleteknél. A szerző fogalmi hálójában a polgár négy dolgot foglal magában: *„egyrészt a vállalkozó-tulajdonosi réteget, másrészt [...] a polgári életmódot, polgári kultúrát és az azt lehetővé tevő anyagi függetlenséget, harmadrészt [...] a polgári értékrendet és polgári erényeket, amelynek alapja a szabadság, azaz a mindenkori államhatalomtól való függetlenség (citoyen), és végül [...] a civil társadalmat s az azt lehetővé tevő polgári jogrendszert.”* (25.) Hiába futottunk azonban neki az elmúlt kétszáz évben legalább öt alkalommal a polgárosodásnak, a mai napig képtelen volt kialakulni egy olyan erős társadalmi réteg, amely csak közelíteni is tudna a polgár fent említett ideáltípusához. A zsákutcás társadalmi fejlődés miatt a magyarság – legalábbis mentalitásában – megmaradt jobbára jobbágyok és aladárok társaságának. És nem kivétel ez alól az írástudók bértollnokságra könnyen kapható jelentős többsége sem.

Itt köthetünk át egy másik fontos problémához: társadalom ez? Beszélhetünk-e ott nemzetről és társadalomról, ahol menthetetlenül mindent áthat a szakértábor-logika, ahol egy évszázada úgy kell írni, beszélni, gondolkodni, hogy az az egyik oldal mellett tett kritikátlan hitvallás, de egyben a másik oldal tarkón rúgása (nem egyszer lövése) legyen? Ezt a megosztottságot elnagyolt, sőt, hibás döntés lenne a jobb- és baloldal dichotómiájával leírni. Gyurgyák szerint, ha valaha a nyugati politikai folyamatokat lehetett is így magyarázni, Magyarországon soha nem volt relevanciája annak, hogy a jobb- és baloldaliság mentén értelmezzük a politikai életet. Sokkal inkább a múlthoz, a hatalomhoz és az értelmiségi tradíciókhoz való viszony mentén oszlik meg a közélet és a társadalom. A szétszakítotttságban kiemelt traumaként és vízválasztóként tekint Trianonra és 1944–1945-re, ahogy azt az egyik kötetzáró interjúban is mondja: *„E kettő után Magyarország nem ugyanaz volt, mint annak előtte, hanem gyökeresen más! [...] Szerintem ez volt a két súlyos törés, amiket nagy valószínűséggel nem tudtunk feldolgozni mind a mai napig.”* (581.) Három évtized távlatából és a jelenbeli állapotok fényében olvasva már megmosolyogtatón hatnak Gyurgyák 1993-ban leírt, szomorúnak szánt sorai, melyek szerint a rendszerváltás után kultúrharcba kezdett felel olyan jelzőkkel illetik egymást, hogy „kutyaházi” és „barom”. Mindez persze nem változtat megállapítása igazságán, miszerint a kultúra szerepe nem a küzdelem, hanem a közvetítés kellene, hogy legyen. (519.)

Világos, hogy egyik törést sem lehet függetleníteni az európai nagyhatalmi politikától. Ahogy eddig, úgy a jelenben és minden bizonnyal a jövőben is meghatározza lehetőségeinket közép-európaiságunk és félperifériás helyzetünk. Gyurgyák úgy látja, hogy a megoldással kecsegtető Európai Unió csapdába került. Leginkább azért, mert nem sikerült közös európai identitást létrehozni. A különböző politikai csoportok által kívánatosnak vélt utak (a nemzetek Európája, az Európai

Unió konföderációvá, illetve föderációvá való átszervezése) közül pedig egyelőre egyik sem tűnik járhatónak. Az Európai Unió jelen formájában egy *kentaur*, egy korábban soha és sehol sem létezett, nehezen definiálható képződmény, egy olyan hibrid formáció, amely leképezi a föderalisták és a konfederalisták között létrejött és folyamatosan változó kompromisszumot. Gyurgyák gaulle-ista álláspontra helyezkedik: egyfelől le kell számolni azzal az illúzióval, hogy van visszatérés a nemzetállamok Európájához, másfelől viszont fel kell hagyni egy európai föderáció délibábjának hajszolásával. Magyarán, vissza kellene térni a konföderációs elképzeléshez, ahol „az európai parlament a nemzeti parlamentek küldötteiből áll, valamint korlátozott hatalommal rendelkezik, és a bizottság csupán végrehajtó szerve a szuverén országok tanácsa egyhangú döntéseinek”. (179.) Természetesen, ahogy azt fentebb is említettem, Gyurgyák János jelenleg erre nem lát lehetőséget. Azoknak viszont, akik úgy vélik, hogy az Európai Uniót meg kellene szüntetni, rendre Jean-Claude Juncker mondását hozza fel, persze anélkül, hogy az Európai Bizottság egykori elnökét a nagy államférfiak közé sorolná: akik kételkednek Európában, azoknak gyakrabban kellene látogatniuk az európai katonai temetőket.

Végül a történelmi felelősséget, illetve a történelem ítélszékét említeném, melyek árnyéka végigkísér(t)i a kötet szövegeit. Gyurgyák szerint ugyanis lehetünk bárkik és gondolhatunk bármit a világról, ha egyszer a sors vagy a történelem jön szembe, akkor mindenképpen az lesz az erősebb. Ott van ez az Ady-dilemmákban, Szekfű Gyula világlátásának taglalásában, a kérdésben, hogy miért nem állt fel Tisza István, ha világosan látta, hogy 1914-ben a háborúval Magyarország semmit sem nyerhet, azonban mindent elveszíthet. Ott van a jelen politikusainak, nagyvállalkozóinak odaszórt mondatokban is, akik nem látnak túl rövidtávú önös érdekeiken. Leginkább azonban abban a pontban, amit ez a kötet jelent a szerző munkásságának végén.

Számos pontja van azonban még a könyvnek, ami említésre méltó: a kötet egyik különösen értékes és érdekes tanulmánya a *Politikai ideológiák*, melyben Gyurgyák amellet, hogy az ideológia meghatározására tesz kísérletet, annak funkcióját és szükségességét is vizsgálja, valamint részletes leírását adja a nagy politikai ideológiák ideáltípusainak az anarchizmustól a populizmusig. Szó esik továbbá az I. világháború végzetes következményeiről, államférfiúságról, felelős értelmiségi létéről, nemzetről, vágyott, de meg nem született magyar liberális konzervativizmusról, eszmetörténetéről, Szűcs Jenőről, Bibó Istvánról, Szekfű Gyuláról, a Jászi Oszkár és Tisza István között kivilágosodó Ady Endréről, valamint meglehetősen sokszor bukkán fel egy szép reményekkel indult, de végül álmotlovajjá lett néhai barát is.

A kötet – mint fentebb említenem – három évtizedt válogatott szövegeit gyűjti egybe. Mivel korábban önállóan megjelent szövegekről van szó, felmerül a kérdés, hogy képesek-e együtt működni, képesek-e kötetet alkotni. A könyvet az elejétől a végéig olvasva, rendszeresen az az érzésünk támadhat, hogy Gyurgyák János ismétli magát. Sokszor nemcsak gondolati szinten, hanem szó, illetve mondat és bekezdés szerint is.¹ Ez minden bizonnyal abból adódik, hogy az egyes

¹ Hogy példát is említsék, különösen feltűnő volt ez az *Európa alkonya? Utak és tévutak az európai történelemben és politikában* (163–180.) és az azt közvetlenül követő *Nyolc bekezdés Európáról és Magyarországról* (181–192.) című esszé esetében.

tanulmányok megírásakor a szerző újra felhasználta a másutt már megjelent mondatait. Az *Elvesztett illúziók* összeállításakor a szerző ezeken ugyan változtathatott volna, de kétségkívül erősebb volt benne a szándék, hogy dokumentum gyanánt megtartsa az eredeti szövegváltozatokat, ahogy írja is: „A szövegeken – jelentéktelen stiláris javításokon kívül – semmit sem módosítottam, úgy közlöm, ahogyan akkor megírtam őket.” (12.) Nem kizárt azonban, hogy túlságosan tömény kötet ez ahhoz, hogy együltő helyünkben, az elejétől a végéig olvassuk. Talán érdemes apránként, hogy úgy mondjam, fontolva haladni vele. Jól megrágva és megemésztve a benne foglalt gondolatokat.

Kérdés viszont az is, hogy a következő nemzedékek számára lehet-e valódi mankó az *Elvesztett illúziók*. Ezt majd eldönti az idő és az utókor. A fontosabb és mindent eldöntő kérdés sokkal inkább az, hogy lesz-e elég erő és tehetség a riadt tekintetű gyermekekben, az eljövendő generációkban, hogy apáik és anyáik bűneit jóvátegyék. Vajon lesz-e valaha elég lényeglátó ott, ahol a többséget rendszerint belenyugvó vagy megalkuvó hamis realisták adták? Tudja a fene, vigasznak azonban minden esetre ott marad a legmagyarabb tradíciónk, az eb ura fakó, a márciusban újra kezdjük, a Majláth Ferencek gyertyalángja, vagy ahogy azt a szerző nevezi: a „reménytelen remény”. (144–160.) Gyurgyák szerint egy biztos, hogy egy képtelen hasonlattal éljek, hiába jön mindenki szembe az autópályán, ha Széchenyi István, Kemény Zsigmond, Ady Endre, József Attila, Babits Mihály, Bibó István, esetleg Szekfű Gyula vagy Németh László ott ül az anyósülésen, tudhatjuk, a helyes irányba mi haladunk!

Tóth Kelemen

Jászi antimarxizmusa

Takáts József: *Jászi és liberális szocializmus. Eszmetörténeti tanulmányok.* Budapest, Osiris, 2021. 312.

Takáts József tanulmánykötetében Jászi Oszkár 1919-es emigrációja és 1947-es utolsó hazai útja között készített írásaival foglalkozik. Mindenképpen hiánypótló mű, hiszen a magyarországi Jászi-kép a társadalomtudós politikus 1919-ig tartó hazai munkássága alapján alakult ki. Takáts műve viszont bepillantást enged Jászi emigrációjának fontos részleteibe, politikai gondolkodásába, annak alakulásába, fejlődésébe, valamint amerikai életének intellektuális magányosságába.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része már korábban is publikálásra került, ezeknek megmaradt az önálló jegyzetelése, ezért is fordul elő, hogy egy-egy jegyzet többször is visszatér a könyvben. A tanulmányok sorrendje az elemzett Jászi-szövegek megjelenésének kronologikus rendjét követi. A szerző három részre osztotta művét. Az első szakasz Jászi liberális szocialista elgondolását taglalja, a második szakasz négy tanulmánya Jászi és Carlo Rosselli liberális szocialista felfogását veti össze, a harmadik rész hét tanulmánya pedig Jászi Oszkár liberális irányba való elmozdulását, valamint „tanítómestereit”, Eugen Dühringet és Franz Oppenheimert mutatja be.

Az első tanulmány Jászi befejezetlen művével foglalkozik, amit *Anti-Marx könyv* munkacímen írt. Takáts mindenekelőtt felvázolja, hogy mikor, illetve kik hatására válhatott Jászi liberális szocialistává, majd ezután rátér a mű elemzésére. Jászi *Anti-marx* könyv című művében egy lehetséges harmadik utat keresett. Egy magántulajdonon alapuló, de a munkanélküli jövedelmet kizáró, szövetkezeti társadalmat képzelt el.¹ A piacot és a szabad versenyt megtartotta volna, hiszen szerinte a képes szabályozni a gazdaságot. Szocializmusának alapját tehát nem a magántulajdon, hanem sokkal inkább a munkanélküli jövedelem megszüntetése jelentette. Elfogadta azt a bizonytalan alapvetést, hogy a piac képes szabályozni önmagát. A nagy magánvagyonokat azonban szocializálni szeretete volna: szövetkezetek létrehozását tervezte a mezőgazdaságban, úgy, hogy a parasztnak haszonbérbe kapnának földet az államtól, hogy azon szövetkezve gazdálkodjanak. Ez azt jelentette volna, hogy nagyjából hasonló vagyonú emberek demokráciája alakul ki, így „a nincstelen proletárság helyét egyre inkább egy tőke felett is rendelkező dolgos kispolgárság foglalja el”.²

Ideális társadalma gazdaságáról és jogrendjéről alkotott elképzeléseit viszont nem fejtí ki. Felveti azonban a Szellemi Internacionálé létrehozását, melyben

¹ Jászi, 1989. 82.

² Uo., 120.

a különböző országok vezető értelmiségije igyekeztek volna jó ügyek érdekében fellépni, valószínűleg az 1918–19-ben hiányzó hátországot akarva megteremteni ezzel. Jászi fő célja művével a marxizmus bírálata, valamint emellett egy antimarxista szocialista alternatíva létrehozása volt. A marxizmus iránti ellenszenvét főként az okozta, hogy szerinte a bolsevizmus a marxizmusból következett, azt pedig erőszakossága miatt mélységesen elítélte. A marxi tervgazdaságot is teljes mértékben elutasította, és bár támogatta ugyan az állam beavatkozását, de a gazdasági folyamatok bármilyen fajta tervezésével szemben kritikus volt. Művében a bolsevizmus kvázi vallási jellegére is szeretett volna választ adni, ezért az ő liberális szocializmusának is kvázi vallási jellegűnek kellett lennie, érvelése során ezért tudatosan sok szakrális metaforát használt. Jászi három marxista alaphibára hívta fel a figyelmet: a marxizmus erkölcsi relativizmusára és amoralizmusára, amiből a bolsevik erőszakosság következik, a magántulajdon és a piac kiiktatásából adódó központi termelészabályozásra, ami munkakényszerhez, szükségkorlátozásokhoz és a bürokrácia elburjánzásához vezet, valamint a társadalmi változás erőszakos úton való előidézésére. Továbbá nemcsak a bolsevikok ellen, hanem az akkori – szintén marxista elveket valló – szociáldemokraták ellen is ágált. Az *Anti-marx* könyv egyes részei ugyan megjelentek nyomtatásban, de Takáts József felhívja a figyelmet arra, hogy Jászi nem tekintette befejezettnek a művét.

A második tanulmányban Takáts Lesznai Anna naplója³ alapján egy elképzelt vitát rekonstruál Jászi Oszkár és Lukács György között. Ennek a bejegyzésnek az apropóját Jászi 1920-as Körtvélyesen, volt feleségénél tett látogatása adta. A vita a jogról szól, és a naplóíró valószínűleg nemcsak a két fél, hanem a saját gondolatait is beleírta. Az első öt mondat kettejük ellentéte, a következők pedig Lesznai saját gondolatai lehetnek. Lukács véleménye szerint a jog „csak adott erőszakon s annak elfogadásán alapul”, és nincsen semmi köze az etikához, amit valószínűleg úgy ért, hogy utóbbi feltétlen érvényességgel rendelkezik. Jászi szerint a jog az etikában gyökerezik és a természetjogból ered. Nem sokkal e látogatása előtt bele is kezdett egy természetjogról szóló munkába, amit sosem fejezett be. Fontosnak tartotta a természetjog megújulását, ez is a marxizmusnak ellenpéldát nyújtó liberális szocializmus kidolgozásának a része volt, hiszen véleménye szerint a marxizmusban megvan a megfelelő „akció-szintézis”, ami a harmadikutas szocializmusból hiányzik. Éppen ezért ez a Lukács–Jászi vita tekinthető egyfajta relativizmus kontra természetjog vitának, hiszen Lukács azzal, hogy szerinte a jog csak terror, kimondja, hogy az csak ideiglenes érvényű. Ezzel szemben Jászi a természetjogban pont, hogy a jog ideálját, valamiféle állandóságát keresi. Lesznai az általa leírt vita után bírálja Lukácsot, mert ugyan jóság-etikát keresett, de a kommunistákhoz való csatlakozásával „megtaláló lett”, mivel a kommunizmusban megtalálta a maga jóság-etikáját. Bírálja azonban Jászi nézeteit is, mert Lesznai szerint az igazságosság köztes fok gonosz és jó között.

A kötet második része *Az elmaradt találkozás* című tanulmánnyal kezdődik. Jászi megismerkedését Carlo Rosselli eszméivel és újságjával, a *Giustizia e Libertà*val (GL) az unokaöccsével, Menczer Bélával folytatott levelezésén keresztül mutatja

³ TÖRÖK (SZERK.), 2010. 200.

be Takáts. A *GL* a Roselli fivérek szocialista liberális lapja volt; Jászi eleinte nagy lelkesedéssel volt e folyóirat iránt. A fivérek célja is egy harmadik szocialista út létrehozása volt a fasizmus és a kommunizmus ellenében. Carlo Rosselli maga is egy olasz börtönszigetről szökött Franciaországba. Menczer mellett a Roselli testvérek olasz mesterén, Gaetano Salveminin keresztül is tudomást szerzett az olasz testvérpárról, és tőle is kaphatta újságjuk számait. Eleinte csak visszafogottan örült a lapjuknak, mert meglátta benne a szabadság elvét és a szocializmust összeegyeztető új világnézetet, de úgy látta, hogy amire Rosselli 1933-ban rájött, azt ő már 1918-ban látta *Mi a radikalizmus?*⁴ című írásában, és ezt később továbbvitte a bécsi kiadatlan *Anti-Marx könyvében*. Ettől függetlenül később lelkesedésbe fordult visszafogottsága a lap iránt, Magyarországon Csécsy Imrének a *Századunk* újraindítása kapcsán szól róla. Neki a liberalizmus talpraállításáról beszél, miután új világnézet létrehozását vizionálja, de ebben az időben, amikor új szintézis szükségességéről ír, hol új liberalizmusnak, hol újfajta szocializmusnak nevezi, ebből következik, hogy a két világnézetet összeegyeztethetőnek látta. 1934-re azonban kiábrándult a *GL*-ből. Vélhetően ebben az is közrejátszott, hogy a Roselli testvérek és Jászi barátja, Salvemini eltávolodtak egymástól, mert utóbbi túlságosan kommunistabarátnak tartotta a lapot, amikor felmerült a kommunistákkal való összefogás a fasizmus ellen. Később azonban még visszaköszön a *GL* Jászi életművében, amikor a zsarnokölés elméletével foglalkozik.

A *Párhuzamos eszmerajzok* című tanulmányban Takáts József Jászi Oszkár és Carlo Rosselli gondolkodását veti össze legfontosabb műveik alapján. Rosselli főműve az 1929-ben elkészült *Socialismo liberale*,⁵ amely kilenc évvel Jászi *Anti-Marx könyve* után jelent meg. Jásziról tudjuk, hogy olvasott Rossellit, Roselli viszont nem biztos, hogy olvasott Jászit, de Menczer Bélától egészen biztosan hallott Jászi Oszkáról és munkásságáról. Rosselli és Jászi liberalizmusa nem egyazon talajban gyökerezett: míg Jászinak Franz Oppenheimer volt a mestere, műveiben az ő liberális szocialista eszméjére támaszkodik, addig Rossellinél nyoma sincs Oppenheimer hatásának, ő az olasz szocializmust pont a német paradigmától akarta eltávolítani francia és angol orientációval. Ebből kifolyólag hatott rá John Stuart Mill, Leonard Hobhaus és az angol gildszocializmus is, amelyek Jászi művéből hiányoznak. Ezenkívül generációs szakadék is elválasztotta egymástól a két szerzőt. Jelentős különbség volt továbbá kettejük között az, hogy Jászi – ellentétben olasz társával – nem sürgette a forradalmi úton való társadalmi átalakulást. Emellett Rosselli a szociális mozgalom megújulását szerette volna, Jászi viszont magát a szocializmuson kívül állóként határozta meg. Ezen eltérések ellenére azonban több közös pont is felfedezhető eszméikben: mindketten elutasították az autokratikus-parlamentáris politikai kultúrát és a marxizmust is, valamint a Bernsteinnel kezdődő revizionista álláspontot képviselték. Azonon előműveltséggel rendelkeztek műveik írásakor; Jászi is megismerkedett a gildszocializmus képviselőivel, Paul de Man munkáival. Fő célkitűzésük egy, a marxi szocializmussal szemben álló, jobb liberális szocialista alternatíva kidolgozása volt. Ezért támogatták a kis magántulajdont és a kapitalizmus gazdasági szabályozások által való korlátozását. Rosselli azonban

⁴ JÁSZI, 1918.

⁵ ROSSELLI, 1997.

a proletariátus továbbéléséről írt, míg Jászi elképzelése az volt, hogy a proletariátust felváltja egyfajta „dolgos kispolgárság”.

A cikkíró mint tanár és történész fejezetben Menczer Bélával foglalkozik a szerző. Röviden bemutatja életpályáját, megismerkedését a francia olasz emigrációval, 1933-as berlini élményeit, eszméinek alakulását.

A *Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* című írásban a Rosselli fivérek meggyilkolása után megjelent három magyar nekrológot ismerteti és elemzi Takáts. A két szöveg szerzője Menczer Béla, Rosselliék személyes ismerőse, aki egy-egy nekrológot szentelt mindkét fivérnek. A harmadik nekrológot Jászi Oszkár írta Carlo Rosselliről. Menczer először csak Carlóról írt, ám később – Rosselliék barátainak kérésére – Nellóról is megemlékezett. Csécsy Imrét kérte meg, hogy mindkét búcsúztatót hozza le a *Századunk*-ban, erre azonban nem volt lehetőség: betilthatták volna a lapot, mivel az akkori szövetséges fasiszta Olaszországot is bírálta a cikkében, ezért csak egy rövid kivonatot közöltek az írásokról. A Jászi által írt nekrológ sem jelenhetett meg a lapban, csak saját nyomatos pamfletként küldte el Csécsy néhány elvbarátnak.

A könyv harmadik részében Jászi liberalizmus felé való elmozdulásával ismerkedhetünk meg. A *Jászi és a „vörös évtized”* című tanulmányban a szerző bemutatja az amerikai „vörös évtizedet”, az 1930-as éveket. Ebben az évtizedben a gazdasági válság és az elszegényedés miatt az Egyesült Államokban tetőfokára hágott az elidegenedés, ezért nagy érdeklődéssel fordultak a Szovjetunió, Lenin és Trockij, valamint a bolsevik kísérlet felé. Tanulni akartak a kommunizmusból, szimpatizáltak a tervszerű gazdálkodással, a természet tervekkel való meghódításával. Ebbe a környezetbe érkezett meg az emigráns Jászi Oszkár. Nem igazán találta meg a szellemi közösségét, intellektuálisan magányosnak érezte magát. Fokozatosan eltávolodott attól a két laptól is, amelyekbe rendszeresen publikált. Ha nem is tudatosan, de saját fiatalkori eszméit bírálta felül, amikor még ő maga is hasonlóan pozitív véleménnyel volt a marxizmusról.

Az *Eötvös-revizió* című fejezetben, Jászi Eötvös Józsefről alkotott értelmezésének megváltozását elemzi egy magyarországi barátának, Braun Róbertnek címzett levél segítségével. Jászi az 1910-es években Magyarországon Eötvöst az akkori progresszív mozgalomnak akarta kisajátítani, értelmezése is ebbe az irányba mutatott. Akkori nézetei alapján szocialista szemszögből kutatta Eötvöst. Vitatta azon elgondolását, hogy a szabadság és az egyenlőség kizárja egymást, 1935-ös levelében azonban ezen nézetével már egyetértett. Korábban Eötvös szemére vetette, hogy meg sem próbálta kutatni, hogy a magántulajdon keretein belül hogyan haladható meg a munkanélküli jövedelem – ez, amely a későbbi liberális szocialista elgondolásának alapulvévé vált, már 1913-ban is hangsúlyos volt gondolkodásában. Eötvöst a tízes években azért is bírálta, mert nem vetette fel a jövedelemeloszlás kérdéseit, ám akkor még elítélte a magántulajdont. Ez a '30-as évekre teljesen eltűnt. 1935-ös levelében van egy rész, amellyel Eötvös biztosan nem értett volna egyet, mégpedig, hogy a szocializmus az egyéni szabadság eszméjéből született meg.

A *Távírányítás vagy önállóság* című tanulmányban a *Századunk* önállóságát és a Jászi általi távoli irányítás problémáját vitatja meg. Ezt Takáts Csécsy (ő volt az újrainduló lap tényleges szerkesztője) és Jászi viszonyán keresztül mutatja be, benne egy elmaradtak vélt 1935-ös levélvitával. Jászinak a folyóirat 1926-os

újrarendítések maximum elvi útmutatásra lett volna lehetősége, de addigra a hazai politikai közösségtől már teljesen eltávolodott. 1935-re kiderült az is, hogy Csécsy nem liberális szocialista irányban gondolkodik, hanem egyfajta új liberalizmusban, és a folyóiratot is ebbe az irányba vinné. Akkori levelezésük során lehetőség nyílt volna egy liberális szocializmus *versus* új liberalizmus vita lefolytatására, de erre nem került sor. Egyik 1936-os levelében tért vissza rá Jászi, hogy a *Századunkkal* a legfőbb baj, hogy nem kínál új utat, de Csécsy akkor még elvetette ezt a gondolatot, majd csak 1945-ben vitte ebbe az irányba a lapot.

A *Találkozás egy fiatalemberrel* című fejezetben Jászi és Mannheim Károly viszonyáról, valamint 1936-os vitájukról ír Takáts. Az ellentét alapja Mannheim akkor németül megjelent könyve, az *Ember és társadalom az átépítés korában*.⁶ Jászi teljesen elveti a társadalmi tervezés lehetőségét, szerinte tévesen véli Mannheim átalakíthatónak az emberi természetet, eltűnik nála az alkotó egyén, vélekedése szerint a társadalmi tervezés csak diktatúrához vezet. Jászi valójában elsősorban azért bírálta a könyvet, mert a bolsevik végcél felé való haladás tendenciáját látta benne. Mannheim – válaszában – abban látta a kettejük közötti fő különbséget, hogy ugyan mindketten „bal liberálisok”, de amíg Jászi szembe akar szállni a kor tendenciáival, addig ő felhasználni kívánja azokat. Végül, generációs lezárást adva levelének, Jászit apafiguraként jeleníti meg, aki iránt fiúi tisztelettel adózik.

A *Jászi és A jó társadalom* című tanulmány Jászinak Walter Lippmann *The Good Society*⁷ című műve kapcsán kialakuló benyomásaival foglalkozik. Lippmann műve cikksorozatban jelent meg először, majd később önálló kötetként is. Jászi már az íráskor készülté közben is megismerkedett egyes részletekkel. Próbálta tanácsaival és ajánlásaival is segíteni a szerzőt, hiszen eleinte nagy lelkesedéssel volt a vállalkozás iránt, hasonlóan tartotta saját kiadatlan *Anti-Marx* könyvéhez. Később a kiadása előtt kapott is egy levonatot belőle és recenziót is tervezett róla írni. A recenzió ötlete és megírása között azonban megváltozott Jászi véleménye a könyvről, túlzottnak találta az állami beavatkozás mértékét, amit Lippmann a könyvében optimálisnak vél. Abban viszont egyetértett Lippmannal, hogy a teljes tervezettség diktatúrához vezet; ebben eltért a szerző baloldali bírálójától.

A *Jászi Oszkár és Az Ember Városa* című írásban Takáts Jászi részvételét tárgyalja az *Az ember városa* című nyilatkozatban. Arra a kérdésre, hogy ki által került a munkaközösségbe, nem lehet választ adni. Takáts bemutatja a szöveg történetét, értelmezi azt, valamint Jászi abban megjelenő nézeteit ismerteti. Jászi valószínűleg nem volt a szövegek társszerzője, de közreműködött a szöveg egy részének kialakításában. A nyilatkozat egy demokratikus világállamot vázol fel, amit a II. világháború után kell létrehozni, és amelyben a világkormány csak csupán ellenőrző szerepe lenne. A nyilatkozat fő célja az volt, hogy az Egyesült Államok lépjen be a háborúba a britek oldalán. Jászi a fasizmus és a náciizmus elítélésében, valamint azoknak a nihilizmushoz való hasonlításában egyetértett a szöveggel, ahogy annak liberális nézeteivel is, de a gazdasági pontjaival problémái akadtak. Mint az Takáts József kötetének fent tárgyalt szövegeiből is kiderült, Jászi számára elfogadhatatlan volt a túlzott állami beavatkozás a gazdaságba. A szöveget egyetlen magyarként

⁶ MANNHEIM, 1999.

⁷ LIPPMANN, 1943.

ugyan aláírta Thomas Mann, Giuseppe Borgese, Lewis Mumford és más jelentős személyiségek társaságában, de az eszmei egyet nem értés miatt a további munkából végül kihátrált. Takáts ezt Jászi maximalizmusával is indokolja.

A *Főmű helyett* című fejezet Jászi utolsó, 1947-es budapesti előadásáról szól, amit a Martinovics-páholyban tartott, amikor tanulmányúton volt Közép-Európában. Ez a beszéde nem politikai beszéd volt, már csak az út jellege miatt sem, hiszen jelentős korabeli politikusokkal tervezett találkozni, emiatt nem adhatott politikai beszédet, hiszen akkor a szovjetek (és emiatt más kelet-közép-európai politikusok is) valószínűleg megtagadták volna tőle a találkozást, viszont hallgatói még politikusként várták vissza, hiszen úgy emlékeztek rá. Eddigre már nem voltak illúziói a jövő magyar demokráciáról, világosan látta, hogy „szovjet demokrácia” lesz belőle, magyar híveitől pedig már eszmeileg is eltávolodott. Ezért beszéde a jó politika alapjairól szólt, amelyben a demokrácia sikerességének két feltételét említi: az emberi méltóságot és a „felfelé egyenlősítést”, ami a liberális, illetve a szocialista politika ismerve. Beszélt azonban arról is, hogy az egyenlőtlenségeket mérsékelni kell, nem megszüntetni, tehát lényegében szocialistából szociálissá lett. Inkább hasonlít ez a felfogás a '60-as évekbeli szociáldemokrata pártok elképzeléseire, mint a valódi szocialista törekvésekre. Jászi számára az előadás legfontosabb tétele az volt, hogy vissza kell térni a természetjoghhoz és ezzel együtt a politika erkölcsi szemléletéhez.

A kötet puhakötésű borítóján Jászi Oszkár látható, amint utolsó budapesti látogatása alkalmával száll le a repülőről, ezzel is érzékeltetve, hogy nem a fiatalkori radikális politikus gondolkodását mutatja be a szerző. A tanulmányok olvasását olykor nehézkessé teszik a szerző filológiai szempontjai, de a gyakran használt olasz kifejezések, könyvcímek is. Ettől függetlenül kifejezetten ajánlott olvasmány mindazoknak, akik Jászi Oszkár 1919 utáni politikai nézeteinek változására kíváncsiak, hiszen a szerző kiválóan járja be azt az utat, amit Jászi a kezdeti, baloldali világnézettől a liberalizmusig tett meg.

Össességében elmondható, hogy Takáts József kötete hiánypótló abból a szempontból, hogy Jászi Oszkár kevésbé kutatott emigráns éveit tárgyalja, valamint, hogy jelentős terjedelmű és főként olyan olasz levéltári forrásokkal dolgozik, amelyek eddig feldolgozatlanok voltak. A kutatás mindenképpen jó kiindulópont lehet az ezirányú kutatásokhoz, érdemes lenne azonban nagyobb figyelmet szentelni az amerikai Jászi-hagyatéknak is. Előfordulhat, hogy a szerzőnek nem volt célja, de a művet olvasva Jászi liberalizmuskeresése áthallásokat ébreszthet a rendszerváltáskori marxizmust meghaladni kívánó liberális útkeresésekkel, de a napjainkban egyre szaporodó autokráciákkal szembeni liberális válaszkérésessel is.

Háber Kornél

*Felhasznált irodalom és rövidítések***JÁSZI**

- 1918 JÁSZI Oszkár: *Mi a radikalizmus?* Budapest, Országos Radikális Párt, 1918.
1989 JÁSZI Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Feltámadás*. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989.

LIPPMANN

- 1943 LIPPMANN, Walter: *The Good Society*. New York, NY, Grosset & Dunlap, 1943.

MANNHEIM

- 1999 MANNHEIM Károly: *Ember és társadalom az átépítés korában*. In: *Mannheim Károly*. Szerk.: FELKAI Gábor. Budapest, Új Mandátum, 1999. 117–156.

ROSSELLI

- 1997 ROSSELLI, Carlo: *Socialismo liberale*. Torino, Einaudi, 1997.

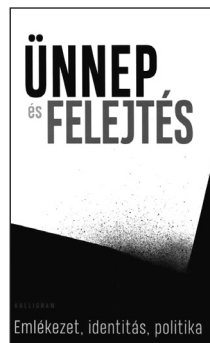
TÖRÖK (SZERK.)

- 2010 TÖRÖK Petra (szerk.): *Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Hatvany Lajos Múzeum, 2010.

A hatalom memóriája

Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*
Budapest, Kalligram Kiadó, 2018. 278.

Az emlékezetpolitika olyan népszerű kutatási területe az elmúlt néhány évtizednek,¹ amely a történelmi események értelmezésének, ezek megújulásának, a társadalmi emlékezet gyakorlatainak széleskörű vizsgálati lehetőségét kínálja a kutatóknak. Az *Ünnep és felejtés* című tanulmánykötet színes betekintést enged a magyar emlékezetpolitikába és annak gyakorlatába: a tanulmányok a Trianon előtti Magyarország területének etnikailag sokszínű népességével, a 20. század néhány meghatározó eseményével, ezek társadalmi emlékezetével, valamint a hozzájuk kapcsolódó ünnepek és felejtési aktusok alakulásával foglalkozik.

A tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet *Az emlékezés politikája* című, 2017-ben megrendezett konferenciájának előadásaiból születtek. A konferencia arra kereste a választ, hogy miként lesz az emlékezetkultúrából emlékezetpolitika. A tanulmányok több szempontból közelítik meg a felmerülő kérdéseket: „*Hogyan intézményesül és miként változik a kollektív emlékezés tartalma? Hogyan működik az intézményesült/átpolitizált emlékezet mint identitáspolitika?*” (7.)

A kötetben tizenegy szerző kilenc tanulmánya olvasható. A munkát Filep Tamás Gusztáv kisebbségkutató, művelődéstörténész, az intézet munkatársa szerkesztőként fogta össze.

A szövegek részletes képet adnak a tágran értelmezett emlékezetpolitikai gyakorlatokról, kialakulásukról, jelenlegi helyzetükről, kitekintést is engedve lehetséges jövőbeni változásaikra. A kötet azt a kérdést járja körül, hogy milyen egyéni, csoportos, etnikum- és nemzetszintű gyakorlatok járulnak hozzá ahhoz, hogy egy azonos területen élő népesség különböző csoportosulásai – amelyek lehetnek etnikai, vallási vagy más közösségek – hogyan hoznak létre és vallanak magukénak ugyanazon eseményről saját, és a többi csoporttól eltérő emlékezetet, illetve hogyan jön létre az ehhez kapcsolódó saját történelem, ünnepkör és kultúra (dalok, irodalmi művek, sajtóorgánumok, közösségek, emlékhelyek). A vizsgált időszakot tekintve a tanulmányok sorrendje kronologikus, a bevezető, fogalomkijelölő tanulmány kellően megágyaz ennek.

¹ Jan Assmann *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* című műve fontos mérföldkő az utóbbi évek emlékezetpolitikával, társadalmi emlékezettel foglalkozó kutatásainak. (ASSMANN, 1999.)

Dobos Edgár bevezető tanulmánya a könyv alapvető fogalmát, az emlékezetet vizsgálja, legáltalánosabb értelmétől az emlékezetkultúra és az emlékezetpolitika sokrétű területéig. Felvázolja az emlékezés alapvető működés módját, amely egyéni és kollektív szinten egyaránt megfigyelhető: akár egyedül, akár csoportosan – kisebbségi csoportként, nemzetként, egy földrész lakóiként – egymásba kapcsolódó emlékelemeket próbálunk összefűzni, kipótolni a hiányzó elemeket, s a rekonstrukción túl értelmet is kívánunk hozzáoldani az emlékfolyamhoz. Mindennek gyakorlati megvalósulása az emlékezetpolitika, amelynek alapfogalom-körét tárja az olvasó elé a bevezető tanulmány, segítségül hívva a témakör megkerülhetetlen szerzőit, így Aleida Assmann, Maurice Halbwachst, Gyáni Gábort. A szöveg az egyéni emlékezésből kiindulva fogódzókat nyújt annak megértéséhez, hogyan torzul a közösségi, társadalmi emlékezet, e folyamatok hogyan játszódnak le, s melyek ezek legfontosabb momentumai. Rávilágít a csoportidentitás és a nemzeti identifikáció kialakulására: ahogy a közösség tagjainak tudatában a történelem eseményeinek különböző – akár hamis – értelmezései kizárólagossá válnak, kialakul a feltétlen kötődés az így létrejött – és a hatalmi (kulturális, politikai) emlékezetformáló aktusoktól sohasem mentes – nemzeti emlékezethez. E folyamat megértése elengedhetetlen a nemzeti közösségek konfliktusainak értelmezéséhez, más szóval annak megítéléséhez, hogy mi alapján szelektál, torzít vagy hamisít egy közösség emlékezete, s ez hogyan befolyásolja a másik nemzettel, közösséggel való kapcsolatát.

A kötet közel háromszáz oldala öt nagyobb egységre oszlik: a bevezető tanulmány után négy fejezet nyolc tanulmánya olvasható. Az első fejezet (*Eseményértelmezés*) két történelmi esemény emlékezetét, a hozzájuk kapcsolt ünnepek változásait, politikai vetületeit vizsgálja. A Szent István-i gondolat nemzetformáló, a történelmi korokon átívelő magyarságtudatot biztosító szerepe az augusztus 20-i ünnepben nyilvánul meg: Marchut Réka tanulmánya az ünnep kezdetekig visszanyúló története után a két világháború közötti magyarországi és erdélyi megvalósulásairól és sajtóban való megjelenéseiről szól. Fedinec Csilla írása az 1944. október 28-hoz, a II. világháború ukrajnai végét jelentő – történelmileg helytelen, mégis a társadalmi emlékezet részévé vált – dátumhoz kapcsolódó, változó nemzeti emlékezzel foglalkozik. Ukrajna „*fasiszta megszállás alóli felszabadításának*” ünnepnapja az elmúlt három évtizedben többször változott, a formálódó politikai emlékezet különböző eseményekhez kötötte az egykori történéseket. Az események rekonstrukciója napjainkig a politikai diskurzus rendszeresen közép-pontba kerülő, vitatott része.

A második fejezetben (*Emlékfogalmazás*) Eiler Ferenc a magyarországi német közösség összetartozás-tudatának kialakításában jelentős szerepet játszó, a két világháború között működő szervezetek és sajtóorgánumok tevékenységét vizsgálja, valamint itt olvashatjuk Márkus Beáta és Tóth Ágnes a magyarországi németek kitelepítésének 1952–2015 között emelt emlékműveiről szóló elemzését. Szórványosan már az ötvenes években készültek a német származásúak elhurcolására emlékező objektumok – az elsőt 1952-ben emelték Gyulán (152.) –, számottevő emlékhely kialakítására azonban csak a rendszerváltozás után került sor. A kitelepítési emlékművek egyik fontos vonására is felhívja a figyelmet a tanulmány: az objektumok elhelyezésekor fontos volt az autentikus helyszínválasztás. Ilyenek

a települések egykori tanácsházai, ahol a kitelepítő osztagok tevékenykedtek, az utolsó közös szentmise helyszíne és a gyűjtőhelyek, a vasútállomások. (161.) A tanulmány azt mutatja be, hogyan alakult a német nemzetiségűek kitelepítésének, málenkij robotra hurcolásának társadalmi emlékezete, amelyről évtizedekig nem folyhatott nyilvános diskurzus, valamint hogy milyen úton halad és milyen problémákba ütközik a nemzeti emlékezetbe helyezése a sokáig elhallgatott eseményeknek. E téren lényeges politikai lépések és emlékező gesztusok a rendszer-változással kezdődtek, a tanulmány összegzi továbbá a németek elhurcolásának történetét kutató tudományos projekteket, valamint felhívja a figyelmet ezek eredményeire és hiányosságaira. A fejezet harmadik tanulmányában Bányai Viktória és Komoróczy Szonja Ráhel a II. világháború utáni öt év azon emlékműveit elemzi, amelyeket a holokauszt magyarországi zsidó áldozatainak emlékére állítottak. E tanulmány fontos emlékezetpolitikai aspektust helyez fókuszba: az emlékhely koronként változó kijelölésének, kialakításának gyakorlatát, az emléktárgyak változó körét, a különböző etnikai és vallási csoportok eltérő emlékező gyakorlatait.

A harmadik fejezetben (*Megtalált hagyomány*) két esettanulmány kapott helyet az emlékezés talán legfontosabb emlékezetpolitikai gyakorlatáról, az ünnepről. Szerbhórváth György a vajdasági magyarok 1990 utáni nemzeti ünnepeit, civil szerveződések és állami szervek megemlékezéseit vizsgálja. A tanulmány szerzője kutatói reflexivitással tekint az elmúlt néhány év – sokszor parázs vitákat kiváltó – emlékezetpolitikai jelenségeire, a megújítási kísérletekre, a vajdasági magyarok Jugoszlávia felbomlása után átalakuló közösségeinek problémáira, lehetséges útjaira. Ezek közé tartozik a vajdasági magyarok szülőhelyükről való elvándorlása, a fiatalok közösségi, kulturális találkozási helyszíneinek hiánya, az ünnepek változó sora s ezek rendszeres aktuálpolitikai hangoltsága. 2012 óta évenként megrendezésre kerül Erdélyben a Székely Szabadság Napja, amellyel a fejezet utolsó, Patakfalvi-Czirják Ágnes tollából származó tanulmánya foglalkozik. Az esemény rávilágít, hogy az elmúlt néhány évtizedben milyen ideológiai törekvések zajlottak civil és politikai téren. Ezek központi problémája és célja azonos: minden szerveződéssel (ilyen az RMDSZ, a Székely Nemzeti Tanács, az Erdélyi Magyar Ifjak, számos kisebb erdélyi párt és több magyarországi politikai szereplő) a magyar közösség képviselőit kívánja megszerezni Erdélyben.

A negyedik fejezet (*Nemzetképek*) egyetlen tanulmányában Papp Z. Attila a magyarországi és a határon túl élő magyar nemzetkepcsióiról nyújt átfogó szociológiai elemzést. A szövegben közölt felmérés szerint a nemzethez tartozásnak a következő lehetséges kritériumai merültek fel: „*Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítsa, fontos, hogy [...] magyarnak tartsa magát; tisztelje a piros-fehérvörös zászlót; magyar legyen az anyanyelve; magyar állampolgár legyen*” stb. Az állításokra sok esetben eltérően válaszoltak a kisebbségi, illetve a többségi helyzetben élő magyarok: a „*Magyarországon szülessen*” és a „*magyar állampolgár legyen*” kritériumokkal a kisebbségi magyarok közül értelemszerűen igen kevesen értettek egyet, konszenzus mutatkozik azonban a „*magyarnak tartsa magát*”, a „*jól beszéljen magyarul*” vagy a „*legalább egyik szülő magyar legyen*” feltételek esetében. (254.)

A tanulmányok közép-kelet-európai emlékezetpolitikai gyakorlatokat elemeznek, de az egész kötetet meghatározza az a fontos megállapítás, hogy noha a mű egy adott területet helyez fókuszba, mégsem helyspecifikus vonásokat mutat be,

amikor kisajátító kulturális örökségről, torzító emlékezetpolitikáról, vagy más, a kötetben tárgyalt témákról esik szó. (14–15.) A kötet reagál az aktuális politikai hatalmak emlékezetkisajátító ténykedésére mint nemzetközi gyakorlatra is. A könyv tematikája és a vizsgált földrajzi terület jól körülhatárolható: a Trianon előtti Magyarország. A felölelt időszak viszont rendkívül tág: egyes tanulmányok a magyarság történelmének egészen korai szakaszát elemzik, néhány szöveg pedig reagál a vizsgált téma napjainkra gyakorolt hatásaira is.

A mű érdeme továbbá, hogy a kutatói munka fontos eredményeit tükröző tanulmányok a nem szakavatott, de érdeklődő olvasónak is meghatározó olvasmányélményt nyújthatnak. Az *Ünnep és felejtés* olvasmányosságával a valóban széles körben használható és színvonalas tudományos kötetek közé sorolható, amelyből a történettudomány, az irodalomtudomány, a művelődéstudomány, a gazdaságtudomány és természetesen a társadalomtudomány számos területe is meríthet.

G. Szabó Sarolta

Felhasznált irodalom és rövidítések

ASSMANN

1999 ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999.

Egy depresszióba zuhant térség

Alabán Péter: *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2020. 344.

Alabán Péter az *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig* című könyvében a jelenre fókuszálva, a rendszerváltozás során felmerülő problémákra hívja fel a figyelmet, mint például az Ózdi Kohászati Üzemek elhibázott privatizációja vagy a gyár megkésett struktúraváltása. A nemzetközi kitekintésen túl a rendszerváltozást követő posztindusztrializáció folyamatának lokális szintű eseményeit és a dezintegráció folyamatát mutatja be. Alabán fő kutatási területe Ózd, valamint a várossal szomszédos falvak ipari és paraszti társadalmának változásai a 20–21. században. Az itt bemutatott könyve egy, a doktori disszertációján alapuló társadalomtörténeti monográfia.

Az első fejezetben a szerző összegezi a kutatási téma társadalomtörténeti jelentőségét és a kutatás során felhasznált forrásokat és módszertant. Alabán Péterre jellemző az interdiszciplináris megközelítési mód, ugyanis véleménye szerint ezáltal könnyebbé válik az összetett társadalmi folyamatok megértése. Történelmi tanulmányai mellett a szociológia szakot is elvégezte, ennél fogva a könyvben a társadalomtörténeti és néprajzi szempontok mellett a kvantitatív és statisztikai források feldolgozására épülő szociológiai nézőpont is helyet kapott. Fontosnak tartja továbbá a történelem alulnézetből való megértését is, ezért a résztvevő megfigyelésen túl általa és mások által készített interjúkat is felhasznált. A hazánkban lejátszódó folyamatokat nemzetközi kontextusba helyezi, és külföldi példákon keresztül mutatja be, milyen megoldási kísérlettel próbálkoznak a hasonló helyzetben lévő települések, vidékek. A könyv egyik sajátossága, hogy a szerző szociófotókat és dokumentumfilmeket is használt az elemzés során, ami a történészi gyakorlatra még kevésbé jellemző.

A *Fogalmi kérdések, kutatások, a témakör szakirodalma* című fejezet a kiindulási pontot jelentő alapfogalmakat tekinti át, úgymint a tranzitológia, a reindusztrializáció, de(z)indusztrializáció és a posztindusztrializáció. A Kelet-Európában végbemenő rendszerváltozások vizsgálata során a témával foglalkozók megpróbálták elemezni és elméleti keretbe foglalni a modernizáció fogalmát. Ezzel kapcsolatban a szerző megemlíti, hogy „a modernizáció, a gazdasági és a társadalmi átalakulás Kelet-Európában, így Magyarországon is különvált, regionálisan és lokálisan egyaránt eltérő úton és sebességgel zajlott/zajlik”. (24.) A tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet feltérképezése érdekében létrehozták a tranzitológiát, amely segítségével könnyebben értelmezhetőek és nemzetközi összefüggésbe helyezhetőek

a Kelet-Közép-Európában végbemenő folyamatok. Alabán tézise szerint Ózdon és környéken „a reindusztrializáció helyett – az »iparosodás« ellentétéként új fogalomként bevezetve – dezindusztrializáció ment végbe az államszocialista rendszer bukását követő posztindusztrializációban”. (27.)

A *Posztindusztrializáció Kelet-Közép-Európában és Magyarországon: historiográfia a nemzetközi és hazai kutatások tükrében* című fejezetben az ipari körzetek átalakulásával és a posztindusztrializáció folyamataival ismerkedhetünk meg. A kelet- és közép-európai példák mellett néhány nyugat-európai gyárépület-komplexum átalakulását is bemutatja a szerző. Hatalmas méretükből adódóan nem kis feladat funkciót találni ezeknek a már használaton kívüli gyárépületeknek. Az ipari épületeket sikeres átalakításuk után általában a kereskedelem, a szolgáltató szféra, a kulturális élet, valamint a turizmus területén hasznosítják újra. Sok esetben a kultúra segítségével próbálják fellendíteni a helyi turizmust, mint például a szerbiai Jagodinában, ahol az egykori kábelgyár épületében kulturális központot alakítottak ki. Magyarországon is vannak megoldási kísérletek a megüresedett ipartelepek új funkcióval való ellátására, viszont a nyugati államokhoz képest még jelentős mértékű lemaradás figyelhető meg.

Alabán szerint a rendszerváltozást követő struktúraváltás Ózdon sikertelenül ment végbe. A befejezetlen szerkezetváltás okaként több tényezőt is felsorolhatunk: az állami beavatkozás és az infrastruktúra hiánya, a fejletlen intézményrendszer vagy a technológiai megújulás elmaradása. A kialakult válságos helyzet sikertelen kezelésének köszönhetően drasztikusan megnőtt a munkanélküliek száma, valamint megkezdődött a népesség elvándorlása. Az ózdi térségre a reindusztrializáció helyett ezért a dezindusztrializáció és a dezintegráció jellemző.

A *Rendszervált(oz)ás helyi szinten: társadalmi változások Ózdon* fejezet a rendszerváltozást megelőző és az azt követő gazdasági és társadalmi folyamatokat mutatja be. A fejezet első részében a szerző végigveszi a lakosság számának alakulását. Ózd gazdasági működésének alapját a gyár jelentette, amely munkalehetőséget biztosított a helyiek és a környező települések lakosai számára. Az egykor alacsony lélekszámú falu a 19. század közepétől kezdve a vasgyár megépítése után jelentős fejlődésnek indult, majd a szocializmus időszakában ipari központtá vált. A nehézipar leépülését követően országos viszonylatban is nagyon magas volt a munkanélküliek és az elvándorlók száma a térségben. Napjainkra a javuló statisztika a magas közfoglalkoztatásnak köszönhető, azonban továbbra is a több generáción átívelő tartós munkanélküliség és az alacsony életszínvonal jellemző a térségre, amelynek lakossága a rendszerváltozást követően folyamatosan csökken. A szerző rámutat az iskolázottság, a szakképzettség és a foglalkoztatás közötti összefüggésekre. A változáshoz szükség lenne a szakképzett fiatalok általános tartására, ami egyre nehezebb, hiszen a tehetségesebb, máshol tanuló fiatalok általában nem térnek vissza szülővárosukba. Továbbá az egykor nagy múltú helyi szakképzés is válságban van. A kistérségre a szakképzett munkaerő hiánya jellemző, amelynek következtében a külföldi befektetők is elkerülik a vidéket. A rendszerváltozás után az ózdi kistérség a „depressziós térségek” csoportjába került, ahonnan az azóta eltelt közel 30 év alatt sem tudott kitörni.

Amint a bevezetőben említettem, Alabán Péter a társadalmi változások feltérképezéséhez szociofotókat és filmszociográfiákat is használt, amelyek értékes

forrásként szolgálhatnak, hiszen más nézőpontból világítják meg a kialakult válsághelyzetet. Azok ugyanis a „*helyi társadalmi viszonyok mélyben gyökerező, aktualitásukat el nem vesztő, máig érvényes problémáira világítanak rá*”. (155.) Az ózdi kistérségben születő vizuális alkotások témája jellemzően a szegénység, a nélkülözés, a kilátástalanság és a romák élete. A gyárépületek bezárását követően kezdetét vette a funkció nélkül maradt épületek lebontása, melynek következtében a városszerkezet is átalakult. Sok esetben már csak az említett szociofotók őrzik az egykori városi tájat. A szociofotósok közül Féner Tamás, Salter György, F. Dobosy László, valamint a gyár bezárási folyamatát végigdokumentáló és azt az *Acélváros* című albumban¹ közreadó Benkő Imre nevét fontos kiemelni. A filmszociográfiai munkák készítői közül pedig Gulyás Gyulát és testvérét, Jánost.

Az összegzés előtti utolsó fejezetben esettanulmányokat olvashatunk az ózdi kistérségben található falvak helyzetéről. A kohászat mellett a bányászat is gazdasági húzóágazatnak számított, amely a jó minőségű barnaszénlelőhelyeknek volt köszönhető. A gyár és a bányák bezárása nemcsak a város, de a környező falvak sorsát is megpecsételte. A társadalomtörténész öt település (Farkaslyuk, Csokvaomány-Tólapa, Borsodnádasd, Domaháza, Kissikátor) helyzetét bemutattva próbálja meg feltárni a dezintegrációs folyamatokat, ezeken a településeken ugyanis hasonló demográfiai folyamatok játszódtak le, mint Ózdon. A Borsodi Ipari Régió válságkövetés nyilvánítása után a falvak lakói a túlélésért küzdenek, és várhatóan az elnéptelenedés veszélyével is szembe kell majd nézniük. A megfigyelt falvak településképét a szociális gettók és a pusztuló bányászkolóniák határozzák meg. A falvak lakosaira általánosan jellemző az identitásvesztés, ugyanis a bányászat megszűnésével az egykori bányász- és munkásréteg eltűnt. Az öt falu közül Kissikátor helyzete mutat némi javulást, amely a helyhez kötődő identitás megerősítésének köszönhető. A szerző kiemeli a település népességmegtartó erejét. Kissikátorban újjáalakultak a korábban működő hagyományőrző csoportok, minden évben megrendezésre kerül a falunap, a Gombafesztivál, valamint egy jól működő kisvállalkozás is található a településen. Alabán nem említi, viszont ilyen típusú közösség- és identitásépítő gyakorlat Borsodnádásdon is megtalálható. A Borsodnádásdi Lemezgyár bezárását követően a település problémáinak lehetséges megoldásaként kezdetét vette a helyi értékek összegyűjtése, amelyekre építve a település lakosai elkezdhetnék újradefiniálni önmagukat. Ennek a folyamatnak az eredménye, hogy a 2000-es évek elején a borsodnádásdiak újra felfedezték a molnárkalácsütés hagyományát, bízva abban, hogy ez a tradíció segíthet a város gazdasági életének fellendítésében, a munkahelyteremtésben, valamint a lokális identitás újraépítésében.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az ózdi gyár bezárásával megszűnt a mindennapi megélhetést biztosító munka lehetősége. Ennek következményeként megrendült a gyárhoz köthető munkásidentitás, és ezzel együtt a gyár által erőteljesen meghatározott lakóhelyi identitás is. Az idők során Ózd és a környező falvak lakosainak mindennapjai mélyen összeforrtak a gyárral, hiszen az nemcsak egy munkahely volt, hanem az életük minden szegmensét meghatározta. A gyárkapun kívül is érvényesek voltak a lemezgyáron belül élő normák és társadalmi

¹ BENKŐ, 1996.

hierarchia, voltaképpen a munkaidőn kívül is közösséget alkottak. A gyár mint „társadalmi-gazdasági integrátor” (276.) megszűnt. A munkaalapú társadalmi berendezkedés helyett a mindennapi életet a túlélés és a létfenntartás nehézségei határozzák meg. A társadalmi dezintegráció állandósult.

Alabán Péter szerint a különböző projekteknek (Rombauer-terv, Mini New Deal), támogatásoknak sem sikerült valós megoldást nyújtani a kialakult válsághelyzetre. A rendszerváltozás óta eltelt közel harminc év alatt nem sikerült megoldani a gyár bezárásával járó állapotot. Hogy erre mikor lesz majd valódi lehetőség, azt egyelőre sajnos még senki sem tudja. A szerző véleménye szerint a területfejlesztési és életkörülményeket javító programok egyik legnagyobb hibája, hogy azok kidolgozásába nem vonnak be a szakmában jártas szakembereket, nem végezik el a szükséges hatásvizsgálatokat.

Véleményem szerint részletesebb kifejtést követelt volna meg az ipari örökség hasznosításának gyakorlata, amit a szerző csak érintőlegesen említ. A Magyarországon számos problémával szembenező ipari örökségvédelem Ózdon sem tudta megmenteni a műemlékvédelem természetes részét képező, ezáltal kulturális értéket képviselő ipari objektumok jelentős hányadát. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Magyarország 2019-ben csatlakozott Az ipari örökség európai útjához,² viszont a magyar helyszínek között az ózdi kistérség ipari épületei nem szerepelnek, pedig az üresen maradt épületek kérdésének egyik megoldási kísérlete lehetne a kulturális útvonalakba való bekapcsolásuk. Nyugati példák alapján az ipar megszűnésével nehéz gazdasági helyzetbe kerülő, küszködő településeken a megoldás kulcsát sokszor a turizmus fellendítése jelentette.

Mindemellett Alabán Péter könyvének jelentőségét fokozza, hogy a térségben kialakult válsághelyzetet új típusú források beemelésével és interdiszciplináris megközelítésmódok segítségével próbálja megérteni. A többéves levéltári adatgyűjtés és kutatómunka mellett, a helyszínhez való személyes kötődésének köszönhetően értékes, korábban nem ismert forrásokat is fel tudott használni. Az alkalmazott módszerek újszerűségüknél fogva más társadalomtörténeti kutatások során is mintául szolgálhatnak. Az *Egykor volt gyárvárossal* az Ózddal és környékével foglalkozók számára tehát kétségtelenül egy megkerülhetetlen mű született.

Arkhely Fruzzsina

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENKÓ

1996 BENKÓ Imre: *Acélváros. Ózd, 1987–1995*. Budapest, Pelikán Kiadó, 1996.

² Európa Tanács Kulturális Útvonalak Magyarországon honlapja: <https://kulturalisutvonalak.hu/utak/az-ipari-orokseg-europai-utja/> (Utolsó letöltés: 2022. június 26.)

English abstracts

Bari, László Bence

Legacy of an Empire. The Transnational Conceptual History of Czech(-Slovak) Political Representation in the First World War (1917–1918)

The aim of this study is to examine the history of the Czech(-Slovak) national movement and the Habsburg Monarchy in the First World War with the tools of conceptual history. The paper mainly explores the intercultural dimension of Czech(-Slovak) political languages of the First World War through the theme of “imperial heritage”. Accordingly, it analyzes in parallel Tomáš Garrigue Masaryk’s English-language work, *The New Europe* and the German-language speeches of the representatives of the Austrian Czech Union in the Austrian Imperial Council’s Chamber of Deputies during the years 1917–1918; it maps the system, intentionality, and transnational political contexts of the concepts contained therein; and it shows the political contexts of the long nineteenth century. The analysis of the political discourses of the long nineteenth century, the turn of the century and the First World War in Austria and the Czech Republic is realized through a combination of *Begriffsgeschichte* and the methodologies of the Cambridge School. In doing so, the paper demonstrates the continuity between the conceptual frameworks used by the Czech(-Slovak) national movement in relation to the Habsburg Monarchy and Czechoslovak nation-statehood as normative frameworks.

Egry, Gábor

Hungarian Empire? Regional Elites, Nationalist Politics, Local Accommodations. Center-Periphery Struggles in Late Dualist Hungary

In this paper, I propose an alternative approach to Hungary’s perception as a nation-state, also as a means of bringing together the analyzes of the two halves of the Empire. I will argue that Hungary alone was more of an imperial structure than it is customarily acknowledged to have been. Especially the handling of center-periphery relations was analogous with the practice of empires and taken together with some crucial characteristics of the Hungarian state – most significantly with its multi-ethnic nature – these characteristics enable us to speak here of an empire. Such an interpretation would be all the more legitimate since New Imperial History regards even the more homogeneous successor states as mini- or quasi-empires. The existence of such an “informal” or “hidden” imperialism was on the one hand the result of a historical legacy. But, on the other hand, it was also the result

of the challenges Austria-Hungary in general, and its Hungarian component state in particular, faced around the turn of the twentieth century. They emerged in the context of modernization, national mobilization, mass politics, and the reconfiguration of the relationship between state and citizen. Here, I will use the examples of center-periphery relations to show the significance of imperial practices and their interrelatedness with the new challenges. The three models I intend to present are (1) self-colonizing based on feudal traditions, a method that reconciled centralization with practical regional autonomy, while making ethnic boundaries insignificant within local society; (2) a regionalist movement that has grown out of a desire for modernization and the intention to face the challenge of strengthening minority national movements; and (3) the reorganization of the titular nation at the local level as an ethnic minority. While some of the aspects of these models were common or at least similar, they were still distinct varieties and offered different solutions for the same question: how to promote and represent local and regional interests in an increasingly unitarianist and nationalizing multi-ethnic state against the backdrop of uneven development and national mobilization?

Juhász, Balázs

A Love-Hate Relationship: Italy and the Austro-Hungarian Empire in the Twentieth Century

Italy was born mainly against the Habsburg will. However, it would be an exaggeration to consider the Austro-Hungarian Monarchy as the archenemy of the Italian state; indeed, many Italian politicians considered it necessary against the danger of Pan-Slavism. The article examines the visions Italian foreign policy pursued towards the Habsburg Empire and how effective it was in obtaining its goals.

Szerzőink

Arkhely Fruzsina • arkhely.fruzsina2@gmail.com

Az ELTE TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának doktorandusza. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szellemi Kulturális Örökség Igazgató-ságának szakmai referense. Kutatási területe a szellemi kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben.

Bari László Bence • Bari_Bence@phd.ceu.edu

A CEU doktorandusz hallgatója (Department of History, Comparative History Program), a CEU Bibó István Szabadegyetem egyik alapító tagja.

Egry Gábor • egrygabor@phistory.hu

Történész, az MTA doktora, a Politikatörténeti Intézet Tudományos Osztályának főigazgatója. Fő kutatási területe a kisebbségek és a nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században, különös tekintettel a két világháború közti Erdélyre és annak regionalista irányzataira. *Birodalmi átmenetek helyi kontextusban* című kutatási projektjét az OTKA támogatja, ennek Közép-Európára kiterjesztett változatával 2017-ben elnyerte az Európai Kutatási Tanács (ERC) Consolidator Grantjét.

G. Szabó Sarolta • gszabosarolta1@gmail.com

Szerkesztő, kulturális újságíró. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar magyar nyelv és irodalom mesterszakán Karinthy Ferenc korai prózáját kutatta, továbbá Rákosi emlékezetpolitikáját, a magyarországi szamizdatirodalmat és a rendszerváltozás előtti művészeti-irodalmi folyóiratok körét. *Falfirka – Irodalom a szerzők hangján* című irodalmi programsorozatával az olvasást népszerűsíti.

Háber Kornél • haber.kornel@gmail.com

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett történelem alapszakon, jelenleg Budapest Főváros Levéltárának munkatársa. Kutatási érdeklődése a 19. század végi és a 20. század eleji magyar baloldal története.

Judson, Pieter M. • pieter.judson@eui.eu

Történész, 2014 óta a firenzei Európai Egyetemi Intézet Történelem Tanszékének oktatója. Korábban a pennsylvaniai Swarthmore College-ban tanított. Kutatási területe Közép-Európa Habsburg történelme. 2016-ban *The Habsburg Empire: A New History* címmel nagysikerű kötetet jelentetett meg. Tíz évig volt az *Austrian History Yearbook* szerkesztője. A Közép-Európai Történeti Társaság (CEHS) elnöke.

Juhász Balázs • juhasz.balazs@btk.elte.hu

Történelem és olasz szakos egyetemi tanulmányait az ELTE-n végezte, ahol 2015 áprilisában szerezte meg a doktori fokozatot. 2015 februárjától az ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén oktat. Kutatási területe a katonapolitika és a katonadiplomácia, illetve a nemzetközi kapcsolatok története a 20. század első felében.

Rachamimov, Iris (Alon) • irisrchmmv@tauex.tau.ac.il

A Tel-Avivi Egyetem oktatója, kutatási területe a modernkori Európa története.

Szabó Róbert Károly • rszabo.elte@gmail.com

Az ELTE TDI Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Programjának másodéves doktorandusza. Kutatási területe tágabb értelemben a 19–20. századi társadalom- és oktatástörténet, az iskola és mobilitás összefüggéseinek vizsgálata, különös tekintettel az első világháború időszakára.

Tóth Kelemen • toth.kele@gmail.com

Az ELTE TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának doktorandusza. Egyetemi tanulmányait az ELTE-n végezte történelem, valamint kulturális örökség tanulmányok szakon. Kutatási érdeklődése a 19. századi Magyarország társadalom-, mentalitás- és kultúrtörténetére irányul.